

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3–4 (302–303), 2016
травень – серпень

Київ, 2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬЄВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 3–4, 2016. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2016
- © Український інститут національної пам'яті, 2016
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2016

З М І С Т

До 25-ї річниці незалежності України

<i>Ємельянова Т. О.</i> Концепт “незалежність” в аудіовізуальних документах XX–XXI століть (за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)	7
<i>Григорчук Н. В.</i> “Я думкою і тепер вже козак, але малий...” (документи ЦДАВО України про участь дітей в українських національно-визвольних змаганнях 1918–1920 років)	20
<i>Ухач В. З.</i> Сучасна історіографія ролі українських націоналістів у становленні Карпатської України	48

Статті та повідомлення

<i>Майстренко А. А.</i> Нормативно-правове забезпечення електронного документообігу в Україні: інформаційно-аналітичний огляд	58
---	----

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Чижова О. В.</i> Центральному державному архіву-музею літератури і мистецтва України – 50 років	83
--	----

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Білоусова Л. Г.</i> Українці на Далекому Сході: міграційні потоки у XIX – на початку XX століть	101
<i>Горбунова Г. А.</i> Епістолярна спадщина як джерело інформації про життя та діяльність митрополита УАПЦ Полікарпа Сікорського	125
<i>Белая О. М.</i> Документи до біографії першого київського міського архітектора А. І. Меленського у Державному архіві Київської області	141
<i>Дубовик С. О.</i> Особовий фонд В. О. Коротича у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (до 80-річчя від дня народження українського письменника, публіциста, сценариста, перекладача)	149
<i>Ємчук О. І.</i> Джерельно-інформаційний потенціал особових фондів Державного архіву м. Києва	162
<i>Касян Л. Г.</i> Фотоальбом як спосіб збереження і презентації інформації, архівний документ, історичне джерело: тематико-типологічний аналіз (за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)	174
<i>Метка Л. О.</i> Звіти польових експедицій Архіву українського гончарства як джерело керамологічних досліджень	191
<i>Рожко В. Є.</i> Архівне зібрання Інституту Дослідів Волині та Товариства “Волинь” у Вінніпезі (Канада) у фондах Державного архіву Волинської області	197

<i>Тихенко В. О.</i> Документи з історії Світового Конгресу Українців	206
<i>Янковенко О. О.</i> Україна в трагічні дні 1941–1942 років: щоденниковий дискурс (фондово-джерелознавчий огляд)	213
Фотодобірка. Життя, рівнозначне чину (до 110-річчя від дня народження Олени Теліги). Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	227

Публікація архівних документів

<i>Морозова А. В.</i> Пам'яткоохоронна діяльність Прилуцької земської управи за доби Директорії УНР	238
---	-----

Інформація і рецензії

<i>Гаранін О. Я., Ковтанюк Ю. С.</i> XVI Міжнародна конференція архівів “Складні питання історії та архіви” із циклу Colloquia Jerzy Skowronek Dedicata (19–20 травня 2016 р., м. Варшава)	259
<i>Каменєва С. А.</i> Українська наукова конференція “Шляхами незалежності: історичний аспект” (18 серпня 2016 р., м. Київ)	276
<i>Решетченко Д. В.</i> Створення архівного фонду українського громадсько-політичного діяча, публіциста, журналіста Павла Дорожинського в ЦДАЗУ	282

Ювілеї

<i>Верстюк В. Ф.</i> Руслан Пиріг – архівіст, історик, педагог (до 75-річчя від дня народження)	288
---	-----

In memoriam

Пам'яті Богдана-Романа Хаварівського	295
--	-----

CONTENTS

To the 25th-Anniversary of the Independence of Ukraine

<i>Emelianova T. O.</i> The Concept “Independence” in Audio and Visual Documents of 20-21 Centuries (on the Documents of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine Named after H. S. Pshenychnyi)	7
<i>Hryhorchuk N. V.</i> “I thought I am Cossack, but small one...” (Documents of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine on children’s participation in the Ukrainian national liberation struggle in 1918–1920)	20
<i>Ukhach V. Z.</i> The Modern Historiography of the Role of Ukrainian Nationalists in the Development of Carpatho-Ukrainian State	48

Articles and Notices

<i>Maistrenko A. A.</i> Regulatory Framework of Electronic Records Circulation in Ukraine: Analytical Review	58
--	----

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Chyzhova O. V.</i> The Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine Celebrate its 50 th Anniversary	83
--	----

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bilousova L. H.</i> The Ukrainians in the Far East: Migration Flows in the 19 – early 20 centuries	101
<i>Horbunova H. A.</i> The Epistolary Heritage as the Source of Information on Life and Activity of Polikarp Sikorsky, the Metropolitan of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church	125
<i>Belaya O. M.</i> The Biographical Documents of the First Kyiv City Architect A. Melensky in the State Archives of Kyiv Region	141
<i>Dubovyk S. O.</i> The Personal Fond of V. O. Korotych in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine (On the 80 th Anniversary of Ukrainian Writer, Journalist, Screenwriter and Interpreter)	149
<i>Emchuk O. I.</i> The Source and Information Potential of Personal Fonds of the State Archives of Kyiv City	162
<i>Kasyan L. H.</i> The Photo Album as a Way of Preservation and Presentation of Information, Archival Document, Historical Source: Thematic and Typological Analysis (On Documents of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine Named after H. S. Pshenychnyi)	174
<i>Metka L. O.</i> The Reports of Field Expeditions of Archives of Ukrainian Pottery as the Source of Ceramological Researches	191
<i>Rozhko V. E.</i> Archival Holdings of Research Institute of Volyn and Society of Volyn in Vinnipeg (Canada) in collection of the State Archives of Volyn’ Region	197

<i>Tykhenko V. O.</i> The History Documents of the Ukrainian World Congress	206
<i>Yankovenko O. O.</i> Ukraine During 1941–1942 Tragically Days: Diary Discourse (Source Review)	213
Photo Collection. The Life Equivalent Rank (To the 110 th Anniversary of the Birth of Olena Teliha) Complier <i>L. V. Lubarska</i>	227

Publication of archival records

<i>Morozova A. V.</i> The Activity of Pryluky Zemstvo on Heritage Keeping during the Directory of UNR	238
--	-----

International Relations

<i>Garanin O. Y., Kovtanyuk Y. S.</i> Colloquia Jerzy Skowronek Dedicata. XVI International Conference on Archives of the States of Eastern and Central Europe: Difficult Issues in History and Archives (Warsaw, 19–20 May 2016)	259
<i>Kameneva S. A.</i> “By Ways of Independence: a Historical Perspective” Ukrainian Scientific Conference (Kyiv, 18 August 2016)	276
<i>Reshetchenko D. V.</i> Creating of Archival Collection of Pavlo Dorozhynsky, Ukrainian Public and Political Figure, Publicist and Journalist in the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica	282

Anniversaries

<i>Verstyuk V. F.</i> Ruslan Pyrih – an Archivist, Historian and Pedagogue (To the 75 th Anniversary)	288
---	-----

In memoriam

In memoriam of Bohdan-Roman Khavarivsky	295
---	-----

ДО 25-Ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 930.253-028.26:94](477)“19/20”

Т. О. ЄМЕЛЬЯНОВА*

КОНЦЕПТ “НЕЗАЛЕЖНІСТЬ” В АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТАХ ХХ–ХХІ століть (за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)

У тематичному огляді представлено аудіовізуальні документи із зібрання Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, що відбивають складний процес відродження української державності та становлення суверенної незалежної України.

Ключові слова: незалежність; аудіовізуальні документи; фотодокумент; документальний фільм; відеосюжет.

Концепт “незалежність” як смислове цілісне утворення, змістова одиниця колективної та індивідуальної свідомості, що відтворює явища і предмети реального й ідеального світу, посідає значне місце в ментальному лексиконі українців та їхній картині світу. З огляду на це річниця незалежності України – вагомий привід для переосмислення можливостей використання архівних аудіовізуальних джерел як важливого інструменту вираження і формування індивідуальної та громадської думки.

Мета нашого дослідження – проаналізувати, як аудіовізуальні документи (як специфічний вид “текстів” (у щонайширшому розумінні цього поняття) репрезентують концепт “незалежність”, і з’ясувати, чи містить цей концепт достатньо емпіричного матеріалу для досягнення умонастроїв часу.

Усвідомлюючи всю нерівнозначність виокремлених для аналізу аудіовізуальних документів, всю неоднорідність їх естетичного наповнення і формальної досконалості, ми прагнемо передусім сфокусувати увагу на їх змістовних пластах, що представляють складний і подекуди суперечливий “текст”. Як і незаперечним є той факт, що поза орбітою нашої уваги залишаються багато тем, відсутність яких зумовлена не стільки фізичними межами цієї розвідки, скільки часовими рамками

---

* *Ємельянова Тетяна Олександрівна* – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

можливостей пошуку актуальних ракурсів вказаного концепту. Не претендуючи на вичерпність у вирішенні проблеми, насамперед сподіваємося зацікавити аудиторію самою її постановкою і стимулювати подальше її опрацювання.

Загальна кількість документів у зібранні ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, які так чи інакше торкаються поняття “незалежність”, становить понад сто вісімдесят одиниць. За видовим складом – це фотодокументи, кінодокументи, відеодокументи, фонодокументи. Майже всі вони представляють смислову групу “національна незалежність, державна незалежність, самостійність, незалежність і суверенність України, становлення незалежної унітарної держави Україна”. Її ядро за кількісним і змістовним наповненням становлять аудіовізуальні документи, присвячені утвердженню України як незалежної суверенної держави в 1990-х роках ХХ ст.

У цьому документальному масиві (відповідно до хронології та зафіксованого історичного фактажу) можна виділити кілька тематично-інформаційних складових:

- поживлення суспільно-політичної активності українців, діяльність різних культурно-просвітницьких товариств, становлення опозиційних громадських організацій 1987–1989 рр. Зокрема, однією із найбільш інформативних є група документів, присвячених становленню та діяльності Народного Руху України (НРУ). Понад сто документів висвітлюють етапи організаційного становлення НРУ від масової опозиційної громадської організації до провідної політичної партії (тут маємо сюжети про установчий з’їзд Руху 8–9 вересня 1989 р.; з’їзди, семінари-наради активу НРУ; з’їзди молодіжної організації НРУ; прес-конференції членів центрального проводу НРУ; прес-конференції в Українському Незалежному Інформаційному Агенстві Новин (УНІАН); робота регіональних осередків НРУ; акції, ініційовані НРУ тощо);

- прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України;

- масові суспільно-політичні акції громадянської непокори (жовтень 1990 р.) з вимогою впровадження демократичних ініціатив та відстоювання національно-культурних та національно-економічних пріоритетів (Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк, Революція на граніті);

- антикомуністичні виступи, акції протесту проти підписання Союзного договору та за відставку Президента СРСР М. Горбачова;

- прийняття Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.;

- заходи громадськості на підтримку незалежності України (мітинги в м. Києві біля будинку Верховної Ради України під час відкриття ІV сесії Верховної Ради України 12-го скликання та біля адміністратив-

но-урядових установ в обласних центрах; проведення Всеукраїнського народного віча на підтримку Акта проголошення незалежності України у вересні 1991 р.);

– проведення Всеукраїнського референдуму щодо підтвердження Акта проголошення незалежності України та виборів Президента України (грудень 1991 р.);

– відзначення державного свята Дня незалежності.

Жанровий спектр аудіовізуальних документів, присвячених здобуттю Україною незалежності в 1990-х рр. ХХ ст., представлений подієвими, репортажними знімками з безпосереднього місця подій, груповими та портретними світлинами пересічних учасників та відомих державних діячів, лідерів громадсько-політичних, культурно-мистецьких, релігійних рухів та організацій того періоду (І. Драча, Д. Павличка, В. Чорновола, Л. Танюка, Г. Удовенка, Ю. Костенка, М. Косіва, А. Пашко, Ю. Ключковського, Б. Гориня, М. Гориня, Б. Ярошинського, Т. Гунчака, Л. Кравчука, В. Масола, О. Донія, М. Іващишина, О. Семерака, В. Кириленка та багатьох інших).

Кіно-, відеодокументи, належачи до засобів екранного відображення дійсності, постають перед глядачем у двох формах. Першою є форма безпосереднього хронікального повідомлення і художньої авторської рефлексії, яка ґрунтується на документально зафіксованому матеріалі самої реальності. До першої категорії належать сюжети із інформаційних програм “Вісті тижня”, “Післямова”, кіножурналу “Україна сьогодні”, в яких відображено мітинг із нагоди демонтажу пам’ятника В. Леніну у м. Львові 14 вересня 1990 р. (од. обл. 10877); голосування у Верховній Раді України щодо прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. (од. обл. А 4); проведення першого Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. (од. обл. А 4), прийняття присяги на вірність народу України першим Президентом Л. Кравчуком в залі засідань Верховної Ради України (1991 р., од. обл. 11280); відзначення Дня незалежності в різних містах України (1995 р., од. обл. Б 297; 1997 р., од. обл. А 45) тощо.

До другої категорії входять кіно-, теле-, відеофільми. За змістовим наповненням і співвідношенням екранного матеріалу, присвяченого незалежності, й специфікою його подачі їх можна виокремити у дві групи:

– хронікально-документальні фільми, які розповідають про нещодавні соціально-політичні й економічні зміни кінця 1980-х–початку 1990-х років, що передували появі незалежної держави Україна: “Щаблі демократії” (режисер Г. Шкляревський, “Укркінохроніка”, 1992 р., од. обл. 11382). Подієвий каркас фільму включає розповідь про процеси “перебудови” в державно-політичній та економічній сфері, активізацію національно-культурного й національного суспільно-політич-

ного життя. Цікавим у плані дослідження сприйняття представниками різних соціальних кіл тогочасної ситуації видаються короткі інтерв'ю, блиц-опитування авторами фільму мешканців Києва та інших міст. Тема соціально-політичних змін в українському суспільстві та змін у свідомості окремих людей піднімається у кінострічці “Українці. Надія” (режисер В. Шмотолоха, “Київнаукфільм”, 1991 р., од. обл. 11560). Показано формування багатопартійної системи в Україні. Кіноплівка зафіксувала установчий з'їзд НРУ за перебудову (8–10 вересня 1989 р. в актовій залі Київського політехнічного інституту), установчі з'їзди Української республіканської партії (листопад 1990 р.), Української селянсько-демократичної партії (січень 1991 р.), прийняття Декларації про державний суверенітет України. У фільмі “Вибір” (режисер А. Кислій, “Укртелефільм”, 1992 р., од. обл. 12377) висвітлено зародження та розвиток демократичних рухів та ініціатив, появу нових демократичних організацій, протестні акції, події Революції на граніті, проголошення Декларації про суверенітет та Акта про державну незалежність України, детально представлено підготовку до першого Всеукраїнського референдуму та передвиборчу діяльність кандидатів на пост Президента України Л. Кравчука, В. Чорновола, Л. Лук'яненка.

– документальні фільми, що належать до кіно- і телепубліцистики (фільми-нариси, фільми-дослідження з розгорнутою багатоплановою оповіддю, фільми-портрети, фільми-біографії тощо). В архівній колекції зберігаються 15 фільмів з циклу “Українська незалежність”, підготовленого 5 телеканалом у 2011 р. до 20-ї річниці незалежності України. До циклу ввійшли фільми-нариси, фільми-дослідження, що висвітлюють, як утверджувалася, “розбудовувалася” незалежність у різних суспільних сферах (державному управлінні, економіці, культурі, спорті), який був їхній стан на момент 1990–1991 рр., як був сприйнятий Акт проголошення незалежності України, до яких змін він призвів. Автори стрічок намагаються через візуальний фактаж кінооповіді, спогади, інтерв'ю, монологи героїв, безпосередніх активних учасників політичного, соціально-економічного і культурного життя (як відомих осіб, так і пересічних українських громадян), коментарі науковців, економістів, політиків, митців відрефлексувати пройдений Україною 20-річний шлях незалежності, охарактеризувати етапи підйому і стагнації, підсумувати здобутки і втрати, проаналізувати прорахунки й помилки (стрічки: “Українська незалежність: економічне становлення України” (режисер В. Малев, М. Щавель, од. обл. ЦВ 2); “Українська незалежність: економіка в період великих криз” (режисер О. Крець, од. обл. ЦВ 4); “Українська незалежність: зовнішня політика” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 15); “Українська незалежність: спортивні здобутки” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 12); “Українська незалежність: кіно. Здобутки та втрати” (режисер Ю. Мальцева,

од. обл. ЦВ 11); “Українська незалежність: становлення сучасної української музики” (режисер С. Остапенко, од. обл. ЦВ 7); “Українська незалежність: становлення українського театру” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 9); “Українська незалежність: літературна країна” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 6).

Окремі фільми присвячені знаковим подіям періоду незалежності, які спрямовували або міняли вектор державотворчих процесів в Україні: “Українська незалежність: Конституція” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 8) – присвячено прийняттю нової Конституції в червні 1996 р.; “Українська незалежність: убивство Гонгадзе” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 10) – висвітлює резонансне вбивство опозиційного журналіста Г. Гонгадзе; “Українська незалежність: дві революції” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 13) – розповідає про кампанію протестів “Україна без Кучми” 2000–2001 рр.: акції громадської непокори, мітинги та демонстрації з вимогами відставки Л. Кучми й усіх керівників силових структур, ліквідація наметового містечка антикучмівської опозиції на Хрещатику 1 березня 2001 р. та події Помаранчевої революції у листопаді–грудні 2004 р.: хронікальні кадри з вулиць і майданів Києва, Львова, спогади учасників, очевидців, організаторів акцій, розповіді про події тих днів Ю. Тимошенко та Ю. Луценка.

До циклу “Українська незалежність” увійшли чотири фільми-портрети про трьох президентів незалежної України: “Українська незалежність: Леонід Кравчук” (режисер Ю. Боровик, од. обл. ЦВ 3), “Українська незалежність: Леонід Кучма” (режисер Ю. Боровик, од. обл. ЦВ 5), “Українська незалежність: Віктор Ющенко” (режисер Ю. Мальцева, од. обл. ЦВ 14) та про керівника НРУ, громадського і політичного діяча, кандидата в Президенти України В. М. Чорновола: “Українська незалежність: В’ячеслав Чорновіл” (режисер Ю. Боровик, од. обл. ЦВ 1).

До групи екранної публіцистики, що намагається охопити концепт “незалежність”, належить фільм О. Бійми “Незалежність ХХ. З архівів нашої пам’яті” (2011 р., од. обл. А 712). У стрічці йдеться про роль української інтелігенції у здобутті незалежності. Події 1990–1991 рр. представлені через спогади І. Драча, Д. Павличка, В. Яворівського, П. Мовчана. Хронологічний акцент зроблено на шести (19–24) днях серпня 1991 р.: спроба державного перевороту в СРСР (“серпневий путч”) і прийняття Верховною Радою України Акта про державну незалежність. Також маємо назвати фільми-біографії “Той, хто пробудив Кам’яну державу” (2006 р., од. обл. А 256) та “Дорога В’ячеслава Чорновола” (2006 р., од. обл. А 530). Стрічки розповідають про життя одного із найактивніших будівничих української держави, людину, яка була уособленням незалежності і незламності на шляху до суверенної і незалежної України. Окрім численних фотографій та хронікальних кадрів, які відображають державотворчу діяльність В. М. Чорновола се-

редини 1980-х–2000-х років, містяться спогади його рідних, близьких, друзів, колег, опонентів.

Умовну периферію смислової групи “національна незалежність, державна незалежність, самостійність, незалежність і суверенність України” становлять аудіовізуальні документи, присвячені боротьбі за українську незалежність в перше двадцятиліття ХХ ст. Серед них слід згадати і нещодавнє надходження до архівної колекції – фільм-реконструкцію Івана Канівця “Українська революція” (2015 р.) як спробу переосмислення витоків української державності. Фільм складається з двох серій. Перша відтворює події з початку 1917 р. до прибуття полку імені К. Гордієнка в Україну. У другій йдеться про події січня-лютого 1918 р. у Києві.

Окремо маємо сказати про кінострічку С. Потапчук “Герої України. Крути. Перша незалежність” (2014 р.), присвячену бою захисників УНР із військами радянської Росії 29 січня 1918 р. на залізничній станції Крути під селищем Крути, поблизу села Пам’ятне. Автори фільму, спираючись на історичні дослідження та архівні документи, в тому числі й аудіовізуальні, прагнуть не лише розповісти про важливу й символічну подію в історії українського народу та його державності, а й показати особливості її сприйняття й трактування нашими сучасниками, її актуальність для теперішнього українського соціуму.

Акту возз’єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки, що відбулося 22 січня 1919 р. й увійшло в історію як День соборності, присвячений фільм М. Греся “Ми – українці. Символи нашої волі” (2011 р.). Цінним документальним свідченням є хронікальні кадри, які зафіксували події, що передували проголошенню Акта Злуки, зокрема вступ військ і командування Директорії УНР в Київ та урочисте проголошення відновлення Української Народної Республіки (“другої УНР”) 19 грудня 1918 р. на Софійській площі. Ця документальна зйомка увійшла до змонтованого з хронікальних кінокадрів про важливі історичні події початку ХХ ст. кінофільму “Документи епохи” (Одеська кінофабрика ВУФКУ, 1928–1929 р., режисери Л. Могилевський, Я. Габович, од. обл. 593).

Фільм “Злука” режисера В. Пивоварова (“Укркінохроніка”, 1990 р., од. обл. 11188) розповідає про відзначення Дня соборності українських земель на початку 1990-х рр. як важливого фактора в процесі національної самоідентифікації українців, відновлення історичної пам’яті, кроку до усвідомлення своєї єдності й державної окремішності. Яскраво увиразнюють кінострічку кадри, що зафільмували перший ланцюг єднання, утворений українцями 21 січня 1990 р.: понад три мільйони людей взяли за руки від Львова до Києва, відзначивши таким чином 71-у річницю злуки УНР та ЗУНР.

Ще одну іпостась незалежності, спробу українців збудувати незалежну державу розкриває фільм “Одна доба незалежності” з докумен-

тального циклу “Собор на крові” (режисер І. Кобрин, 2006 р., од. обл. А 577). У стрічці за допомогою численного візуального й звукового хронікального матеріалу (наприклад, такого важливого, як проголошення незалежності Карпатської України на засіданні сейму 15 березня 1939 р. тощо) відтворюються події створення та загибелі української держави Карпатська Україна в 1938–1939 рр. на території Закарпаття.

Узагальнюючи окреслений документальний ландшафт, слід констатувати: аудіовізуальні документи мають специфічну систему передавання соціальної інформації, унікальні можливості образного відображення дійсності, своєрідно репрезентують концепти національної картини світу й значно збагачують арсенал засобів пізнання минулого. Інформаційний потенціал фото-, кіно-, відеодокументів надзвичайно потужний, адже вони фіксують не лише факти й події, а й передають конотативне забарвлення сказаного і показаного, відтворюють ті чи інші акценти, характерні візуальні деталі, психоемоційний стан учасників. Тому пізнавальні можливості цих джерел не обмежуються їх тематичною палітрою. Усе це надає їм велику перспективу бути залученими як до проведення різноманітних заходів та проектів, так і до джерельної бази наукових досліджень.

Наметове містечко на площі Жовтневої революції у м. Києві
під час “Студентської революції на граніті”.

м. Київ, жовтень 1990 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-245578.

Мітинг демократичних сил м. Києва. Виступає поет І. Ф. Драч.
Березень 1991 р.

ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-217148.

Демонстрація страйкарів-шахтарів Донбасу на вул. Хрещатик у м. Києві. 16 квітня 1991 р. ЦДКФФА України імені Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-245619.

Президія позачергової сесії Верховної Ради України 12-го скликання, на якій було прийнято Акт проголошення незалежності України. Зліва направо сидять: І. Плюц, Л. Кравчук, В. Гриньов. Київ, 24 серпня 1991 р. ЦДКФФА України імені Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-156344.

Демонтаж пам'ятника В. І. Леніну
у м. Рівному. 25 серпня 1991 р.
ЦДКФФА України імені
Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-246881.

Кияни збивають літери на
монументі на честь Великої
Жовтневої соціалістичної
революції після прийняття
Київським міськвиконкомом
рішення про його демонтаж.
м. Київ, серпень 1991 р.
ЦДКФФА України
імені Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-246751.

Учасники хресного ходу з вимогою реабілітації
Української автокефальної церкви. м. Київ, 3 вересня 1991 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пишеничного, од. обл. 0-246756.

Хода на Софійську площу у м. Києві перед початком Всеукраїнського народного віча
на підтримку Акта проголошення незалежності України. м. Київ, 15 вересня 1991 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пишеничного, од. обл. 0-246770.

Виступ учасників Міжнародного фестивалю, присвяченого 4-й річниці незалежності України, на Співочому полі в м. Києві. м. Київ, 26 серпня 1995 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-246772.

Бронетехніка на вулиці Хрещатик у м. Києві під час репетиції військового парадру з нагоди 8-ї річниці незалежності України. м. Київ, 20 серпня 1999 р.
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-246745.

Марафон спортсменів-інвалідів на візках на вул. Хрещатик в м. Києві під час святкування 8-ї річниці незалежності України. м. Київ, 24 серпня 1999 р. ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-246742.

The article presents audiovisual documents that reflect the complex process of revival of Ukrainian statehood and establishment of a sovereign independent Ukraine from the fonds of Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. Pshenychnyi.

Key words: the independence; the State sovereignty; audiovisual documents; photographs; documentary; the video.

УДК 930.253:94(477) | “1918/1920”

Н. В. ГРИГОРЧУК*

“Я ДУМКОЮ І ТЕПЕР ВЖЕ КОЗАК, АЛЕ МАЛИЙ...”
(документи ЦДАВО України про участь дітей в українських
національно-визвольних змаганнях 1918–1920 років

Публікуються автобіографії юнаків, які підлітками брали участь в українському визвольному русі у складі військових формувань на території України в 1918–1920 рр., а згодом навчалися в навчальних закладах при Українському громадському комітеті в Празі (ЧСР).

Ключові слова: автобіографія; спогади; національно-визвольний рух; діти; підлітки; Армія УНР; ЦДАВО України; Польща; ЧСР.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) в особовому фонді Тищенко (Сірого) Юрія Пилиповича (1880–1953) – журналіста, публіциста, видавця української літератури за кордоном збереглася справа під назвою “Автобіографії-спомини дітей, що разом з Армією УНР брали участь в війні з Радянським Союзом у 1919–1920 рр.”. Усі автобіографії, сформовані в цій справі, вирізняються тим, що розкривають історії певної вікової групи – дітей і підлітків родом із України, які під час національно-визвольних змагань через різні обставини змушені були залишити Батьківщину. Деякий час вони перебували в таборах інтернованих у Польщі, а потім навчалися в навчальних закладах при Українському громадському комітеті в ЧСР. Дехто з них, дійсно, ще в підлітковому віці вступив до війська й брав активну участь в українському визвольному русі.

Вказана тема уже була предметом вивчення. В 1960 р. у Філадельфії вийшла друком збірка, що включає низку спогадів про участь 15–17-річних юнаків і дівчат у визвольних змаганнях 1918–1920 рр. “Юнацтво в обороні рідної землі”, які зібрав і впорядкував В. Татомир¹. Автор присвятив її “друзям-юнакам, що склали своє молоде життя в обороні Батьківщини”. Серед сучасних досліджень варто назвати працю дослідника історії українського скаутського руху В. Окаринського² про участь підлітків у подіях проголошення Західноукраїнської Народної Республіки і боротьби за її існування, де він детально проаналізував джерела до цієї теми.

---

* Григорчук Наталія Володимирівна – завідувач сектору публікації документів відділу використання інформації документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Справа в тому, що діти та підлітки потрапляли до українського війська з різних причин. Навіть опубліковані нижче чотири автобіографії (Володимира Шморгуна з Глухівського повіту, Микити Косаківського з Ямпільського повіту, Степана Кощука з Ольгопільського повіту та Миколи Левицького з Гайсинського повіту) дають змогу з'ясувати, чому так відбувалося. Дехто брав приклад зі своїх старших братів, які служили в українській армії, дехто ж тікав із дому, бо мріяв стати героєм, проявити себе на військовій службі. Їх приваблювала зброя, одяг козаків – широкі штани, шапка з шликом. Але якими б не були причини, ці діти залишалися у воєнних частинах й, таким чином, були не лише свідками численних боїв, а й безпосередніми учасниками. В основному неповнолітні діти ставали прапороносцями, джурами, часто ходили в розвідку, виносили поранених. При цьому вони відважно виконували свій обов'язок, проявляли вольові якості, переносили холод і голод. Деякі підлітки, під впливом дорослих, ще до вступу у військо усвідомлювали причини визвольного руху й були національно свідомими. У інших розуміння того “хто він є, і за що мусить боротися”, зрештою, сформувалось у військових частинах, в яких вони несли службу.

Ці спогади під іншим кутом проливають світло на минулі події. Особливості сприйняття підлітками навколишнього світу дають змогу побачити окремі деталі, часом непомітні для дорослих. З дитячою прямоотою описані переживання, радість, страхи, надії, розчарування та сподівання. Документи, опубліковані нижче, звичайно, дають лише часткове уявлення про життя підлітків на війні, труднощі, з якими вони зіштовхувалися. Наприклад, деякі автори спогадів написали про свою службу, умови життя у військових частинах, шпиталях, таборах інтернованих, інші описали наступи й відступи наших військ, місця їх перебування, зустріч із ворогом. Зокрема, до автобіографій юних добровольців увійшли відомості про події, пов'язані з воєнними діями Сірожупанної дивізії, Синього полку, Чорних запорожців, 6-ї Січової дивізії. До того ж, є згадки про М. Безручка, І. Кобзу, М. Кощука, В. Нельговського та інших українських військових.

Автобіографії юнаки написали вже в Празі в 1924 р. Деякі з них написані стисло, а деякі – з подробицями, тому публікуються фрагментами. Як правило, у викладі відомостей простежується певна послідовність: прізвище, ім'я, дата і місце народження, відомості про батьків, матеріальний стан родини, навчання, причина вступу до війська, перебування на службі, інтернування, перебування в Польщі та ЧСР. Проте, повернення в минуле є важким завданням. Автобіографічну пам'ять традиційно розглядають як суб'єктивне відображення життєвого шляху. Призабуті моменти можуть зашкодити зображенню пережитого³. Тому в текстах можуть зустрічатися неточності в датах, прізвищах, назвах.

При публікації збережено стилістичні особливості документів, авторське написання географічних назв та прізвищ. Наявні описки та орфографічні помилки, що не мають смислового значення, виправлено без застережень. Залишено характерний спосіб написання російської мови українськими літерами (*ы* як *и*, *е* – *є* тощо), при цьому в текстуальних примітках без пояснень наведено правильне написання. В квадратних дужках подано пропуски та відтворені частини скорочених слів.

---

¹ Юнацтво в обороні рідної землі: Спогади про участь молоді у визвольних змаганнях 1918–1920 років / Зібрав та впорядкував В. Татомир. – Філадельфія : “Молода Просвіта” ім. митр. А. Шептицького, 1960. – 164 с.

² Окаринський В. “Українські орлята”: участь молоді і дітей у збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) / В. Окаринський // Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 99–106.

³ Шевців Г. М. Сучасний стан дослідження автобіографічної проблематики в гуманітарних науках / Г. М. Шевців // Наукові записки Харківського нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди “Літературознавство”. – Х.: Нове слово, 2013. – Вип. 1(73). Ч. 1. – С. 150–151.

№ 1

З автобіографії Володимира Шморгуна, учня навчального закладу при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]*

Автобіографія Шморгуна Володимира

Я, Шморгун Володимир, народився 1905 року 5 березня в хуторі Михайлівськ¹ Глухівського повіту на Чернігівщині. Коли мені було 8 років, то мене батько віддав до школи в селі. Батько працював на станції – був машиністом. Сім’я складалась із 5 душ: батько, мама, сестра, брат і я. Жили небагато. Землі мали всього 6 десятин – так що батько заробляв на нас всіх. Мама працювала з сестрою дома, коло господарства, а брат вчився в Чернігові (в фельдшерській школі). [...]

Походив я до школи оден рік, коли батько помер, нема кому заробляти на нас, щоби ми вчилися. Тоді я сказав мамі, що я покину ходити до школи. Мама не хотіла мені дати дозволу, щоби я покинув школу, але все таки нікому дати мені грошей, щоби я міг вчитись. Тоді я покинув ходити до школи і пішов на завод цукровий² підмітати. Получав по 40 коп. в 12 год. По правді, було мені це трохи трудно: бо бачу, що мої товариші гуляють, а я печусь в заводі, та й починаю плакати, але нічого не міг, мусив працювати. Попрацював я три роки, коли вибухнула революція, а мені той байдуже.

---

* Тут і далі дату встановлено за суміжними документами в справі.

Я Шморгуна Володимир. 158
Народився 1905 року 5 березня в хуторі
Михайлівському Глухівського повіту
чи Чернігівщині. Коли мені було 8 років,
то мене батько віддав до школи в селі.
Батько працював на станції: був машин-
истом. Сім'я складалась із 5 душ: батько, мати,
сестра, брат і я. Мати небагата. Землі
мали всього 8 десятин - там, що батько
заробляв на нас всіх. Мати працювала
із сестрого дома, коло господарства,
а брат вжився в Чернігові (в українській
школі). Господарство було велике: корова,
квітка свиней, 10 курей - курей не мав.
Почав я до школи оден рік, коли батько
помер, маючи кому заробляти на нас
щоб ми жили в той час і сказав мамі, що
я хочу ходити до школи. Мати не хотіла
мені дати дозволу, щоб я ходив до школи,
але востанок нема кому дати мені

Автобіографія Володимира Шморгуна, 1924 р.
ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, стр. 22, арк. 158.

Коли в скорому часі приїхав брат із Чернігова. Вже кінчив школу, та в таких широких штанах, що я аж зляквся! Але я зразу подумав, чому в мене нема таких штанів та шапки із шликом³, як у нього тоді. Я почав його прохати, аби він мене забрав із собою до війська. Він погодився забрати мене з собою. Я аж зрадів, коли почув від брата такі гарні слова. Я став потім питати, в яким це війську носять такі штани. Він каже, що в Українському, в вільних козаках. Переночувавсь дома, але цілу ніч не спав: бо на думці були червоні штани та шапка із шликом.

Рано поснідали та пішли на станцію. Посідали ми в вагон і поїхали до Глухова. Приїхали, пішли просто до казарми, де мешкали козаки Глухівського окремого куреня. Я сів на ліжко, коли прийшов до мене якийсь старшина. Став питати, чого я приїхав. Я став казати, що разом із братом. Кажу: “Хочу бути в вас козаком”. Але брата не було – десь пішов. Коли він почав мене розпитувати, чий брат і т. д. Тоді каже мені: “Підемо зі мною до канцелярії”. Пришли. Там були якісь широкі штани. Він каже: “Вдівай”. Я кажу: “Вони здорові на мені”. Він тоді каже: “Нічого, перешиємо, та й добрі будуть”. Коли на другий день зовуть мене до канцелярії. Той самий старшина дає мені ті штани, шапку, та й каже: “Вдівай”. Тут я зразу вдівся. Він каже: “Буде козак колись”. Я думкою і тепер вже козак, але малий – мав 13 років. Побув я там з тим щось три місяці, коли прийшли німці з гетьманцями. Розігнали нас. Я тоді поїхав додому в своїх широких штанах, а брат лишився в Глухові.

Я дома трохи [...] * коли почали німці наступати на хутір Михайлівський]. Я із мамою і сестрою повтікали до рідні, не далеко, в село Каменку, але на четвертий день ** бою били німці з гармат і запалили нашу хату. Згоріла наша хата. Бой кінчився, але нема куди іти, бо нема хати. Тоді ми пішли до дядька жити, через десять днів мама пішла до німецького коменданта. Він дав мамі марок на постройку хати. Мама найняла плотників. Купили дерева. Через місяць вже була добра хата, але того, що було в хаті все погоріло і ніхто нічого не повернув, так, що все пропало. Брат тоді був дома, помагав строїти хату. Коли хата була построїна, тоді брат каже, поїдемо до Глухова, щоби поступити до гетьманців, бо дома нічого не було робити, а на заводі також не було роботи. Так, що не було виходу куди подітися.

Приїхали до Глухова. Поступив я туди, де був вже брат – 30[-ий] Конотопські[ий] полк. Вже не дають мені надівати мої штани, а кажуть надівати пагони. Послужив я три місяці. В гетьмана був у телефонній команді. Жилось добре, а мені чого треба – тільки, щоби було жити добре, політики не знав ніякої. Коли зимою 1918 року я чую, [що] якісь наступають на Конотоп Сірожупанники⁴. Тоді брат мені каже, щоби я лишився в Глухові, а він буде тікати до Конотопу в Українське військо, і сказав, що скоро забачимось. Брат пішов на станцію і поїхав до Конотопу. Лишився я сам, стало мені дуже сумно одному.

Коли через чотири дні ми почали відступати із Глухова до Путивля. Зимою було їхати дуже холодно, але з Глухова стільки їхало цивільного люду, що страшно і сказати. Але вони тікали від більшовиків й поїхали на Кролевець, а Кролевець був вже зайнятий червоними. Так що вони попали до червоних. А військові частини пішли просто на Путивль.

---

* Одне слово нерозбірливе.

** Далі закреслено “після”.

Приїхали до Путивля вночі. Розмістились по квартирах. Було дуже тісно, а за Сірожупанників нічого не було чути. Коли одного разу вночі я так гарно спав, коли чую, щось крик лунає: “Панове, не бійтесь, ми свої”. Коли я бачу, що в казармі метушаться, а вже були там Сірожупанники. На ранок прийшов полковник Вакуленко, сказав, щоби ми позрізали пагони. Ми в одну мить позрізали. Тоді нам полковник Вакуленко сказав малу промову. Тоді я взнав, хто я єсть, і за що мусимо боротися, і з ким, тоді мені стало ясно, що я єсть українець. На другий день був наказ, щоби перемінити назву полку не 30[-й] Кон[отопський], а І Чорноморський.

Скоро після цього, ми почали відступати з Путивля на Конотоп. Ішли пішки до Конотопу. Пришли рано і почали грузитись в потяг. Погрузились і мали рушити на Бахмач. Коли приїхали до Бахмачу. А в Бахмачу мав бути з своїм відділом Ангел⁵, а він із Бахмачу вже втік, щось три дні перед тим, як наш полк мав приїхати.

Приїхали ми до Бахмачу, аж там нема нікого. Ми повечеряли так добре, хто ліг спати, а хто пішов в станцію гуляти. Коли я ще не спав, чую якісь крик: “Товарищи, здесь петлюровці”*. Я вискочив із вагону, коли бачу, що тут вже їх повно, а наші також повискакували з вагонів і почалась дуже жорстока битва. Мені казав сотник кулеметної сотні, що наших кулеметів було 52 працювало. Бій тягнувся, щось з 5 годин. Всі козаки й старшини були в лаві⁶. Я також лежав в канаві разом із кулеметчиком, якого кулемет був у ходу. Коли я бачу, щось світиться, якісь огоньок, чую і торохтить, коли ближче, а це був пустий паротяг, пущений навмісно більшовиками, щоби вдарив у наш шалон. Тільки той паротяг поїхав ближче, коли наш командир гармати** як вдарив в той паротяг, так в нього зразу тендор⁷ відлетів. А бій все продовжується, коли чую крик: “Слава!!!” А це наші пішли в наступ. Я також взяв ленту набоїв і пішов разом з кулеметом та кулеметчиком. Відігнали більшовиків, щось за чотири верстви, тоді був наказ відступати і забирати ранених та битих своїх і чужих. От поки дійшли до станції Бахмачу, то найшли 21 ранених, 9 вбитих. Із ранених своїх було 14, вбитих своїх було 2, а решта – ворога. Але своїх і чужих поклали до одного вагону і повезли на Київ. А ми мали їхати на Чернігів, коли, не знаю відкіля, почули звістку, що Крути заняті більшовиками.

Нам нема куди їхати. Ми тоді рушили до Прилук. Приїхали в день окола 12 год. Помістились в гімназії місцевій. Повечеряли добре. Коли мене назначив бунчужний в зв'язок до штабу полку. Штаб був недалеко. Тільки я прийшов, з'явився до осаула полку. Він мені сказав, щоби я не спав. Я сів коло столу, та й дрімаю. Коли прийшов осаул та й каже мені: “Іди скажи курінному, щоби через годину прийшов із куренем до штабу полку”. Я скоро пішов до курінного, все те сказав, що мені було сказано. А сам вернувся до штабу полку і став питати осаула: “Що, будемо відступати?” Він каже, що нікуди не будемо відступати. Коли я чую вже ідуть, а на дворі ще темно. Підійшли до штабу – тоді і забачив, що це наші. Пришли в курінь тільки стали, коли вийшов полковник [й] став казати, що тут на станції стоїть Ангел із своїм відділом, так треба його роззброїти⁸. Курінь построївся зразу та й пішли на станцію. Прийшли на станцію, а вони ще спали. Ми зразу кинулись по вагонах. Душ по п'ять в кожний вагон, а [у] вагон, де був Ангел пішло дуже багато, але нього там вже не було – кудись вже втік. А козаків роззброїли,

* “Товарищи, здесь петлюровцы”.

** Слово “гармати” написано над закресленим “батареї”.

забрали від них скарбове майно, а самих козаків забрали до штабу полку, які тільки не втекли. Так, щось перед обідом їх порозсилали по частинах ріжних. Я пішов знов до штабу полку, бо ще не здав варти. Посидів я до восьмої години вечора, коли мені прийшов на зміну козак так[ий] самий як і я. Я йому все передав те, що мені було сказано, чого я там мав сидіти. Сам пішов я до казарми. Пришов, повечеряв, потім я роздягнувся і хотів лягати спати, коли прийшов зв'язок із штабу, приніс наказ, щоби ми збирались в похід. Зима дуже жорстока, морози печуть просто не можна іти, а ми маршируємо на Переяслав по селах, які я вже забув. Пам'ятаю добре, що пришли до Переяслава годин у вісім ранку. Помістили[сь] по хатах, мали бути щось три дні в Переяславі. [...]

Я почув трубу – це наш сурмач грав збор. Я взяв шинель, сумку, рушницю, та й пішов до штабу. Коли прийшов я до штабу полку, там вже починали строїтись. Я став на ліве крило, здвоєними рядами рушили відступати, а [...] за нами. Ми рушили на Козятин. Не доїхали до Козятина. В селі Чорнорудки мали ночувати. Переночували в селі, в обід пішли на містечко Вчорайше, де стояв Чорноморський кіш ім. Отамана Мелюшкевича⁹. В містечку Вчорайшому був маленький бій. Ми відступили до Козятина. А із Козятина пішли пішки в напрямок до Дністра. Боїв не було ніде, до самого Дністра.

Приїхали ми до Дністра до м. Бендер. Посиділи коло Дністра на горбочку. Був вже вечір надворі. Коли полковник Вакуленко пішов до румунського коменданта м. Бендер, щоби нас пустили в місто. Коли полковник вернувся назад до полку, ми почали питати, що там чути, чи пустять в місто. Він почав казати, що мусимо здати зброю, тоді нас пустять в місто. Ми построїлись по чотири і пішли до мосту. Пришли ми до мосту. Стали здавати зброю, яку тільки мали. Поздавали зброю, а самі рушили до Тирасполя. Був дуже великий дощ вночі, а ми ішли по чотири. Пришли до Тирасполя в годин 12 ночі. Загнали нас у великі казарми, такі, що не видно було навіть вікон, були такі високі. Переночували там. Я рано встав, хотів було піти на двір, коли до дверей, а румун не пускає. Я почав питати в своїх старшин, чому не пускають, вони самі не знають. Коли жінка полковника п. ...** пішла до французького коменданта прохати, щоби нас пустили на двір. Комендант дозволив навіть ходити до міста. Погуляли ми, щось неділю. Коли на станцію Тирасполь приїхав отаман Кобза¹⁰, командир Харківського Слоб[ідського] коша, забачив, що ми тут сидимо як які-небудь невільники. Тоді прийшов отаман Кобза до нас і сказав, що ми получимо скоро зброю і підемо на позицію. Правда, получили ми зброю через два дні й пішли на позицію під села Плоски¹¹ і Малаєшти¹². Пришли ми під Плоски, а під Малаєшти пішли інші курені.

Почав[ся] дощ на дворі, коли нам був наказ, щоби ми лягали в лаву. Мене полковник ком. куреня позвав і сказав, що я маю іти в розвідку в село Плоски. Я все своє військове поскидав, надів піджак, шапку порвану, боси[й] та й рушив в село. Прийшов до села, дивлюся під вербою стоїть застава – чотири більшовика, із них оден китаєць. Стали мене питати: “Відкіля малий?” Я кажу: “З хутора Тираспольського”. “А куди ідеш?” “До дядька в Плоски”. Вони мені кажуть: “Іди”. Я прийшов*** в село Плоски. Хожу по селу нема нігде більшовиків. Тоді я зайшов в хату, аж там їх повно – більшовиків. По-

* Одне слово нерозбірливе.

** Пропуск у тексті.

*** Далі закреслено “до”.

чали мене питати відкіля, чого прийшов. Я почав брехати всяку дурницю, а вони тільки роти пороззявляли та слухають. Дали мені поїсти добре. Я поїв та й рушив до своїх. Пришов я, розказав все те, що бачив ком. кур. Він тоді мене послав до обозу I порядку, щоби я трохи спочив. А курінь почав наступати на Плоски. Заняли Плоски. I обоз рушив у Плоски. Коли мене забачив той дядько, в якого я був за панування більшовиків, він на мене косо подивився, але я нікому нічого про це не хотів казати. Коли чутка, що станцію Бірзову заняли більшовики, нам вже нема куди діватись, тільки втікати.

От почали відступати до Дністра. Підійшли до Дністра до залізного мосту коло м. Бендери і почали здавати зброю румунам. Здали зброю, а самі пішли на станцію Бендери. Погрузились в потяг у товарні вагони і стоїмо на станції, ждемо від'їзду. А більшовики стріляють по нашому ешалоніві з гармат. Коли французи зірвали міст на Дністром і почали бити із крепости по більшовиках із важких гармат. Більшовики тоді затихли, коли покуштували французьких гармат. Скоро ми виїхали із Бендер до Кишиньова. В Кишиньові постояли щось з день, та й рушили дальше на Бельці та Унгени¹³. Подорож була дуже весела, води ніколи не пив, а завше вино червоне або біле. Тільки зо мною стала пригода. Ліг я спати в вагоні, а шинелею вкрився. Коли вночі встав, нема моєї шинелі. А це румуни вкрали, напевно, не знаю, чи румуни, чи ні. Але я потому думаю, що румуни, що їден козак також спав, а в головах була шинеля, а румун став тягнути, а той почув – та й черевиком його в морду. Приїхали до кордону, до Заліщиків. Пішли в село, там розмістились по хатах. Тут вже свої панують.

Через неділю дали нам зброю і сказали, що ми маєм бути тут яко охорона міста. Пожили щось з місяць, коли кажуть ідемо на позицію в містечко Берестечко. Рушили ми до Гусятина, там дали нам ще кращу зброю і вирушили до Берестечка. Пришли на поле, розляглися в окопах, були ще старі лишились. На другий день рано поляки почали наступати на нас, коли ми їм дали такого чосу¹⁴, що вони не знали куди тікати. Нас тоді вернули на одих в м. Радзівілів¹⁵. Помістились в гарнім будинку, пожили ми там 15 днів. Мене забрав сот[ник] до себе за джуру. Я пішов жити тоді з команди на квартиру сотника. Коли рано я встаю, каже мені сот[ник], що наші відступають. Вечером повечеряв гарно, та й ліг спати. Коли вночі мене сотник буде та й каже: “Поляки вже в місті, хочеш лишайся, – каже мені сотник, – бо я лишаяюсь”. Я тоді подумав, та й кажу: “Ні, поїду відступати”. Та й побіг доганяти.

Догнав свою частину верств за п'ять від Радзівілова. Коли догнав я, то в мене почала чогось боліти голова. Мене тоді лікар поклав в якісь вагон і повезли не знаю куди. Тільки я опам'ятався вже в Проскурові¹⁶. Мав тоді сипний тиф. Мене повезли до Кам'янця-Подільського, де положили в XI запасовий шпиталь. Положили мене на ліжку, де не було ні одіяла, ні простині, тільки був матрас із соломи, більше не було нічого. Їсти також давали таке, що собаки не їли б, а вони нам давали. Став я видужувати на тиф, коли стали ранитись ноги, як почали мене лічити, так мука – бінта не дають, бо сестри собі пошили на вікна сітки такі, щоби мухи не літали до кімнати. Їсти давали гнилу квасоллю та моркву. [...]

Але, найшлася добра жінка. I мала хоч трохи жалю, та забрала мене до себе додому. Нанімала мені лікаря, щоби ходив до мене та лічив. Купляла мені ріжні ліки, які можна було дістати. Коли я почав вже одужувати, (на) ногах рани зійшли, коли почув, що наші наступають на Київ. Мене також за-

охотило побути в столиці своїй. От пішов я в Кам'янець-Подільський, щоби узнати про свою частину, коли бачу ідуть козаки й мені знайомі. Я почав розпитувати про наступ. Вони мені все розказали все те, що самі знали і сказали, що зараз має іти наша дивізія, цебто їхня. Коли я бачу ідуть козаки по чотири, а слідом обоз. Я підійшов до командира полку, щоби лишитися в них в частині. Розказав де був і все. Він мені сказав, щоби їхав у команду зв'язків. Я прийшов до сот[ника] п. ...*. [Він] мене зарахував в склад своєї сотні. Це була 8 дивізія 24[-го] Сагайдачного. Але ми не пошли на позицію, а шли позаду обозів. Остановок було дуже багато, але не пам'ятаю села. Приїхали верств 7 від Києва. Стало мені дуже весело, що скоро будемо в Києві. Коли піднесло Денікіна з своїм військом. Завели спор, але я не знаю який, бо там не був. Коли почали відступати назад, тоді мені дуже стало сумно, що знов покидаю свій рідний край.

Пришли ми до Вапнярки, там мали дуже великий бій з денікінцями. Немало полягло наших та й ворожих, але ми відступали голі та босі, а в постачанні було дуже багато одягу та зброї, а в нас не було нічого. А начальник постачання продавав все, що тільки можна було, а лишились самі вагони пусті, то взяв та запалив в тому Старокостянтинові, а лишив тільки винти до возів. А ми дальше відступали босі аж до Мирополя. Приїхали до Мирополя. Переночували, рано приїхали поляки брон. потяг[ом], навіть не стріляли. Забрали нас до вагонів, відібрали зброю, загнали нас до вагонів і повезли до Рівно. Привезли до Рівно рано зимою, мороз був на дворі, холодно було. Завели нас до холодної казарми. Дали вечерю капусти солоної, а води не можна [було] піти самому набрати, а поки набереється команда 10 чоловік, тоді 5 поляків ведуть до криниці, і то зразу мусимо вернутися по снігу босі, бо черевик не має.

Коли єсть чутка, що маємо їхати до Луцька, але самі старшини, а козакі лишаються в Рівному в шпиталі за санітарів. А мені казав оден санітар, як живуть санітари, що дуже погано та ще мені не хотілось лишатись в Рівному. Тоді я пішов до сот. Вергеліса. Став прохати його, щоби мене забрали із собою до Луцька. Але це неможливо було. Тоді мене сот. Вергелес¹⁷, коли мали їхати, забрав до себе за джуру. І тільки сказали збиратися на станцію, він тоді мене посадив в мішок, взяв на плечі, та й поніс на станцію Рівно. Я думаю, що він також відчував малий тягар в себе на плечах, мавши мене та ще і свою корзину. Приніс мене на станцію Рівно, поклав у вагоні. Коли саме перевіряли поляки старшин, я тільки сидів у мішку вже не мав чим дихати, поки вийшли поляки з вагону. Тоді я виліз із мішка, сів у вагоні вже паном діло¹⁸.

Приїхали ми до Луцька, пішли до комісаріату на реєстрацію. Поляки зареєстрували мене як джуру Вергелеса, але це не легко було зробити, щоби зареєструватись в ляхів. Пішли ми до казарми, де розмістились. Було добре там, давали їсти добре, але білизни не було за що вистірати, навіть не було за що купити кусок мила. Тоді я почав думати, де ж взяти марок польських, щоби хоч мила купити. Та й надумав: в суботу пішов до одного жида затопив пічку, позамітав, самовар поставив. За це получив 3 м. п.¹⁹ Тоді почав думати, що робити із цими грішми. Та й надумав: куплю тютюну, гільз, наб'ю цигарок буду продавати. Так зробив – купив тютюну 1 1/2 м. п., гільз 1/2 все це мені стоїло 2 м. п. Набив 80 цигарок. Почав продавати 12 шт. по 1 м. п., а скрізь було 10 на 1 м. п., щоби до мене більше ішло людей купляти. Заробив я 60

* Пропуск у тексті.

марок. Купив білизни с гору²⁰, мила і всякого барахла. А цигарки продавав дальше. Коли чутка є, що маємо їхати до Ланцута на форміровку. Правда, через декілька днів стали грузитись в потяг і їхати до Ланцуту. На дорогу дали нам по 2 консерви й по 4 банки галетів, так що добре було їхати до Ланцута.

Приїхали до Ланцута, там вже була сформірована I бригада 6 дивізії. Нас через неділю в баню повели, дали одяг гарний, всім однаковий. Тоді я перестав торгувати цигарками, а ходив вже на муштру разом із козаками. Дивізія була дуже добра, була дисципліна, гарно годували. На чолі дивізії стояв п. ген. Безручко²¹. В бараках була чистота і порядок, й надворі кругом бараків також був порядок. Я ще не був в такій частині, як в 6[-й] дивізії, не знаю чи прийдеться і бути коли-небудь²².

Коли ми чуємо в Ланцуті, що маєм їхати до Бреслітовська²³. Через 7 днів сказали грузитися в потяг на станції Ланцут. Погрузились ми в вагони, получили на дорогу хліба, консерви і и. Поїхали до Бреслітовська. Вночі приїхали, дали нам вечерю не дуже добру. Повечеряли та й полягали спати. Рано встали, муштри не було так, що пішли гуляти по фортах. Жити було в Бресті дуже добре, весело було купатись в Бугу. Та недовго нам пришлось там жити, почали їхати до Києва. Мене це дуже зрадувало, коли почув, що маємо їхати до Києва. Так, почали грузитись і їхати до Києва. Погрузилися і рушили на свою Рідну Україну. По дорозі було дуже весело їхати – боїв не мали ніде, бо поляки пішли наперед.

Приїхали ми до Бердичева, там вигрузились із вагонів та пішли на Лису гору в казарми. Пожили ми, щось із десять днів*. Коли є чутка, що поляки пішли через Дніпро. Тоді ми почали грузитись в потяг, щоби їхати до Києва. Погрузились ми і поїхали до Києва. Дорога була дуже весела, бо кожен тільки й мріяв, що вже в своїй столиці, й видно було наш Золотоверхий Київ²⁴. Приїхали ми так около 12 год. дня на одну станцію Т.** Вигрузились, построїлись по чотно й пішли до Константиновських казар[м], де мали мешкати. Проходимо через Велику-Васильков[ську] ulицю. Люд нам кидав гарні квітки, цукерки, цигарки, і кричали: “Слава Україні”. Мене дуже радувало, що я зараз їду по своїй столиці, але тільки одно мене тривожило, що панують тут ляхи: ті ляхи, що над нами знущались по таборах різних. Згадував я і Рівно, Луцьк, як вони мучили наших козаків, а тепер стали вже гарними приятелями, коли в нас в гостях – стали вони добрі до нас.

Пришли ми до казар[м], було годин 5 вечора. До нас посходились*** люде, стали розпитувати звідки ми приїхали, що так гарно були вдіти, і був порядок в дивізії. Через декілько днів ми прийняли всі варти по місту, які були в польських руках. Стали наші вартові по місті, коло [...]**** були наші вартові. Жити було дуже добре, весело. Але недовго ми попанували в Києві. Коли десь в околицях Бердичева прорвались більшовики, нам треба було вже відступати з Києва, а тут поляки вже тікають без ніякого ладу. Авта кидають, все те майно кидають, що забрали в нас на Україні, але ж ляхи тікали із Києва, кидали все майно, що привезли з***** Варшави. Відступили ми до річки

* Слова “десять днів” написані над закресленим “місяць”.

** Так у документі.

*** Далі закреслено “до нас”.

**** Одне слово нерозбірливе.

***** Далі закреслено “Києва”.

Ірпінь, стали на позиції понад річкою, а ляхи тікають аж шляху мало, та авта кидають. Постояли ми на позиції на річці Ірпінь щось 5 днів, але наступають більшовики, ми мусили відступати.

Почали ми відступати на Полісся. Відступали ми дуже скоро, я не оглянувся коли ми дійшли до Стоходу²⁵. На Стоході був маленький бій, але ми відступали все далі по лісах та по ріжних болотах Полісся. Дійшли ми до м. Красностав. Пожили ми в Красноставі, коли наступають на Замостя більшовики, тоді ми пішли на позицію в Замостя. Бій був дуже жорстокий. Навкруги Замостя ми відбили більшовиків від Замостя щось на 15 верст. Самі почали ми панувати в Замості²⁶. Добре жили ми там по квартирам, міщан[и] нас там вітали добре, яко побідник[ів] над ворогами і відігнали від Замостя.

Із Замостя ми вирушили на Красностав на станцію і почали ми грузитись в потяг, щоби їхати до Галичини. Ми погрузились в потяг та й рушили до Коломиї. Не доїхали до Коломиї, на маленькій станції п.* вигрузились та й пішли до села п.** Переночували ми в селі, рушили на позицію до Дністра. Пришли ми до Дністра і стали наступати через Дністер. Більшовиків погнали далі. Остались ми аж у Сатанові. Помістився я в органіста польського. Пожив я в него 5 днів дуже добре. Тоді*** рушили на Бар. По дорозі були маленькі бої, як в селі Охримовки, але я там не був тоді, якраз в обозі II порядку, так що я не знаю, як там було. Тільки знаю, що наші погнали більшовиків далі. Аж була вже дивізія в Бару, тоді я прибув до 17 бригади 49 куреня. В Бару бою спочатку не було, бо було перемир'я. Коли кінчилось перемир'я, стали більшовики наступати на нас. Ми трохи відступили до одного села п.**** Через три дні більшовики почали наступати на нас так, що ми не могли вже втікати. Був дуже великий бій і там-же розбили нашу дивізію, так що не можна було наступати***** – тільки відступати. І почали ми відступати, а на п'ятки нам ставали більшовики. Тікали ми аж до Збруча, де перешли Збруч знов до поляків. Я тоді подумав, що тут робити чи іти до поляків, чи вернутися назад до більшовиків. Та й надумав, що краще піду до***** поляків в табір бруквуїсти.

Переїхали Збруч, посідали в вагони та й поїхали до табору Александрова. Приїхали, зимою було холодно на дворі. Повігрузились із вагонів, пішли до табору. В бараках було дуже холодно, а коців²⁷ не було ні в кого, пришлося ночувати на голих нарах та шинелею вкривши. Переночували, рано дали нам поляки матраси та коци. Так що вже стало краще, але ж грошей не було в мене. [...]

Коли збирають всіх малолітніх до одного бараку. Забрали мене. Це була школа. Повчився я 1 1/2 місяця в школі, трохи повчився. Тоді мене Британка забрала до себе за джуру. Жити було в Британки дуже добре, всього було доста[ль]. Коли школа виїжає до Каліша, я лишаюсь в Александрові. Побув я, що може 3 місяці, коли виїжає частина до Щепіорно. В табір я пішов до частини, та й поїхав у Щепіорно. Приїхали в день, пішли до табору, де мали

* Так у документі.

** Так у документі.

*** Далі закреслено “мали”.

**** Так у документі.

***** Виправлено, спочатку написано “відступати”.

***** Через пошкодження аркуша в цій частині одне слово не встановлено.

184
Я, Косаківський Микола, народився 1905 року 23 квітня, в селі Кетросак
Липівського повіту на Поділлі,
від батьків селян, Онуфрія Косаків-
ського та Текли Сорочанової.
Батько мій уцелював десь
сільській школі, а порів пра-
цював коло землі.
Коли мені було 7 років бать-
ко мене післав до школи.
В приміщенні школи з вчився 2½ роки,
а порів захорів і не догодив до
кінця року (з тоді був у 3-ій групі).
На другий рік батько мене
післав до земської школи, в якій
з вчився ще 2 роки.
То скінченню цієї школи мене
батько віддав до вище початкової
школи.
Зона настала революція, після

розміститись в шпитальському блоку. Я одного разу ішов до кантини²⁸, коли побачив хлопців із Школи Українських пластунів. Мені знайомі стали оповідати як вони живуть. Через неділю мене пані Сушко відправляє до школи, відвела мене до завідуючого школою Гончаренка. Він мене прийняв. [...]

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 158–176зв. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Автобіографія Микити Косаківського, учня Української реальної гімназії при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]

Я, Косаківський Микита, народився 1905 року 23 квітня, в селі Кетросах²⁹ Ямпільського повіту на Поділлі, від батьків селян, Онуфрія Косаківського та Теклі Сорочанової.

Батько мій учителював деякий час у сільській школі, а потім працював коло землі. Коли мені було 7 років, батько мене післав до школи. В приходській школі я вчився 2 $\frac{1}{2}$ роки, а потім захорів і не доходив до кінця року (я тоді був у 3-ій групі). На другий рік батько мене післав до земської школи, в якій я вчився ще 2 роки. По скінченню цієї школи мене батько віддав до вище початкової школи.

Коли настала революція, після світової війни, я задумав піти до війська.

В 1918 році було повстання проти гетьмана С.³⁰ і в нашій селі стояла Ямпільська повстанська сотня. Тоді я був у 2-ій класі. Одного дня я був у школі й чув, що учні говорили, що їм хочеться до війська.

Увечері я прийшов додому. Положив свої книжки й думав як-би вийти з хати, щоб батьки не побачили. Вийшов на двір, на дворі вже темно було, й попрямував на шлях, який йде до Ямполя (повстанці того дня виїхали до Ямполя).

Вийшов на поле. Куди йти не знаю. Темно. Вітер, сніг такий, що засліплює очі. Спочатку я злякався, думав, що не пройду 18 верст такою погодою, але ж помало дійшов до міста. Увійшов у місто то ще було темно. Я думав, що може побачу на вулиці кого-небудь і він мене заведе до брата³¹ (брат мій був командиром цієї сотні), але ж я не бачив нікого, навіть варти нігде не було, не дивлячись на те, що кругом були гетьманці.

Я пішов у другий кінець міста й побачив, що в один двір були відчинені ворота. Мені захотілось спати, тому що був дуже змучений. Зайшов у той двір і попрямував до клуні, в якої двері теж були одхилені. Я зайшов у клуню й вліз у сіно щоб виспатись, але я не виспався бо було холодно, а крім того вже був день. Подивився я на двір і побачив, що на дворі ходив господар. От як піймає, буде бити, думаю собі. Коли бачу господар пішов у хату. Я скоро вибіг з тієї клуні й пішов на улицю.

Пройшов я скільки кроків і побачив козака, який йшов проти мене. Я його запитав, де мешкає командир сотні. Він мене сам завів. Коли я зайшов у кімнату, то брат, як тільки забачив мене, зараз же запитав, чому я прийшов. Я йому відповів, що прийшов з ним побачитись (хоч він і знав як "побачитись"). На другий день брат мене хотів одіслати додому, але я його попросив, щоб ще побути один день, та на моє щастя вночі наскочили гетьманці й нас вигнали в

Яругу. Так я вже й залишився в українській армії.

Потім наша сотня пішла на Волинь. Під Староконстантинівом³² я перший раз вступив у бій. Коли гетьманців розігнали, то насунили “червоні”, які розбили нашу сотню під Білою Церквою на початку 1919 року.

Після того я не знаю де брат дівся, бо я сам утік, аж на Поділля в Ямпільський повіт в село Стіну до знайомого господаря, в якого пробув до літа 1919 року.

Літом думав йти додому. Вийшов на шлях і йду по-під ліс, коли бачу в лісі стоять знайомі мені хлопці – то були повстанці. Я пішов до них. Там побачився з своїм братом. Просиділи в лісі з тиждень і виїхали до Ямполя, щоб з’єднатись з повстанцями, які були там.

Приїхали ми аж увечері, тому що це була далека дорога, а крім того*, мали по дорозі бійку з більшовиками. Через те, що ми всі були помучені, то варту в ночі нести мали повстанці Ямпільські (всіх повстанців взагалі було більше 300 душ). Варта, яка була в чотирьох кінцях міста, заснула й вночі ми тільки чули гучне “Ура”. Всі були заспані й не знали, що це робиться. Почали втікати хто куди. Чоловік 45, а в тому числі я з братом, хотіли тікати до Румунії, але ж нам не вдалося – нас “червоні” повели в міську тюрму. Там робили різні допити. Сиділи ми в тюрмі 2 тижні, й за ці 2 тижні з 45 чоловік залишилось всього 15, а решта – були розстріляні.

Потім наскочили українці й нас випустили. На другий день брата більшовики піймали й розстріляли 1919 року 12 липня. Це друга жертва в нашій сім’ї. Рік перед смертю брата була забита моя сестра, яка мала всього 8 років. Більшовики стріляли в собаку, а в той час сестра вибігла з хати й куля вдарила їй в голову**.

Все літо 1919 року я пробув у Наддністрянським курені. Здибався з знайомими селянами, які мені розказували, що батько мій вмер навесні 1919 року, а коли саме не знаю.

В осені наш курінь розбили й я пішов у Синій полк³³, який стояв у Вапнярці. В*** Синім полку був не довго, тому що коли билися з Денікінською армією, я під Балтою попав у полон.

Був я в 7-ім Драгунським полку 4 місяці, а коли Денікін відступав, я утік в село Цекиновку³⁴ над Дністром, де пробув до весни 1920 року. Потім я знову пішов до повстанців, але довго в них не був, тому що скоро прийшла українська армія, яка була в запіллю ворога. Й я поступив у 1-шу Запорізьку дивізію, 1-шу бригаду Окрему кінну Крилівську сотню, в якій пробув весь час до інтернаціоналізації української армії поляками. Весь час приймав участь у боях. Були великі бої під Ямполем та під Могилевом.

На Збручі коли перший раз відступали в Галичину, в селі Кудринцях під час бою був забитий мій кінь і я мусів 10 верств бігти пішки, держачись за гриву коней своїх товаришів****.

Потім приймав участь у страшних боях під Галичем на Дністрі, в Юзеполі, також на Дністрі й в Бучачі. Це найбільші бої в Галичині, які я пам’ятаю. Потім коли прийшли на Велику Україну, теж був у великих боях: під Летиче-

* Далі закреслено “що”.

** Далі закреслено “Після того я зустрівся”.

*** Далі закреслено слово “Синьому”.

**** Слова “держачись за гриву коней своїх товаришів” підкреслені червоним олівцем.

вом, Почапінці після перемир'я, Миколаїв, коли відступали, а самий гірший бій це в селі Клинини коло Збруча в 1920 році 21 листопада.

В цьому бою я врятував командира 3-ої бригади полковника Т. і за це одержав від нього 2,000 марок польських.

Утрата була та, що мій кінь був ранений у передню ногу кулею з революера.

Того дня армія українська була інтернована (1920 р. 21/XI).

Поляки нас одвезли в табор Пекулінці³⁵ коло Перемишля, звідти до Вадовиць, з Вадовиць до Кракова, а з Кракова я попав у табір Щепіорно й поступив у школу Українських пластунів 1922 року 20 лютого.

Учився в школі 3 шкільних роки. Багато дечого навчився. Виучив історію України, географію України, взагалі багато дечого взнав і зробився свідомим Українцем. Працював у шевській майстерні при школі.

1923 року в грудні місяці я виїхав разом з школою до Чехословаччини. Зараз живу в Празі й учуся в Українській реальній гімназії при УГК³⁶.

Дуже мені подобається те, що є можливість учитись, тому що маю велике бажання скінчити школу³⁷.

Від рідних не одержую абсолютно ніяких вістей, хоч я багато до них писав. Дома залишилась мати, два брати старші від мене й три сестри, одна замужня, а дві молодших од мене.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 184–189зв. Оригінал. Рукопис.

№ 3

З автобіографії Степана Кощука, учня навчального закладу при Українському громадському комітеті в ЧСР

[Липень-серпень 1924 р.]

Автобіографія Степана Кощука

Я, Степан Кошук, народився на Поділліу Ольгопільського повіту містечко Піщанка. Народився 24 листопаду 1905 року. Сім'я складалася з 12 душ – 8 хлопців, 2 сестри, батько, мати. Мій батько мав 14 десятин поля, 2 хати. Батько дома не хазяював, а служив на залізниці дорожнім майстром. [...] Мій старший брат Михайло служив в Російській армії поручиком. Сашко і Андрій училися в залізно-дорожній школі в Бірзолі³⁸. [...]

До мене звернувся батько, що старший брат Михайло³⁹ поїхав на фронт. Я жалував, що з ним не побачився, хто зна чи скоро ми побачимося, а може і зовсім не прийдеться побачитись. Невдовгому часі приїхав брат Сашко і Андрій. Вони розказували, що солдати з офіцерів зривають пагони. Отут нам біда, що ж буде з нашим братом, його теж можуть вбити. Ну нічого якось-то буде.

Батько не хотів служити, звільнився і поїхав додому. Це був 1917 рік. Була вже революція. Приїхавши додому, ми застали дома брата. Брат збирав збори і балакав на тему за визволення України. Одного разу в неділю брат оголосив, що надвечір будуть збори. Брата всі слухали і тому людей було дуже багато, кожен хотів щось сказати, що він власне хоче. Як зійшлися, так і розійшлися.

1.
Я Степан Кошук народився на Поділля
Олгоніського повіту містечка Тшчанивля, 193а
народився 24 листопада 1905 року.
Своєю свідчалась з мами в хлопців з сестри Батень
Мотки. Мій батько мав 14 дітей по ад з хата,
Батько дома не харчував а везив на
заміжницю дорослим мастром. Батько приїхав
свідку перед вислудочним свідками. Ми провели
свідка дома потім батько скарив матері, моя
харчуство змисала свої сестри. Ставав как
господарство бідици нам буде; там добре
на зміжницю. Мій старший брат Михайло
служив в Російській армії поручиком.
Самко і Нидрий уживав в земліно дорослим
школа в Бірзоні. Було мені девять
років як я почав там добре своє життя.
Там мені було девять років. Батько мав
бігов до школи а дорослим ходив до роботи.

Автобіографія Степана Кошука, 1924 р.
ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 193а.

Більшовики почули, що в містечку Піщанка є Кошук, що бунтує селян проти* кацапів. Кацапи послали вісім своїх солдатів, щоб вони мого брата вбили. В той час, коли вони обговорювали справу, як це треба зробити, я сидів в куцах і все чув як мають підкупити селян, щоб мого брата вбити. [...] Я все записав і прийшовши додому, я все оповів братові. Брат засміявся, подякував мені, що я теж йому помагаю.

В той час в брата була організація 50 чоловік, всі з пістолями. Брат пішов на збори. Всі мої брати теж позабирали пістолі, батько теж. Я теж мав пістоль. Брат почав промову, потім виступив кацап, між селянами почувся галас: “Геть, кровопийці, грабіжники, геть, досить нашу кров пить, геть кацапів. Грабіжники”. Я був в той час межи толпою. Я шукав тих кацапів і тих зрадників селян, що за гроші хотіли вбити брата. Година була третя. Я шукаючи ворога найшов і почав прислухатися до їхньої розмови. Я чув як вони казали, “что січас нада его вбїть”**. І вони пробивали дорогу наперед до брата. Я від них не відставав. Нарешті почали селяни знов кричати: “Геть грабіжники, кацапи”. І почали співати, хто вмів “Ще не вмерла Україна”. Тоді кацап і каже: “Вот, сукин сын, он правду говорит. За что его надо вбить. Ха-ха-ха”***. І тоді кацап каже: “Вже нету время, надо его січас вбить, чтоб то не было”****. Коло мене був брат Андрій. Він пішов сповістив брата, що ворог підходить. Перший кацап хотів вхопити брата за руку, щоб втягнути миже нарід, та не пощастило, брат попередив його кулею так, що він повалився. Брат мені подякував, що я слідкував, щоб його не вбили.

Хотіли половити решту та не можна було впізнати, бо наріду було дуже багато, наше містечко велике – 4 000 будинків. Кожен хотів почути, що і чим кінчиться. Так що не зловили.

Через кілька днів наступав на нашу Піщанку більшовик [...]****, були всі селяни на готові. Не знаю яка причина тому, що він наше містечко обминув. Бо вони знали, що коли підуть на Піщанку, то буде погано. [...]

Вночі в містечку зробився бешкіт. До наших дверей хтось почав стукати дуже сильно. Я догадався, що напевно те, що я чув, є правда. Батько взяв пістоль, пішов до дверей і запитав, хто там стукає. Почувся переляканий голос: “Я, Данило”. Батько відчинив. Він перелякано кричав, щоб ми скорше тікали, бо кацапи заарештують тих, що брали участь в братовій організації.

Ми жили недалеко лісу. На скору руку зібралися і почали тікати. Дома залишилася моя тітка і братова. Після нашого відходу з дому за хвилину 20 почувся біля нашої хати гомір людей. Ми приспішили крок. Було б добре тікати, тільки горе, що була в матері грудна дитина, та ще четверо теж такі, що треба було нести на руках.

Нас тікало душ двадцять. Я звернувся до батька, чого ми втікаємо, ми могли запертися в хаті і стріляти. Хтось обізвася: “Це тобі сину не кашу з молочком їсти”. Я йому сказав, що я можу і кашу їсти і діло робити. Він засміявся і погладив мене по голові.

* Далі закреслено “нього кацапів”.

** “Что сейчас надо его убить”.

*** “Вот, сукин сын, он правду говорит. За что его надо убить. Ха-ха-ха”.

**** “Уже нету времени, надо его сейчас убить, чтоб то ни было”.

***** Одне слово нерозбірливе.

Батько сказав, що все рівно ми синку нічого [не] зробили б, кацапи могли хату запалити і тоді ми всі пропали б. І навіть ми маємо даремно пропадати, в той час як ми можемо працювати на користь України. Хоч і не один за неї положить голову [...]»* Україна мусить бути.

Мій батько вів уперед між нашою валкою⁴⁰, панувала тиша. Ми почули на краю лісу крик якогось кацапа: “Подожди стерва, ми тобі дадим Україну...”** Ми почали скорше йти. Я все хотів лишитися ззаду, щоб повернутися і побачити скільки тих кацапів є. Не повернувся тому, що я не знав де має зупинитися наша валка. Я йшов ззаду, тримаючи пістоля в руці. Я чекав, що вони нас можуть догнати. Як видно вони в ліс боялися йти, тільки покричали і постріляли.

Зійшовши в долину, там ми при скалі розташувалися. Жінки плакали і нарікали хто на сина, а хто на чоловіка, а моя мати на кацапів-грабіжників. Просидівши нічку, бо після такого переполоху не хотілося спати, брат Михайло сказав до*** брата Андрія, щоб він пішов на гору і дивися чи ніхто там підходить. Я сказав старшому братові, що я теж піду. Брат дозволив. Вилізли ми з братом на гору, там трохи посиділи. Я сказав до брата, що я піду до нашої хати, бо я не витримаю як не буду знати, що там зробили. [...]

Я побіг до брата наперед і сповістив, що зараз прийдуть сюди люди нам на поміч. Брат сказав, щоб я вів сюди. Я пішов, зустрів їх і привів****. Той селянин, що збирав команду, сказав братові, щоб брат брав команду під своє керування. Брат подякував і чекали вечора.

Я знов пішов до містечка роздивлявся де є штаб кацапських начальників. Теж роздивлявся, де стоїть їхня варта. Всі були п'яні – це на нашу руку. Я вертався назад до лісу, розповів, який порядок в місті. Сонце зайшло, стало темно. Брат з своєю командою вирушив до містечка. Я теж хотів піти, брат не хотів брати. Я хотів, щоб лишився хоч оден брат, пішли всі три, пішов і батько. Стало тихо, сумно було. Невдовгому часі почувся стріл, мені серце закам'яніло. Над ранок повернувся батько, забрав нас і розповів, що багато побили і багато посадили до тюрми. [...]

В брата було 300 чоловік, брат ходє на кацапів. Я теж мав свого коня. Їздив у розвідку і багато подав різні відомости. Нарешті більшовики наступали з великою силою, ми залишили рідне містечко і відступили. Брат був ранений, після свого вилічення він***** [і] ми пішли до Чорного полку 1-ої Запорозької дивізії. Це був 1918 рік.

Брат командував 5-ою сотнею в році 1920. Виганяли більшовиків, виганяли дуже скоро. В Монастирищі був одих. Я з трьома козаками поїхали в розвідку. Ми зловили три більшовики і почали розпитувати де є більша сила, вони казали, що в лісі є 300 чоловік і вони чекають ночі, а потім думають напасти і побити. Невдовгому часі – побили кацапів.

До вечора ми були біля Волочиську, там наш полк наступав на станцію Войтівці⁴¹. Мені була доручена тачанка. Полк поїхав. Я мусів догнати. Вийшло те, що я загубив полк і не міг найти. Почали дуже бити з гармат, ми з'їхали в долину. Довго не було рації чекати. Я сказав, щоб вертатися назад

* Одне слово нерозбірливе.

** “Подожди стерва, мы тебе дадим Украину...”

*** Далі закреслено “мого”.

**** Далі закреслено “їх”.

***** Далі закреслено слово “попав”.

до села, з іншого був на тачанці полонений більшовик і оден козак. Я сидів на тачанці і побачив, що хтось прямує конем прямо на нас. Я сховався під брезент, що був накритий кулемет і направив карабінку на того, що сюди прямував. Він пригнувся, як скажене крикнув: “Руки вверх!”. Тих два підняли руки, а я тут під брезентом перелякався зовсім, бо в мене був оселедець на голові. Я чув, що вони вирізують. Більшовик хотів вдарити козака по голові, я з переляку потягнув за курок і більшовик злетів з коня. Я тоді забрав його коня і пістоля і сказав тим двом тікати до села, і я теж за ними тікав. Приїхавши в село я від цього козака, що спас його від смерті, дістав гарну нагороду.

В році 1920, 21 листопаду я попав до Польщі, там був інтернований⁴². Два роки я вчився кінної муштри, шаблоюкою, пікою. Потім Чорний полк поїхав на роботу. Я залишився при батькові, приїхали в табір Щепіорно.

1922 рік. Я прийшов до школи Українських пластунів. Я кінчив два класи. Нас отримувала як одягом та харчами УМСА⁴³. Потім прийняла нас Британка. Тоді жилося гірше. Школа почала роз’їжджатися. Хто до поляків, хто до Франції. [...]

Тепер приїхавши до Праги, тут вчимося. За що дякуємо нашим вихователям, що за нас подбали. Мені тут дуже добре, зо мною приїхали ще два менших брати Петро і Євген⁴⁴. Родина моя залишилася в Польщі. Батько, мати, 4 брати і сестра. Живеться погано їм там.

По кінченні школи, даю слово честі, [до]берусь* всіма силами в Україну. Бо як шкода, вся родина, покинувши рідний край, і тепер в чужині не може знайти притулку. [...]

С. Кощук.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 193а.–203зв. Оригінал. Рукопис.

№ 4

З автобіографії Миколи Левицького, учня Українських матуральних курсів у Празі при Українському громадському комітеті в ЧСР

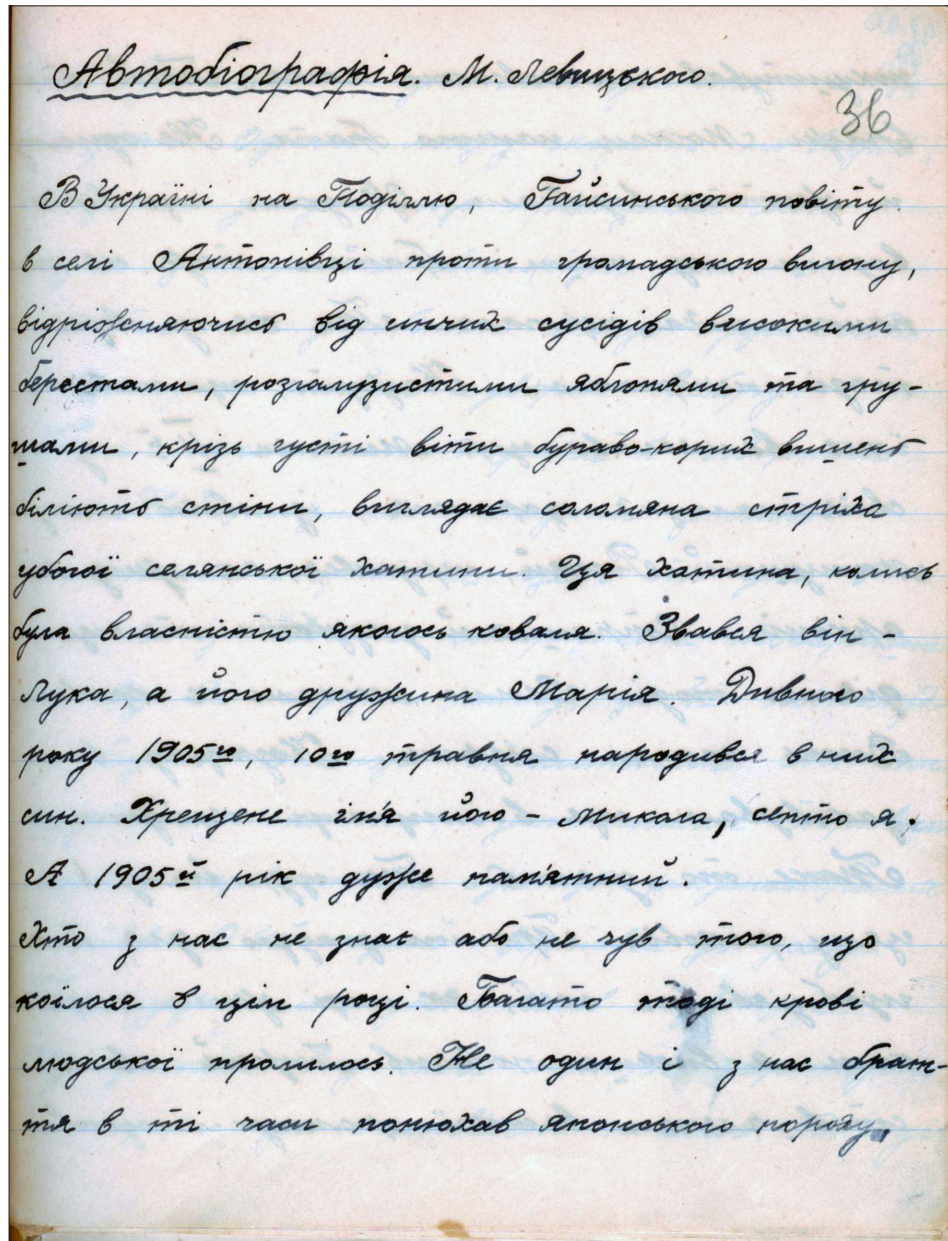
19 липня 1924 р.

Автобіографія М. Левицького

В Україні на Поділля, Гайсинського повіту, в селі Антонівці, проти громадського вигону, відрізняючись від інших сусідів високими берестами, розгалузистими яблунями та грушами, крізь густі віти бураво-корих вишень біліють стіни, виглядає солом’яна стріха убогої селянської хатини. Ця хатина, колись була власністю якогось коваля. Звався він – Лука, а його дружина Марія. Дивного року 1905-го, 10-го травня народився в них син. Хрещене ім’я його – Микола, себто я. [...]

Які були перші дні мого життя – не знаю. Одначе можу сказати не важні, через ті злидні, що примусили мою рідню залишити своє рідне село і поїхати на заробітки миж чужі люди, непроходимі тайги суворого Сибіру. Там мене вчили ходити й говорити. [...] В будень батько працював на фабриці, а мати турбувалась про все потрібне для господарства. На шостому році мого життя мене почали вчити азбуку, за рядок якої я доставав від батька пляшку лімо-

* Одне слово нерозбірливе, ймовірно, “доберусь”.

Автобіографія Миколи Левицького, 1924 р.
ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 36.

нади. Азбуку завчив я дуже скоро, але читати й писати вчився вже в своєму рідному селі в земській однокласовій школі, до якого ми вернулися із Сибіру 1912 року 25-го квітня. [...]

У земській школі я вчився 4 роки. В першій і другій групі вчився добре, в третій ж і четвертій дуже гірко. Перших два роки я був при батьках, а два других при бабуні, бо рідня моя виїхала на хутір, з якого я пізніше вступив до Українського війська. З наукою покінчено зовсім в 1916 році. До 1919 року працюю біля ріллі на батьківському полі. У вільні хвилини читаю книжки, самі українські. Допомагає мені в цьому багато Демид Кирильчук, завідуючий громадської книгозбірні наших хуторян. 1917 і 1918 рік – це є період пробудження національної свідомості між нашими хуторянами. Найбільшу подяку в цьому заслуговує знов таки Демид Кирельчук⁴⁵. В ці часи в моїй душі народжується прагнення і мрія про вступ до українського війська. Для цього незабаром знайшлась причина. 1919-го року 28 липня під час денікінської навали.

Обідали. Я, як завше, так і сьогодні перший з ним справився. Біжу на двір, аж дивлюсь до наших воріт приїхав верхівець. Його одяг нагадувала мені щось знайоме, близьке для мого бажання і я з певністю сказав сам до себе, – запорожець!

Переконавшись в цьому з власних слів верхівця, мені залишилось тільки розпитати в його про шлях, і моя мрія здійснена. Іду. Тікаю. Біжу. Рідна хатина вже давно зникла з моїх очей, тільки де-не-де, мов козацькі чайки на Чорнім морі, то виринають, то потопують в житах та пшеницях невеличкі хати наших хуторян. Вузька межа, по якій я йшов, вивела мене на Вільшансько-Дубівський шлях. Дивлюсь і очам не вірю. Попереду козак на коні з жовто-блакитним прапором. За ним їде невеличка купка верхівців, а там стільки оком глянеш, виблискуючи на сонці іскристою зброєю, по три в рядах їдуть козаки. Я йду їм на зустріч. Порівнявшись із першою валкою козацького загону – зупинився і пильно став придивлятися до козацької зброї. Ось те, що не дає мені покою. Та чи пощастить-же мені здобути його? Почастить, пощастить, сказав сотник Таращанського куріня, який уже зо дві хвилини стоїть біля мене. Зачарований глибокими мріями, я не зауважив, коли він підійшов, а все-ж таки догадався, що мені треба робити. Вклонився низенько і промовив: “Я хочу бути козаком”. “А відкіля ти хлопче?” Я відповів. Він продовжував питати далі: “Маєш батька, маму?” На це питання я відповів зовсім инче від дійсності, бо инакше мої мрії були б не здійснилися, а так я вже зараз в рядах борців за визволення рідного краю. Маю свого власного коня, червоний зупан, широкі штани, козацькі чоботи, пістоль, рушницю.

Сьогодні від козака нашої сотні Семена Нечібайбиди одержав в подарунок дорогої роботи шаблю. Та не довго тривало таке щастя. На п'ятий день мого козакування мене замкнуто в товаровім вагоні, кудись везли. Як це сталося, я добре не пам'ятаю. Пригадую собі якихсь офіцерів із золотими пагонами. Пригадую, як я вихватив пістоль і хотів вистрілити прямо в лоб одному із них, однак пістоль мій був без набоїв і я цим тільки розсмішив несподіваного гостя. Пригадую, як я вихватив із пихов шаблюку й хотів нею розмережити голову цьому глузливому ворогові, що так пекуче реготався, але ж дивний вогонь спалахнув мені в очах, а далі вже не пам'ятаю. Зараз я тільки чую, як суне паротяг, пишчать колеса, як шелестить підо мною якесь сіно чи солома. Вузька смужка світла, яка пробивається крізь невеличку щілинку вагона, свідчить про те, що в сучасний мент на дворі світить ясне сонечко, співають пташки, стрикочуть польові коники. Нарешті потяг зупиняється. Двері вагона

відсуваються і чийсь грубий голос гукає: “Ану, гайдамака, слезай!” І ще щось казав, одначе всього я невторопав. Чув тільки: “Приказал, чтобы ты тот-же час явился к ему. Пайдьом!”* І ми пішли.

Приходимо. Вагон другої кляси. За столом на стулі сидить офіцер і курить цигарку. Він скомандував: “Кругом”. І москаль, що привів мене, вийшов. Офіцер же встає, підходить ближче до мене, бере мене за руку, привів до крісла і просить сідати. Я не осмілюся. Далі він починає питати мене звідки я, чи давно вже в українські[й] армії і що мене примусило, такого молодого, іти до війська. Я розказав. Він усміхнувся, потрусив мене за плече і каже: “Браво! Браво! Молодец. А, как же ты попал в плен?”** Я мовчав. “Ну харашо. Ты наверно этого не знаешь. Так вот я тебе расскажу. Приежаю я із своєю ротой в какое-то село. Спрашиваю у мужиков про гайдамаков. І что-же: все, как один – нет і нет. Моя рота расположилась по квартирам. Я із своїм товарищем, капітан Пирогов, решілі войти в одну с крестьянских ізбушек. Захожу. Смотрю й глазам не верю. Передо мной, прославшись на скамейке, лежит гайдамака. В голове у его лежит сабля, при боке револьвер. Подкравшись, как кошка, я взял револьвер, повинимал кулі і положил его на старое место. Возле ізбушки услышалась чья-то льохкая хотьба. Отворилась дверь і в ізбу вошел упомянутый мной товарищ, я в ізбу пришол первый. Лежавший гайдамака мгновено вскакивает на ноги, вихватывает револьвер, взял на прицел лоб моего товарища, который обалдел на его мгновене, і спустил курок. Я усмехнулся. Смотрю в руке стоящего гайдамаки сверкнула сабля. Желая уникнуть неприятностей, я замахнулся прикладом ружья, думая предупредить мысль моего гайдамаки і как-то не осторожно ударил его в шею. Несмотря на то, удар бил слишком слаб всьотакі гайдамака повалился на землю. Потом я призвал к себе двоих солдат і приказал отнести его на повозку вместе с которой наша рота прибіла на станцію Хрестіновку. Откуда поездом приехали вот в его место где і снова ми увиделись с тобой. Вот і вся історія. Сейчас я только желаю узнать от тебя. Не мог-би ты вот етія, – показує рукою, – шірокія шароваров, своего жупана, ету страшную шапку променять мне на самую лучшую солдатскую одежду. Что?”*** Я мовчав. Він балакав далі: “Что же, мой міленькій. Всьо это нада

---

* “Ану, гайдамака, слезай! ”; “Приказал, чтобы ты тот-же час явился к нему. Пойдем!”

** “Браво! Браво! Молодец. А, как же ты попал в плен?”

*** “Ну хорошо. Ты наверно этого не знаешь. Так вот я тебе расскажу. Приезжаю я из своей ротой в какое-то село. Спрашиваю у мужиков про гайдамаков. И что-же: все, как один – нет и нет. Моя рота расположилась по квартирам. Я из своим товарищем, капитаном Пироговым, решили войти в одну с крестьянских избушек. Захожу. Смотрю и глазам не верю. Передо мной, прославшись на скамейке, лежит гайдамака. В голове у его лежит сабля, при боке револьвер. Подкравшись, как кошка, я взял револьвер, повинимал кулі и положил его на старое место. Возле избушки услышалась чья-то легкая ходьба. Отворилась дверь и в избу вошел упомянутый мной товарищ, я в избу пришел первый. Лежавший гайдамака мгновенно вскакивает на ноги, вихватывает револьвер, взял на прицел лоб моего товарища, который обалдел в это мгновение, и спустил курок. Я усмехнулся. Смотрю в руке стоящего гайдамаки сверкнула сабля. Желая избежать неприятностей, я замахнулся прикладом ружья, думая предупредить мысль моего гайдамаки и как-то не осторожно ударил его в шею. Несмотря на то, [что] удар был слишком слаб, все таки гайдамака

сделать. Инакше не может бѣть. Ты должен с этого времени забыть про всьо, что било і жить так, как тебе прикажут старші. Вот например: я тебя оставляю своїм вестовим; сапогі, сабля, револьвер остаются тебе на дальше, а костюм вот здесь. Одевай”*. І я, як покїрна овечка чиню його волю. Одягнувся. Поручик підносить люстру і просить мене подивитися. “Как юнкер, ей-богу! Иш какой”, – і сміється. “Грамотный?” – питає він у мене**. Я відповів коротко: “Так”. “І гаварить умієш на русскі?”*** Я мовчав. Він щось думає. Колір його обличчя то червоніє, то біліє. “Як тебе зовуть?” “Микола”. “Так от що, Микола”, – він балакає зо мною вже на рідній мові. “Ти знаєш, що таке Україна?” Я відповів. “Так, мій дорогий, Миколо, ми її діти і повинні для неї жити, але ж сам бачиш, які тяжкі зараз часи. Боротися, як ти боровся до цього дня, нам не можливо, а тому боротьба наша повинна бути іншою. Зовсім відмінною від попередньої. З цього дня ми будемо українцями, одначе таємно від тих всіх, що оточують нас. Розмова в нас повинна проводитися виключно на російські[й] мові, коли-ж ми будемо тільки вдвох, та ще й в безпечному місці, то тоді на своїй рідній. От і все. Зараз іди з цією запискою до мого джури, на право другі двері як вийдеш з кімнати і скажи йому, щоб він відніс її де треба. Я так і зробив. За годину я вже тут**** себе почував, як вдома.

Чим більше минало днів моєї неволі, тим становище моє все кращало. Але, як-то кажуть, нема в світі нічого постійного. Так сталося і з моїм життям. Пана поручика з його ротою послали на більшовицький фронт. Я поїхав в Катеринославщину до його рідні. Під час моєї мандрівки захорів поворотним тифом. Владою пануючих був відпроваджений до м. Миколаїва у військовий шпиталь. А так як незабаром там стало небезпечно, була чутка, що більшовики недалеко, то мене на пароплаві з іншими хорими перевезли до Одеси. Там я лежав в шпиталі № 5 [на] Піроговські[й] вулиці, аж до приходу більшовиків, який був відомий не тільки тим людям, що живуть в Одесі, а навіть тим рибам, що живуть у Чорнім морі.

Другого полону мені спробувати не вдалося, завдяки священику Миколаївської церкви та селянину із Троїцького хутора в Ананівському повіті. Під опікою цього селянина я перебував приблизно місяць. Здавалося, що вже прийшов край моему козакуванню. Аж не. Назавжди залишитися гречкосієм мені не судилося. 1919-го року⁴⁶ в провідну неділю ранком, як тільки виплило за далекого обрїю блідно-рожеве сонце в напрямі до Вознесенська заторохтіли

повалился на землю. Потом я призвал к себе двоих солдат и приказал отнести его на повозку вместе с которой наша рота прибыла на станцию Христиновку. Откуда поездом приехали вот в это место, где и снова мы увиделись с тобой. Вот и вся история. Сейчас я только желаю узнать от тебя. Не мог бы ты вот эти, – показує рукою, – широкие шаровары, своего жупана, эту страшную шапку променять мне на самую лучшую солдатскую одежду. Что?”.

* “Что же, мой миленький. Все это надо сделать. Иначе не может быть. Ты должен с этого времени забыть о всем, что было и жить так, как тебе прикажут старшие. Вот например: я тебя оставляю своим вестовым; сапоги, сабля, револьвер остаются тебе на дальше, а костюм вот здесь. Одевай”.

** “Как юнкер, ей-богу! Ишь какой” – і сміється. “Грамотный?” – питає він у мене.

*** “И говорит умеешь на русском?”.

**** Слово “тут” написано над рядком.

кулемети, пахотіли рушниці, гукали гармати. Десь, хтось із кимось бився. Запитати про це не мав у кого, бо крім круторогих волів, високих могил у безкрайому степу я не бачив нікого. Треба було чекати аж як зайде сонце, а тоді пригнавши воли додому, може, там і почую якусь новину від своїх хуторян. І я не помилюся. Думка моя була правдивою і воскресне бажання здійснено.

Я вступив у ряди українських партизанів до 5-го кінного полку Київської групи. Настало або краще сказати вернулися дні минулого. Під час нічної катастрофи, при відступі з Вапнярки я ледве врятував своє життя. Безсонні ночі, голодні дні тручали мене на очевидну смерть. В самий рішучий мент боротьби при переході повстанчого загону через ворожий фронт, проїжджаючий штабовий персонал 10-ї стрілецької бригади знайшов мене на шляху сонного і в такому стані привіз аж у село Підлісівку, де я спав день і дві ночі, а потім залишився при цьому штабі возити прапор.

В Підлісівці стояли ми не довго. Ворог турбував нашу частину щоденними наступами. Ми міцно стояли на одному місці. Ворожі наступи були зайві. Одного дня, то навіть удалося нам так гарно почастивати непроханих гостей, що вони тікаючи через річку Марківку замочилися під самі пахви. Після такого снідання ворог цілий тиждень обмірковував свої пляни і, нарешті, йому вдалося примусити нашу частину відступити до села Кричинівки⁴⁷. Це село залишило в моїй пам'яті найбільші спогади. Пам'ятаю, як зараз.

Наступали. Ліворуч від нас поволі пересувалася кінна лава. Праворуч піша. Ми уявляли з себе невеличку купку верхівців, що їхали посередині між кіннотою й піхотою. Я їхав поруч з полковником Нельговським⁴⁸, ком. 10-бриг. Київської групи. Легесенький вітерець, неначе попереджаючи мене, щоб я замотав прапор, лопотів ним, а деколи, то навіть сам замотував його за прапорище. Перед нами на віддалі п'ятдесяти кроків маячив кущ густого верболозу. Аж ось в тих кущах щось зашварготіло, залопотіло і попри наші вуха злющими зміями пролетіли сотні куль, метких куль, але-ж всі вони минули нас і полетіли десь далеко в чисте поле. Ком.-бриг. подав команду кругом і всі кіноточки віхрем полетіли в найближчу лощину. За кулеметними стрілами, почулись гарматні. Одна з гарматних куль випередила мого коня і не далі, як на шість кроків від його передніх копит, неначе кріт, порилась в глиб чорноземного ґрунту. Кінь став дибом. Несподіваний вітер вирвав у мене з рук прапора і кинув ним об землю. Я повернув коня на те місце, де лежав прапор. Тримаючись лівою рукою за луку, обпершись ногою на стремено, я нагнувся і хотів підняти прапор, але нове гудіння гарматного набою надало бодрости моему коневі помчатись навздогін за тими верхівцями, що непомітно для ворожого ока спочивали в невеликій балці. Я впав на землю. Потім схватив на плечі прапор і побіг до своїх. Жовто-блакитний колір прапора дуже сердив більшовицького ком. батареї і він не шкодував набоїв. Бігти мені довго не довелося. Верхівець кінної розвідки 10-ї бригади привів мені впійманого коня і я врятувався.

Незабаром українська армія розпочала свій відступ в Галичину. Два тижні наша дивізія стояла над Дністром вище Галича, а потім була перекинута на ліве крило Українсько-Польського фронту. Там біля села Стрільчів⁴⁹ ніччю перейшли Дністер і з великим успіхом переслідували утікаючих більшовиків. Під містом Городком, Вінківцями, Ярмолинцями ворог хоч і зупинявся, але ненадовго. Здавалось ще тиждень, другий і москалі з України підуть в свою Московщину.

Вже наша батарея обстрілювала станцію Жмеринка, аж на тобі, привозять наказ про замирення. Невдоволене козацтво 4-ї Київської дивізії по наказу вищого правління їде в армійський резерв на відпочинок. Минуло із часу замирення двадцять днів і з Київської дивізії залишилась невеличка купка Катюжанських недобитків, там убили мого коня*, яка під обстрілом більшовиків переходила Збруч. Ось і Галичина. Решту українського козацтва інтернують поляки і відсилають до таборів.

Я залишився працювати як хлібороб в Галичині в селі Грабівцях. Господар і господиня були для мене дуже прихильними і ласкавими. Наслідства у них не було. Літа їхні були вже не молоді. Господареві 62, а господині 55-ть років. Я мав стати їхнім сином і залишитися назавжди при них. Обставини склались інше. Невідомо по якій причині в одну із неділь Петрова посту, я був арештований польською жандармерією, яка припровадила мене в карний лагерь біля м. Кракова в Домбю⁵⁰. З Домбії перевезли в Щелков⁵¹.

Незабаром українська школа із Щелкова була перевезена до Щепіорна, де її приєднали до школи українських пластунів. Ця школа за два роки свого існування наділила моє життя великими скарбами. Все найдорожче для мене, як для українця, я знайшов в цій школі. Хто я, за що борюся, як повинен жити, щоб бути щасливим, мета і певний шлях, по якому я йду і до цього часу – все це для мене є дар Школи українських пластунів. [...]

1924 року 15-го березня при Укр[аїнських] Мат[уральних] Курсах в Празі, ми розпочали своє навчання, яке нам на користь, а нашим професорам на радість, закінчилося 28 червня. Від цього дня у нас починаються канікули. Читаю книжки, хожу на екскурсії деколи, повторюю лекції, розвиваю своє здоров'я спортом, готуюсь до великого майбутнього.

Раніш, як були приватні лекції, на політичні теми, теж старався не пропустити ні одної. Учусь добра і розуму, котрим можливо відшукати долю нашого народу. Думаю і мрію тільки про Україну: самостійну, соборну, без холопа і без пана.

1924 року. 19/VII

Прага.

ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22, арк. 36–61. Оригінал. Рукопис.

¹ Нині Дружба (Хутір-Михайлівський до кінця 1962 р.) – місто районного підпорядкування. Є залізнична станція Хутір-Михайлівський.

² Йдеться про цукровий завод Терещенка, побудований у Хуторі Михайлівському.

³ Шлик – конусоподібний верх козацької шапки (переважно з тканини), що звисає вниз.

⁴ Сіра дивізія, Сірожупанна дивізія – неофіційна назва (від кольору уніформи) 1-ї Козацько-стрілецької дивізії, сформованої після укладання Брестського мирного договору УНР із державами Четверного союзу з військовополонених українців у Австрії. У серпні 1918 р. дивізія налічувала 140 старшин і 3300 козаків. Дислокувалася в районі Стародуба-Конотопа на Чернігівщині. У вересні-жовтні 1918 р. була скорочена до кадрового складу. Під час протигетьманського повстання 1918 р. перейшла на бік Директорії УНР та увійшла до складу Армії УНР.

* Так у документі.

⁵ Ангел Євген Петрович (1897–1919) – український отаман, один із керівників повстанського руху проти більшовиків у 1918–1919 рр. на Чернігівщині та Сумщині.

⁶ Лава – бойовий лад у війську (переважно кінноті), розгорнений для атаки.

⁷ Тендер – спеціальний вантажний вагон, що постійно з'єднаний з паровозом і є його невід'ємною частиною. Призначений для перевезення запасів палива (дров, мазуту, вугілля) й води.

⁸ На початку 1919 р. Ангел вирішив роззброїти і пограбувати німецькі загони, які формально здалися в полон. Також ним було пограбовано ешелон з євреями. Тому керівники Директорії УНР вирішили відсторонити його від командування і заарештувати.

⁹ Ймовірно, ідеться про Міляшкевича (?–1919) – командира полку Дієвої армії УНР. У грудні 1917 р. він був командиром Куреня Смерті 1-ї Сердюцької дивізії військ Центральної Ради, на чолі якого брав участь у боях з більшовиками під Конотопом та Бахмачем. З листопада 1918 р. командував кінним дивізіоном Окремого Чорноморського Коша військ Директорії, незабаром переформованого у 1-й Чорноморський кінний полк. Загинув на початку лютого 1919 р.

¹⁰ Кобза Іван Іванович (1874–1928) – отаман Вільного козацтва на Харківщині навесні 1918 р. У листопаді 1918 р. сформував Харківський Слобідський Кіш, що став одним із найбільш боєздатних підрозділів Запорізького корпусу Армії УНР. Був довіреною особою Головного отамана військ УНР С. Петлюри. У 1920 р. під час перебування Директорії УНР у Кам'янці-Подільському був обраний міським головою.

¹¹ Правильно: с. Плоске.

¹² Село в Молдові.

¹³ Кишинів, Бельці, Унгени – міста в Молдові.

¹⁴ Дати чосу – побити, розгромити кого-небудь.

¹⁵ У тексті назву міста залишено у різночитаннях: Радзевілів, Радзівілов. Правильно: Радзивилів (до 1940 р.), нині м. Радивилів.

¹⁶ Нині м. Хмельницький (до 1954 р. – Проскурів).

¹⁷ У тексті прізвище залишено у різночитаннях: Вергелес, Вергеліс.

¹⁸ Паном діло – дуже добре, розкішно, безтурботно.

¹⁹ м. п. – марки польські.

²⁰ С гору – дуже багато.

²¹ Безручко Марко Данилович (1883–1944) – випускник Миколаївської військової академії. З березня 1918 р. – помічник начальника персонального відділу Головного управління Генерального штабу Армії УНР, згодом – Армії Української Держави. З грудня 1918 р. – начальник персонального відділу Головного управління Генерального штабу Дієвої армії УНР. З березня 1919 р. – начальник штабу Окремої Запорізької бригади ім. С. Петлюри Дієвої армії УНР. У грудні 1919 р. був інтернований польською владою. З 8 лютого 1920 р. – начальник 1-ї (з 21 березня 1920 р. – 6-ї Січової) дивізії Армії УНР, що формувалася у фортеці Брест-Литовська з вояків Армії УНР, інтернованих польською владою на початку грудня 1919 р. У квітні 1920 р. був підвищений до рангу полковника. З жовтня 1920 р. – генерал-хорунжий.

²² Далі розпочинається другий зошит, який підписано: “Ч. П. Автобіографія Шморгуна Володимира”.

²³ Правильно: Брест-Литовська.

²⁴ Польські й українські війська здобули Київ 7 травня 1920 р.

²⁵ Стоход (Стохід) – річка на Волині.

²⁶ Йдеться про бій з більшовицькою Першою кінною армією Будьонного. Під Замостям Будьонний поніс великі втрати. Після цього він не продовжив свій рейд до Варшави.

²⁷ Коц (коць) – грубе вовняне однотонне вкривало з начісками або ворсовий пристрижений однобічний килим.

²⁸ Кантина – їдальня або лавка в закладі.

²⁹ Нині с. Довжок в Ямпільському районі Вінницької області. Від назви с. Кетроси походить літературний псевдонім “Кетрос”, яким згодом М. Косаківський підписував деякі свої книжки та статті в пресі.

³⁰ Йдеться про повстання проти гетьмана П. П. Скоропадського.

³¹ Відповідно до праці Микити Косаківського (виданої під псевдонімом Д. Кетрос) “Так творилося українське військо”, йдеться про його брата Івана Косаківського.

³² Правильно: Старокостянтинів.

³³ У січні 1919 р. була здійснена спроба відновити Синю дивізію в Києві. Проте до квітня 1919 р. був сформований лише 1-й Синій полк (командир – сотник О. Вишнівський). Згодом полк увійшов до складу Залізної дивізії Армії УНР як 7-й Синій полк.

³⁴ Правильно: Цекинівка.

³⁵ Правильно: Пікуличі (пол. Pikulice) – село в Польщі.

³⁶ УГК – Український громадський комітет.

³⁷ Згодом М. Косаківський закінчив курс у Чеській високій технічній школі та отримав диплом інженера, студював археологію в Українському університеті в Празі. З 1934 р. був співробітником різних чеських часописів. Як член ОУН, виїхав у листопаді 1938 р. до Карпатської України, де брав участь в організації Карпатської Січі. В травні 1939 р. прибув до Відня, а звідти переїхав до Бреслау (Вроцлав), де закінчив німецьку військову школу. У рядах німецької армії брав участь у боях на Сході. В Харкові був заарештований німецьким гестапо і засуджений на смерть 1-го жовтня 1942 р. за критику політики німецьких нацистів в Україні. Завдяки заходам приятелів М. Косаківському вдалося врятуватися. Після поранення повернувся в 1943 р. до Праги і був звільнений з армії. Після війни осів у Західній Німеччині. У Лондоні 1957 р. М. Косаківський дав до друку книжку “Так творилося українське військо. (1917–1919)”, що вийшла в 1958 р. під прізвищем “Дмитро Кетрос”. Помер 5 січня 1961 р. у Німеччині. У 1965 р. видавництво “Наше слово” в Лондоні видало книжку Микити Косаківського “З недавнього минулого” (див.: Косаківський М. З недавнього минулого. – Лондон, 1965. – С. 1–2).

³⁸ Нині м. Подільськ (до 1935 р. – м. Бірзула; до 2016 р. – м. Котовськ).

³⁹ Кошук Михайло Тимофійович (1897–1975) – звання у російській армії – поручик. Після повернення з фронту організував у містечку Піщанка Ольгопільського повіту Подільської губернії загін із місцевого населення для боротьби з більшовиками. Згодом, після поранення, вступив до полку Чорних запорожців. Під час Другої світової війни служив у відділі пропаганди Українського легіону самооборони. Станом на травень 1945 р. – майор. Інтернований у Ріміні (Італія). Був на еміграції у Великобританії.

⁴⁰ Валка – група людей, підвід, машин, які рухаються одне за одним або стоять в одному ряду.

⁴¹ Правильно: Війтівці.

⁴² У документах фонду 3217 (Штаб 1-ї Запорозької стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки, табори Пікулиці, Вадовиці (територія Польщі) зберігся “Список дітей і малолітніх Кінного полку Чорних запорожців” за січень 1921 р., у якому дійсно зазначені: Кашук Степан Тимофійович (15 років), Кашук Зінаїда Тимофіївна (13 років), Кашук Євген Тимофійович (8 років), Кашук Петро Тимофійович (5 років), Кашук Павло Тимофійович (3 роки). Слід звернути увагу на те, що в документах зустрічаються різночитання прізвища: Кошук і Кашук. Крім того, в списку жінок 1-ї Запорозької стрілецької дивізії зазначено прізвище Кашук Приськи, ймовірно, їхньої матері (див.: ЦДАВО України, ф. 3217, оп. 1, спр. 87, арк. 14, 23–23зв.).

⁴³ УМСА (англ. Young M'ens Christian Association [УМСА]) – Християнський Союз молоді – міжнародна скаутська (пластунська) організація.

⁴⁴ У цій же справі збереглися й автобіографії, написані молодшими братами Степана Кошука – Петром та Євгеном (див.: ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 22).

⁴⁵ У тексті прізвище залишено у різночитаннях: Кирильчук, Кирельчук.

⁴⁶ Так у документі. Йдеться про 1920 р. Великдень у 1920 р. святкувався 11 квітня. Штурм, який провели частини Української армії щодо вузлової станції Вознесенськ, захопленої більшовиками, відбувся 15 квітня 1920 р.

⁴⁷ Правильно: с. Кричанівка.

⁴⁸ Йдеться про Нельговського Василя Олексійовича (1873–1924?) – генерал-хорунжого Армії УНР. У 1919 р. В. О. Нельговський був начальником штабу 12-ї Київської дивізії Армії УНР у званні полковника. Учасник Першого Зимового походу – командир Збірної бригади Київської дивізії. У 1920 р. – помічник начальника 4-ї Київської стрілецької дивізії Армії УНР. У 1921 р. – командир окремої партизанської групи, яка у ході Другого Зимового походу перетнула радянський кордон та успішно партизанила на Поліссі до кінця листопада 1921 р.

⁴⁹ Правильно: с. Стрільче.

⁵⁰ Правильно: Домб'є – концентраційний табір в околицях м. Краків (Польща). Заснований австрійською владою на початку Першої світової війни для полонених російської й італійської армій. У 1918–1923 рр. польська влада утримувала тут полонених та інтернованих українців.

⁵¹ Правильно: Стшалково, Стжалково (пол. Strzałkowo) – село в Польщі, в якому знаходився концентраційний табір, що з'явився в 1914–1915 рр. як німецький табір для полонених з фронтів Першої світової війни. Згодом тут був табір інтернованих вояків Армії УНР.

There are published autobiographies of boys, teenagers who took part in the Ukrainian liberation movement with military units in Ukraine in 1918–1920, and later taught in schools of Ukrainian Public Committee in Prague (Czechoslovakia).

Key words: the autobiography; memoirs; the national liberation movement; children; teenagers; UNR Army; the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine; Poland; Czechoslovakia.

УДК 930:329.17](477.87)“1930/1939”

В. З. УХАЧ*

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ РОЛІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У СТАНОВЛЕННІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз праць вітчизняних істориків про роль українських націоналістів у становленні Карпато-Української держави, зокрема праць у легальному секторі в 30-ті роки ХХ ст., взаємостосунки з урядами, участь у становленні Карпатської Січі. Виокремлено перелік питань, які потребують подальших дослідницьких зусиль фахівців.

Ключові слова: Підкарпатська Русь; Карпатська Україна; ПУН; ОУН; автономні уряди; Карпатська Січ; історіографія.

Сучасна вітчизняна історіографія відчуває на собі відбиток непротих, суперечливих трансформаційних процесів, в яких перебуває українське суспільство впродовж усіх 25-ти років незалежності. Іманентною ознакою сучасного історіописання є підвищена увага до історії українського національно-визвольного руху¹. Історична доля сучасного Закарпатського краю є складною і тернистою², а тому цілком очевидно є суперечлива, неоднозначна оцінка розвитку краю в сучасній історіографії.

Поліваріативність інтерпретацій історичного процесу, переоцінка традиційних підходів та чергова концептуалізація української історії³ позначилися на вивченні проблем Карпатської України.

За роки незалежності, незважаючи на очевидний дослідницький прорив у вивченні історії Закарпатського краю⁴, говорити про ґрунтовний історіографічний дискурс сучасною українською історіографією заявленої наукової теми не доводиться. З-поміж історіографічних праць, що претендують на системний аналіз, слід виділити дослідження І. Мищака⁵, Р. Марценюк⁶, П. Забродського⁷, Н. Васишини⁸. У докторській дисертації М. Вегеша⁹ фактично було підсумовано досягнення української історіографії у дослідженні Закарпатського краю першого десятиліття незалежної України. Ключовою тематикою більшості праць, опублікованих у 1990-х роках (дослідження М. Болдижара, В. Ганчеча, І. Грінчака, В. Лемака, Р. Офіцинського, І. Попа, В. Худанича, О. Хланти та ін.), стали питання, присвячені, передусім, внутрішньополітичному становищу краю, проте це не означало нехтування проблематики

* Ухач Василь Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету; докторант кафедри історії та культури Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

становища краю у міжвоєнній Європі¹⁰. У період 2000–2015 рр. увага науковців була сфокусована переважно на взаємовпливі, місці карпатоукраїнського фактора в політиці європейських держав, особливо в період міжвоєнної кризи Версальсько-Вашингтонської системи¹¹.

Метою статті є сучасний історіографічний дискурс ролі українських націоналістів у становленні Підкарпатської Русі, Карпатської України. Заявлена мета зумовлює постановку низки дослідницьких завдань, а саме: проаналізувати інтерпретації істориками місця Закарпатського краю в програмі діяльності Проводу українських націоналістів (ПУН), Крайової Екзекутиви Організації Українських Націоналістів (КЕ ОУН) та основних напрямках роботи в органічному секторі в 1930-х роках; висвітлити бачення фахівцями ролі українських націоналістів у становленні Карпато-Української держави; розкрити взаємостосунки ОУН з урядами Підкарпатської Русі, Карпатської України, зокрема проукраїнським урядом А. Волошина; охарактеризувати оцінки істориками внеску націоналістів у становлення військового формування Карпатської України – Карпатської Січі.

Аналіз праць фахівців-істориків дає підстави виокремити певні загальні риси: по-перше, з усіх політичних проводів міжвоєнного українства найбільшу активність у справі становлення державності Карпатської України проявила ОУН¹². Особливу увагу процесам у Закарпатті ПУН-ОУН почали приділяти з другої половини 30-х років ХХ ст., а пік найтісніших зв'язків припав на 1938–1939 рр. (пропозиція Є. Коновальця створити в Закарпатті окремий штаб, розроблення О. Чемеринським “Платформи Закарпаття” – фактично програми діяльності ОУН в краї)¹³; по-друге, в контексті питання ключової ролі націоналістів у державному будівництві Карпато-Української держави в професійному цеху істориків відсутні єдині підходи. З одного боку, підкреслюється позитивна роль націоналістів, особливо у становленні національних сил, національно-патріотичному вихованні, нейтралізації потуг русофільської течії й комуністичної ідеології (пріоритет роботи Української військової організації (УВО), ОУН на Закарпатті в 1920–1937 рр.)¹⁴, формування кадрів військово-політичного апарату та діяльності зі створення Карпатської Січі. Вказуються і негативні моменти: радикалізм націоналістів у стосунках із центральним федеральним урядом, прагненням спровокувати конфлікт із Польщею з метою “розгорнути визвольні дії в Галичині”¹⁵, створенням “тіньового уряду” – опозиції до уряду А. Волошина¹⁶, поважним впливом проводу ПУН, ОУН на формування урядом А. Волошина пронимецької орієнтації¹⁷. По-третє, спостерігається відхід фахівців-істориків від глорифікації ролі галицьких оунівців, ПУНу в державотворчих процесах Закарпатського краю і робиться цілком об'єктивний висновок, що “каталізатором державно-правових змін у Карпатській Україні була місцева громада”¹⁸.

У працях вітчизняних істориків (О. Пагірі¹⁹, П. Лепісевича, М. Посівнича²⁰) зроблена вдала спроба дослідити суспільно-політичну ситуацію в закарпатському краї у міжвоєнний період, розкрити візію Карпато-Української держави в концепціях визвольного руху, оцінити роль ОУН та її провідників (Є. Коновальця, Р. Шухевича) у становленні Карпатської України²¹.

Аналізуючи роль Є. Коновальця у становленні організаційної мережі ОУН на Підкарпатській Русі у 1930-х роках, О. Пагіря подав об'єктивну картину місця Закарпатського краю у визвольних планах ПУНУ та його провідника, наголошуючи, по-перше, на еволюцію поглядів ПУНУ на Закарпаття як “другорядну запільну базу та проміжний зв'язковий пункт до формування концепції Закарпаття як “українського П'ємонту”²²; по-друге, на відміну від діяльності ОУН в Галичині та на Волині з її акцентом на підпільній революційно-бойовій діяльності, на Закарпатті “крайова ОУН зберігала легальні форми своєї діяльності і була більше політично-ідеологічною організацією”; по-третє, враховуючи конституційні особливості перебування закарпатських українців у Чехословаччині, керівництво націоналістичного руху першочергово увагу приділяло праці на ниві національного відродження, національно-патріотичного виховання молоді, культурно-освітній діяльності (менше дбаючи про військову підготовку), русофільському напрямку та комунофільству; по-четверте, відіграючи не останню роль в суспільно-політичних процесах Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду, “крайова ОУН залишалася поза рамками чехословацької партійно-політичної системи...”, обравши завуальований шлях діяльності, насамперед, у легальному секторі. Історик високо оцінює роль Є. Коновальця, який вбачав у Закарпатті потенційно можливий центр у визвольній стратегії націоналістичного руху, був автором концепції “мирних” відносин із Прагою²³, а також Р. Шухевича, якому дослідник відводить роль “головного посередника між Галичиною та Закарпаттям”²⁴.

Важливим є твердження істориків П. Лепісевича, М. Посівнича щодо стратегії закарпатських націоналістів на етапі формування основ державності Підкарпатської Русі: “у травні-жовтні 1938 року закарпатські націоналісти діяли з метою здобуття автономного статусу Закарпаття в межах Чехословаччини, підготовки збройних сил, [...], пропаганди ідей національного визволення України, розглядаючи Закарпатську Україну як базу для відновлення української державності”²⁵.

У контексті проницької політики як ОУН, так і уряду А. Волошина, науковці, на нашу думку, доходять вірних висновків, визнаючи таку орієнтацію як суто “прагматичну”, де “оунівці намагалися ставити національні інтереси над реальними можливостями українсько-німецького союзу”²⁶. Цілком об'єктивним є й інший висновок істориків, що така позиція, а також різне ставлення до карпатоукраїнського питання,

породить принципову розбіжність між КЕ ОУН і ПУН, а в подальшому ці тертя будуть вагомим чинником розколу ОУН в 1940 р.²⁷.

Вважаємо недостатньо обґрунтованою тезу Ю. Фігурного, що “збройна і політична боротьба за Карпатську Україну показала, що ОУН не готова до змагань за відновлення Української держави. Не було єдиної стратегії і тактики в діях націоналістів”²⁸. Бракує системного, об’єктивного підходу висновкам І. Іванченка, який в авторитетному виданні “Мала енциклопедія етностатистики” (Київ, 1996 р.) звинувачує ОУН у створенні в Карпатській Україні концентраційного табору, де катували українців, що не були прихильні до націоналістів (автору, очевидно, не було відомо, що в концентраційному таборі Думен поблизу Рахова документально не зафіксовано жодного смертельного випадку), називає Карпатську Україну “маріонетковою державою”²⁹.

Проблемі утворення та діяльності військового формування Карпатської України – Карпатська Січ у 1938–1939 рр. у сучасній вітчизняній історіографії (І. Буковський, М. Вегеш, О. Кухарчук, П. Лепісевич, М. Посівнич, О. Пагіря, М. Чернописький) приділена належна увага. Аналіз праць істориків дозволяє виокремити такі характерні риси: 1) до листопада 1938 р. автономними урядами А. Бродія та А. Волошина не приділялося серйозної уваги становленні військових формувань; 2) утворившись у листопаді 1938 р. як напівмілітарна організація, Карпатська Січ пройшла еволюцію до збройних сил Карпатської України³⁰, а ключовими передумовами її утворення були “руйнівні дії міжнародних факторів” (діяльність угорських та польських терористичних сил, антиукраїнська діяльність проугорських сил тощо)³¹; 3) вирішальний вплив на створення, розбудову і діяльність Карпатської Січі мали націоналісти³². ПУН-ОУН, закарпатські націоналісти, використовуючи радикальні методи боротьби, припускалися ряду тактичних помилок (так, конфліктне тло відносин із чехами породжувало недовіру останніх як до народної оборони, так і уряду Карпатської України, а 14 березня 1939 р. вилилося у кровопролитний збройний конфлікт). Радикалізм пронаціоналістичного керівництва Організації народної оборони Карпатська Січ (ОНО КС), стимулював як до опозиції, так і кількох спроб здійснення державного перевороту щодо українського уряду А. Волошина; 4) домінуючою в середовищі фахівців-істориків є позиція, що Карпатська Січ відіграла “величезне значення в обороні краю, [...], стала символом боротьби за незалежність”³³, а її спротив військам гортиської Мадярщини можна розцінювати як “першу спробу опору фашизму в Європі”³⁴.

Водночас на науковців ще чекає об’єктивне, узгоджене з’ясування кількісного складу січовиків, оскільки в сучасній історіографії панує поліфонія оцінок. Я. Дашкевич, О. Кухарчук оперують цифрою 2 тисячі³⁵, В. Іванов вказує на 5 тисяч бійців Карпатської Січі³⁶, І. Патриляк,

М. Боровик зазначають, що на кінець 1938 р. чисельний склад “Січі” налічував 6 тисяч бійців³⁷, Б. Тищик³⁸, Р. Офіцинський³⁹ говорять про 10–12 тисяч січовиків. І. Буковський, який присвятив утворенню і діяльності Карпатської Січі дисертаційне дослідження⁴⁰, слушно вказує не тільки на різнобій даних істориків щодо загальної кількості Карпатської Січі, але й окремих її підрозділів. Історик наголошує, що “кількість вишколених і озброєних січовиків, або так званих дійсних членів Січі, ледве перевищувала дві тисячі осіб”⁴¹.

Таким чином, аналіз праць сучасних вітчизняних істориків дозволяє виокремити наступні підходи:

– по-перше, узагальненою є позиція науковців, що проголошення незалежності Карпатської України не було результатом заздалегідь чітко спланованої акції. Акт проголошення був “лише вимушеним кроком та похідною”⁴², “результатом спонтанного і стихійного характеру”⁴³, внаслідок змін в Європі (перегляду Версальської системи, кризи чехословацької федерації, проголошення незалежності Словаччини тощо). Заслугує на увагу висновок вітчизняних істориків (О. Богіва⁴⁴, М. Мандрика⁴⁵, Р. Офіцинського⁴⁶), що доречніше застосовувати термін “проголошення самостійності Карпатської України”, оскільки жодна країна не визнала акта. Не бракує і гостро критичних оцінок. Так, І. Іванченко зазначає, що проголошення незалежності Карпатської України було “політичним, а не юридичним актом”, а тому з “правової точки зору не може бути й мови про суверенну Карпатську Україну”⁴⁷. На нашу думку, автор тенденційно визначає новий статус Карпатської України, називаючи її “маріонетковою державою”, адже “акт став гідною відповіддю на державно-правовий вакуум, що виник після ліквідації Чехо-Словацької Республіки”⁴⁸, зрештою її проголошення відбулося легітимно⁴⁹. Доцільно підкреслити, що нетривалість існування Карпато-Української держави пояснюється нерозв’язаністю української проблеми в міжнародних відносинах наприкінці 1930-х років, що й перетворювало її на розмінну монету в політичній грі провідних європейських держав⁵⁰;

– по-друге, карпато-українське питання впродовж 1938–1939 рр. “було не лише окремим елементом чехословацької передвоєнної кризи, а й важливим об’єктом міжнародних відносин”⁵¹;

– по-третє, події в Карпато-Українській державі суттєво вплинули на актуалізацію загальноукраїнської проблеми, надавши динамічності діяльності сил українського національно-визвольного руху;

– по-четверте, ліквідація Карпато-Української держави розглядається в сучасній вітчизняній історіографії як “результат складної геополітичної гри Німеччини, СРСР, Польщі, які не були зацікавлені в існуванні української державності, своєрідного “українського П’ємонту”, джерела українського національного руху за незалежність”⁵²;

– по-п’яте, українські історики аргументовано доходять висновку про Карпато-Українську державу як “пролог” і “провісницю соборної, суверенної української держави”⁵³, другий після визвольних змагань 1917–1920-х років⁵⁴ етап національно-визвольної боротьби за суверенну Українську державу. “Прецедент правонаступництва держави й фермент відродження давали підставу сподіванням на майбутнє за сприятливих обставин”⁵⁵. Проголошення незалежності Карпатської України було “кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, [...], кінцем шляху від підкарпатських русинів до закарпатських українців”⁵⁶.

Проведений історіографічний аналіз дозволяє виокремити і ряд наукових питань, які історикам необхідно ще дослідити, зокрема: вивчення питання політичної структуризації українських політичних партій в умовах чехословацької багатопартійності; соціально-демографічний державно-правовий аналіз подій після падіння Карпатської України; дослідження Карпатської Січі в площині міжнародного права; угорські та польські репресії насамперед проти активних учасників національно-визвольної боротьби на Закарпатті; продовження праці над систематизованим виданням джерельної бази з історії Закарпаття.

---

¹ Лисенко О. Деякі тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Лисенко // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – Вип. 1. – С. 7–17.

² Марценюк Р. Історіографія відродження українства на Закарпатті в 1918–1939 роках [Електронний ресурс] / Р. Марценюк. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?... – Назва з екрана.

³ Великочий В. Сучасна українська історіографія ЗУНР: здобутки, проблеми, перспективи / В. Великочий // Галичина. – 2014. – № 25–26. – С. 40–50.

⁴ Рекіта В. “Закарпатська історіографія карпатської України менше, як за 20 років, пройшла етап від становлення до розквіту. І головне, що за цей час закрито сотні білих плям та відновлено історичну пам’ять нації” [Електронний ресурс] / В. Рекіта. – Режим доступу: <http://www.uzhgorod.net.ua/news/28416>.

⁵ Мишчак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків [Електронний ресурс] / І. Мишчак. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>. – Назва з екрана.

⁶ Марценюк Р. Названа праця [Електронний ресурс] / Р. Марценюк. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...

⁷ Забродський М. П. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у ХІХ – на початку ХХ ст. / М. П. Забродський // Наукові праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2012. – Том 22. – С. 146–154.

⁸ Василина Н. Д. Про Карпатську Україну в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни: сучасна українська історіографія [Електронний ресурс] / Н. Д. Василина. – Режим доступу: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/03/vasylyna.htm>. – Назва з екрана.

⁹ *Вегеш М. М.* Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. істор. наук / М. М. Вегеш; Національна академія наук України, Інститут історії України. – Київ: [б. в.], 1998. – 30 с.

¹⁰ *Вегеш М. М.* Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939) / М. Вегеш, Л.-І. Горват. – Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1997. – 136 с.; *Вегеш М. М.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / М. Вегеш, С. Віднянський. – Київ – Ужгород: Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський держ. ун-т, 1998. – 257 с.; *Черник П.* Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. [Електронний ресурс] / П. Черник. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/35_25.pdf та ін. – Назва з екрана.

¹¹ *Адамчук І. Г.* Визначення державно-територіального статусу Підкарпатської Русі після першої світової війни: аспекти політики та міжнародного права [Електронний ресурс] / І. Г. Адамчук. – Режим доступу: http://www.science.crimea.edu/zapiski/2007/law/uch_20_11/26_adamchuk.pdf. – Назва з екрана; *Гай-Ныжнык П. П.* Карпатская Украина в 1939 г. как одна из “разменных монет” Мюнхенского договора / П. П. Гай-Ныжнык. Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. – СПб.: АЛЕТЕЯ, 2011. – С. 25–42; *Романишин Н.* Карпатська Україна в політиці країн Заходу / Н. Романишин // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 141–148 та ін.

¹² *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від УВО до ОУН. 1920–1942. – Київ, 2005. – С. 141.

¹³ *Мищак І.* Названа праця. [Електронний ресурс] / І. Мищак. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.

¹⁴ *Лепісевич П. М.* Національні сили в розбудові державності Карпатської України в 1938–1939 роках [текст]: монографія / П. М. Лепісевич, М. Р. Посівнич. – Львів: ПП “В-во “БОНА”, 2014. – С. 40, 45.

¹⁵ *Федак С.* Велич і трагедія Карпатської України – провісника руху опору фашизму [Електронний ресурс] / С. Федак. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/23223-velicn-i-tragediya-karpatskoji-ukraini-provisnika/>. – Назва з екрана.

¹⁶ *Мищак І.* Названа праця. [Електронний ресурс] / І. Мищак. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.

¹⁷ *Лепісевич П. М.* Названа праця / П. М. Лепісевич, М. Р. Посівнич. – Львів: ПП “Видавництво “БОНА”, 2014. – С. 90–91.

¹⁸ *Офіцинський Р.* Названа праця / Р. Офіцинський. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/.

¹⁹ *Пагіря О.* Євген Коновалець і розбудова організаційної мережі ОУН на Підкарпатській Русі у 1930-х роках [Електронний ресурс] / О. Пагіря. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/13-Pahirya.pdf?sequence=1. – Назва з екрана.

²⁰ *Лепісевич П. М.* Названа праця / П. М. Лепісевич, М. Р. Посівнич. – Львів: ПП “Видавництво “БОНА”, 2014. – 192 с.

²¹ *Вегеш М.* Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.) / М. Вегеш // Матеріали наук. конф. викладачів історичного факультету (1993 р.) / Ужгород. держ. ун-т., Закарп. центр соціальної служби для молоді. – Ужгород, 1994. – С. 20–27; *Кучерук О.* ОУН і Карпатська Україна / О. Кучерук. // Українське Слово. – 2000. – Ч. 44. – 2-8 листопада. – С. 13; *Ситник О.* Діяльність ОУН С. Бандери в Закарпатті перед утворенням УПА / О. Ситник // Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 7. – С. 784–786 та ін.

²² *Пагіря О.* Названа праця. [Електронний ресурс] / О. Пагіря. – Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/.../13-Pahirya.pdf?..

²³ Там само.

²⁴ *Пагіря О.* Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939) [Електронний ресурс] / О. Пагіря. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65005/12-Pahirya.pdf?sequence=1>. – Назва з екрана.

²⁵ *Лепісевич П. М.* Названа праця / П. М. Лепісевич, М. Р. Посівнич. – Львів: ПП “Видавництво “БОНА”, 2014. – С. 65.

²⁶ Там само. – С. 90–91.

²⁷ *Мандрик М.* Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (кін. 1920-х – 1945 рр.) : монографія / М. Мандрик. – К.; Чернівці : Книги-XXI століття, 2010. – С. 327.

²⁸ *Фігурний Ю. С.* Український етнонаціональний державотворчий рух у Закарпатській Україні та участь у ньому ОУН напередодні Другої світової війни [Електронний ресурс] / Ю. С. Фігурний. – Режим доступу: <http://ngius.org.ua/images/book/4.pdf>. – Назва з екрана.

²⁹ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.] – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 335, 354.

³⁰ *Вегеш М.* Карпатська Україна в контексті українського державотворення: навч.-метод. посіб. / М. Вегеш, М. Токар, М. Басараб. – Ужгород: Видавництво “Карпати”, 2008. – С. 21.

³¹ *Кухарчук О. С.* Организация Народной Обороны Карпатская Сеч – вооруженные силы Карпатской Украины [Електронний ресурс] / О. С. Кухарчук. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/4.pdf>. – Назва з екрана.

³² *Мищак І.* Названа праця. [Електронний ресурс] / І. Мищак. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13271/20-Mishchak.pdf?sequence=1>.

³³ Там само.

³⁴ *Кухарчук О. С.* Названа праця. [Електронний ресурс] / О. С. Кухарчук. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/4.pdf>; *Пагіря О.* Карпатська Січ: військово-формування Карпатської України / О. Пагіря: [худ.: Вадим Заяць]. – Київ: Темпора, 2010. – С. 49.

³⁵ *Дашкевич Я.* Світло з-за Карпат. В кн.: “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстика. / Я. Дашкевич. – Київ: Темпора, 2011. – С. 190; *Кухарчук О. С.* Названа праця. [Електронний ресурс] / О. С. Кухарчук. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/chernomlitopis/8/4.pdf>.

³⁶ *Іванов В. М.* Історія держави і права України: підручник. – Київ: МАУП, 2007. – С. 378.

³⁷ *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 303; *Патриляк І. К.* “Перемога або смерть”:

український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – С. 21.

³⁸ Тищик Б. Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937–1945 рр.). – Тріада плюс, Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, Львів. – 2006. – С. 12.

³⁹ *Офіцинський Р.* Названа праця. [Електронний ресурс] / Р. Офіцинський. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/.

⁴⁰ *Буковський І. В.* Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939): автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / І. В. Буковський; Національний ун-т “Львівська політехніка”. – Л., 2004. – 17 с.

⁴¹ *Буковський І. В.* Карпатська Січ: від парамілітарного формування до національної армії [Електронний ресурс] / І. В. Буковський. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21510/1/30-160-166.pdf>. – Назва з екрана.

⁴² *Мандрик М.* Названа праця. / М. Мандрик. – К.; Чернівці: Книги-XXI століття, 2010. – С. 327.

⁴³ *Віднянський С.* Закарпаття: від “землі без імені” до власної державності – Карпатської України. [Електронний ресурс] / С. Віднянський. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?... – Назва з екрана.

⁴⁴ *Богів О. Я.* Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 р.–березень 1939 р.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / О. Я. Богів. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?... – Назва з екрана.

⁴⁵ *Мандрик М.* Названа праця. – С. 327.

⁴⁶ *Офіцинський Р.* “З Карпатської України для нас почалася Друга світова” [Електронний ресурс] / Р. Офіцинський. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/. – Назва з екрана.

⁴⁷ Мала енциклопедія етнодержавознавства / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) [та ін.] – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 354.

⁴⁸ *Офіцинський Р.* Названа праця [Електронний ресурс] / Р. Офіцинський. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/.187.

⁴⁹ *Федак С.* Велич і трагедія Карпатської України – провісника руху опору фашизму [Електронний ресурс] / С. Федак. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/23223-velicn-i-tragediya-karpatskoyi-ukraini-provisnika/>. – Назва з екрана.

⁵⁰ *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної історіографії Другої світової війни [Електронний ресурс] / О. Марущенко. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/4.pdf>. – Назва з екрана.

⁵¹ *Богів О. Я.* Названа праця. [Електронний ресурс] / О. Я. Богів. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/.../cgiirbis_64.exe?...; *Мандрик М. В.* Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х–середина 1940-х рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. істор. наук: 07.00.01 – історія України / М. В. Мандрик. – Київ: Національний пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2011. – 32 с.

⁵² *Марущенко О.* Названа праця. [Електронний ресурс] / О. Марущенко. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/4.pdf>.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Вегеш М. М.* Названа праця. – С. 25.

⁵⁵ Нариси з історії дипломатії України / О. І. Геленко, Є. Є. Каменський, М. В. Кірсенко [та ін.]. Під ред. В. А. Смолія. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – С. 484.

⁵⁶ *Марценюк Р.* Названа праця. [Електронний ресурс] / Р. Марценюк. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...

The works of local historians about the role of Ukrainian nationalists in the development of Carpatho-Ukrainian state, including work in the legal sector in the 30 years of the relationships with governments, participate in the development of the Carpathian Sich were analyzed. List of issues was determined which requires further researcher's efforts of specialists.

Key words: Carpathian Ruthenia; Carpathian Ukraine; PUN; OUN; autonomous governments; Carpathian Sich; the historiography.

УДК 340.134:[005.92:004.63](477)

А. А. МАЙСТРЕНКО*

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕЛЕКТРОННОГО ДОКУМЕНТООБІГУ В УКРАЇНІ:
ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД**

Проаналізовано стан та основні проблеми нормативно-правового забезпечення електронного документообігу за групами документів: загальні, які регулюють розвиток інформаційного суспільства; документи, пов'язані з електронним документообігом та архівним зберіганням електронних документів; документи, присвячені електронному урядуванню.

Ключові слова: нормативно-правове забезпечення; електронний документообіг; інформаційне суспільство; електронне урядування.

Протягом останніх десятиріч в Україні спостерігається поступальний розвиток інформаційної сфери як особливої системи суспільних відносин, що виникають в усіх сферах життя та діяльності людини, суспільства і держави в результаті одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

В Україні все активніше використовують електронні документи. З розвитком комп'ютерної техніки та комунікаційних інформаційних мереж виникла можливість обміну документованою інформацією без використання паперу, тобто, в електронно-цифровій формі. З'явився новий тип документації, яку необхідно зберігати як у процесі діловодства, так і в архівах.

Практична робота з розвитку та впровадження інформаційних технологій у різні сфери життя й діяльності сучасного суспільства повинна спиратися на певну державну політику, що полягає в роботі з формування нормативно-правових засад управління електронними документами. Ця робота проводиться в багатьох країнах світу, особливо активізувалася вона в останні десятиліття у зв'язку з тим, що у більшості країн були прийняті законодавчі акти про електронні документи, електронні підписи та електронне урядування. Однак розвиток сучасного

---

* *Майстренко Анжела Андріївна* — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

електронного документообігу неможливий без повного, комплексного вивчення проблем інформатизації з використанням інформаційного та системного підходів.

Зазначене актуалізує необхідність проведення дослідження щодо визначення особливостей нормативно-правового регулювання впровадження електронного документообігу в Україні.

Різним аспектам нормативно-правового забезпечення електронного документообігу присвячено роботи вчених І. В. Арістової¹, К. І. Белякова², В. М. Брижка³, М. Б. Вітера⁴, В. Д. Гавловського⁵, К. Т. Лютенко⁶, Р. А. Калюжного⁷, П. С. Клімушина⁸, Ю. С. Ковтанюка⁹, Б. А. Кормича¹⁰, М. В. Ларіна¹¹, М. В. Мордвинцева¹², О. В. Музичук¹³, А. М. Новицького¹⁴, М. Швець¹⁵ та інших.

Мета інформаційно-аналітичного огляду – опрацювання та аналіз нормативно-правових актів України щодо проблем електронного документообігу, що обумовило такі завдання:

1) визначити нормативно-правові акти України щодо проблем електронного документообігу (закони України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, національні програми, концепції, стратегії; укази Президента України тощо);

2) проаналізувати зміст основних нормативно-правових актів України;

3) окреслити основні проблеми стану електронного документообігу в країні.

Нормативно-правові акти, які регулюють електронний документообіг, доцільно розділити на такі групи:

1) загальні, які регулюють розвиток інформаційного суспільства;

2) документи, пов'язані з електронним документообігом та архівним зберіганням електронних документів;

3) документи, присвячені електронному урядуванню.

1. Загальні нормативно-правові акти, які регулюють розвиток інформаційного суспільства

Отже, розглянемо першу загальну групу документів, які регулюють розвиток інформаційного суспільства за їх видами, а саме: закони України, Цивільний кодекс; державні програми, стратегії, концепції розвитку державної інформаційної політики, а також укази Президента України.

Відносини, пов'язані з державною політикою у сфері інформатизації, розвитку інформаційного суспільства, електронним документообігом та використанням електронних документів, регулюються Конституцією України¹⁶, Цивільним кодексом України¹⁷, законами України “Про інформацію”¹⁸, “Про захист інформації в інформаційно-телекому-

нікаційних системах”¹⁹, “Про Національну програму інформатизації”²⁰, “Про телекомунікації”²¹, “Про обов’язковий примірник документів”²², “Про адміністративні послуги”²³, “Про Основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”²⁴, “Про Національний архівний фонд та архівні установи”²⁵, “Про електронний документ та електронний документообіг”²⁶, “Про електронний цифровий підпис”²⁷, а також іншими нормативно-правовими актами. Цими та іншими законодавчими актами визначено головну мету, принципи, основні завдання, шляхи розв’язання проблем, завдання та функції органів влади, механізми взаємодії їх між собою та суспільством, громадянами та бізнесом тощо. Ці документи створюють правові передумови для розвитку функціональних напрямів інформаційної діяльності.

Так, Законом України “Про інформацію”²⁸ (1992) визначено основні принципи та завдання державної інформаційної політики, а також закріплено права громадян України на інформацію, закладено правові основи інформаційної діяльності і визначено правові форми міжнародного співробітництва в галузі інформації. Головними напрямками і способами державної інформаційної політики відповідно до Закону є: забезпечення доступу громадян до інформації; створення національних систем і мереж інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України.

У Законі розкрито терміни “документ”, “інформація”. Згідно із Законом, “інформація” – це “будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді”.

Стаття 207 Цивільного Кодексу України²⁹ (2003), по суті, зрівнює документи з паперовими носіями та електронні документи, застерігаючи, що використання електронно-цифрового підпису (далі – ЕЦП) допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами законодавства, за домовленістю сторін. У Кодексі зазначено, що “використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного (електронного) або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів”.

Питання захисту інформаційних ресурсів відіграють важливу роль у системі електронної інформаційної взаємодії державних органів. Тому одним із перших нормативних актів у сфері ІТ-технологій був Закон України “Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних

системах”³⁰(1994), який регулює відносини у сфері захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах. У Законі було визначено основні терміни: “володілець інформації”, “доступ до інформації в системі”, “захист інформації в системі”, “користувач інформації в системі”, “криптографічний захист інформації”, “обробка інформації в системі” тощо.

У Законі окреслено об’єкти захисту в ІТ-системі, а також суб’єкти відносин; визначено порядок доступу до інформації в системі, а також відносини між володільцем інформації та власником системи, відносини між власником системи та користувачем, відносини між власниками систем. Документом означено умови оброблення інформації в системі та забезпечення захисту інформації в системі.

Наступний нормативний документ із цієї групи - Закон України “Про обов’язковий примірник документів” (1999)³¹ визначає правові засади функціонування системи обов’язкового примірника документів (у т. ч. електронних видань, ст. 6) та регулює інформаційні відносини, пов’язані з поповненням національного інформаційного фонду України, встановлює обов’язки і права виробників та одержувачів документів.

Основним нормативним актом у галузі телекомунікацій є Закон України “Про телекомунікації” (2003)³², який встановлює правову основу діяльності у сфері телекомунікацій, визначає повноваження держави щодо управління та регулювання зазначеної діяльності, а також права, обов’язки та засади відповідальності фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у цій діяльності або користуються телекомунікаційними послугами.

Нині потребують нормативно-правового регулювання питання захисту інформації при інформаційній взаємодії державних органів через глобальну мережу Інтернет.

Варто зазначити, що спрощення пошуку, звернення до електронних документів потребує захисту персональних даних, які містяться в автоматизованих інформаційних системах у відповідності до норм Закону України “Про захист персональних даних” (2010)³³. Цей Закон встановлює порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес, а також регулює правові відносини, пов’язані із захистом і обробленням персональних даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв’язку з обробленням персональних даних.

Серед інших важливих нормативно-правових документів у сфері захисту інформації є Закон України “Про доступ до публічної інфор-

мації” (2011)³⁴, який регулює порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес. Метою цього Закону є забезпечення прозорості та відкритості суб’єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації. Цей Закон не поширюється на відносини щодо отримання інформації суб’єктами владних повноважень при здійсненні ними своїх функцій, а також на відносини у сфері звернень громадян, які регулюються спеціальним законом.

Основи та правила функціонування сфери адміністративних послуг, розбудови центрів адміністративних послуг та Єдиного порталу адміністративних послуг визначено Законом України “Про адміністративні послуги” (2012)³⁵. Цей нормативно-правовий акт розроблено з метою створення доступних та зручних умов для реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб щодо отримання адміністративних послуг, запобігання проявам корупції під час надання адміністративних послуг.

2. Нормативно-правові акти, пов’язані з електронним документообігом та архівним зберіганням електронних документів

Наступною групою нормативно-правових актів є закони України, що затверджують програми, концепції, стратегії державної інформаційної політики України, а також регулюють основні напрями її впровадження та шляхи подальшого розвитку. Це, перш за все, Закон України “Про Національну програму інформатизації” (1998)³⁶, який визначає стратегію розв’язання проблем забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Цей Закон розкриває загальні засади формування, виконання та коригування Національної програми інформатизації, де головною метою є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави. В Законі дано визначення таким поняттям, як “інформаційний продукт”, “інформаційний ресурс” тощо.

Національна програма інформатизації спрямована на вирішення таких основних завдань:

– формування правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, методичних та гуманітарних передумов розвитку інформатизації;

- застосування та розвиток сучасних інформаційних технологій у відповідних сферах суспільного життя України;
- формування системи національних інформаційних ресурсів;
- створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо;
- створення загальнодержавних систем інформаційно-аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування;
- підвищення ефективності вітчизняного виробництва на основі широкого використання інформаційних технологій;
- формування та підтримка ринку інформаційних продуктів і послуг;
- інтеграція України у світовий інформаційний простір.

Закон України “Про Концепцію Національної програми інформатизації” (1998)³⁷ закріплює принципи державної політики у сфері інформатизації, визначає основні завдання, напрями, порядок формування та виконання основних етапів програми, очікувані результати.

Центральним нормативно-правовим актом, який можна назвати тимчасовою національною стратегією побудови інформаційного суспільства, є Закон України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” (2007)³⁸. Закон прийнято з метою вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами, становлення електронних форм взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування і фізичними та юридичними особами.

Законом встановлено основні на той час стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні:

- прискорення розроблення та впровадження новітніх конкурентоспроможних інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) в усі сфери суспільного життя, зокрема в економіку України і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед, шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх ІКТ у формуванні всебічно розвиненої особистості;
- розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція зі світовою інфраструктурою;
- державна підтримка нових “електронних” секторів економіки (торгівля, фінансові і банківські послуги тощо);
- створення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед, у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля;
- збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування; державна підтримка використання новітніх ІКТ засобами масової інформації;

– використання ІКТ для вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами, становлення електронних форм взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування і фізичними та юридичними особами;

– досягнення ефективної участі всіх регіонів у процесах становлення інформаційного суспільства шляхом децентралізації та підтримки регіональних і місцевих ініціатив;

– захист інформаційних прав громадян, насамперед, щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику “інформаційної нерівності”;

– удосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин;

– покращення стану інформаційної безпеки в умовах використання новітніх ІКТ.

Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р “Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні”³⁹ передбачено, що реалізація Стратегії сприятиме впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя та має на меті розширення можливостей громадян брати участь у підготовці та експертизі політико-адміністративних рішень й контролювати ефективність діяльності влади. Стратегія визначає мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, завдання, спрямовані на їх досягнення, а також основні напрями, етапи і механізм реалізації цієї Стратегії з урахуванням сучасних тенденцій та особливостей розвитку України в перспективі до 2020 р.

Наступним видом нормативно-правових актів є укази Президента України. Так, в Указі Президента України “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні” (2000)⁴⁰ визначено, що розвиток національної складової інформаційної мережі Інтернет, забезпечення широкого доступу до цієї мережі громадян та юридичних осіб усіх форм власності в Україні, належне представлення в ній національних інформаційних ресурсів є одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері інформатизації, задоволення конституційних прав громадян на інформацію, побудови відкритого демократичного суспільства, розвитку підприємництва. Відповідно до цього указу, основними завданнями є: забезпечення підтримки розвитку інфраструктури, надання інформаційних послуг через мережу Інтернет та розвиток і впровадження сучасних комп’ютерних інформаційних технологій у системі державного управління.

Серед інших важливих нормативно-правових документів у сфері захисту інформації є Указ Президента України “Про першочерго-

ві завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій” (2005)⁴¹, в якому окреслено завдання Кабінету Міністрів України, а саме: підготовка проектів нормативно-правових актів із питань впровадження електронного документообігу, здійснення експортно-імпортних операцій, сертифікаційних процедур із використанням ЕЦП, захисту авторських прав у сфері інформаційних технологій; організацію роботи з надання юридичним та фізичним особам адміністративних послуг на основі використання електронної інформаційної системи “Електронний уряд”. Також в документі зазначено про спрощення порядку державної реєстрації суб’єктів підприємницької діяльності, які діють в інформаційній сфері, подання ними звітності про свою діяльність, створення умов для митного оформлення товарів, впровадження системи приймання та видавання відповідних документів із використанням глобальної інформаційної мережі Інтернет та ЕЦП тощо.

Окремою групою виступають нормативно-правові документи з проблем електронного документообігу та архівного зберігання електронних документів. У цій групі проаналізуємо такі види документів, як: закони України, постанови Кабінету Міністрів України, накази.

Розглянемо закони України, які регулюють відносини в архівній галузі. Так, Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (1993)⁴² регулює відносини, пов’язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням Національного архівного фонду (далі – НАФ), та інші основні питання архівної справи стосовно документів з паперовими носіями. Цей закон декларує, що до складу НАФ включаються архівні документи, незалежно від способу їх створення, виду носія, у т. ч. електронні документи. Тому експертизі цінності підлягають усі документи на носіях будь-якого виду, що належать до різних форм власності. Але в Законі відсутнє визначення електронного документа та не розкрито правові основи роботи з електронними документами. Тобто, визнано лише сам факт існування електронного документа.

Вперше визначення електронного документа та ЕЦП на законодавчому рівні запроваджено 2001 р. Законом України “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” (2001)⁴³. Ці визначення майже співпадали з визначеннями, закріпленими у законах України “Про електронні документи та електронний документообіг” та “Про електронний цифровий підпис”, прийнятих у 2003 р.

Закон України “Про електронні документи та електронний документообіг” (2003)⁴⁴ регулює відносини, що виникають у процесі створення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, оброблення, використання та знищення електронних документів і встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів. Закон декларує, що Кабінет

Міністрів України та інші органи виконавчої влади в межах повноважень, визначених Законом, реалізують державну політику електронного документообігу. Державне регулювання у сфері електронного документообігу спрямоване на реалізацію єдиної державної політики електронного документообігу; забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів електронного документообігу; нормативно-правове забезпечення технології оброблення, створення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів. Цей закон враховує ті обставини, що майже всі органи влади мають автоматизовані системи управління документів і, відповідно, бурхливо зростає обсяг електронних документів.

Крім того, Законом України “Про електронний цифровий підпис” (2003)⁴⁵ визначено правовий статус ЕЦП та врегульовано відносини, що виникають при його використанні. Дія цього закону не поширюється на відносини, що виникають під час використання інших видів електронного підпису, в т. ч., переведеного у цифрову форму зображення власноручного підпису.

Закон визначає електронний документ із застосуванням ЕЦП в органах державної влади як рівнозначний документ з паперовим носієм, якщо при документуванні дотримується встановлений порядок його оформлення. Таким чином, вперше в історії українського документознавства та архівної справи спостерігається спроба надати електронному документу офіційний правовий статус.

Але, на думку окремих науковців⁴⁶, існують основні проблеми у сфері нормативно-правового забезпечення електронної інформаційної взаємодії державних органів, а саме: відсутність системного і комплексного підходу при формуванні відповідної правової бази. Так, наприклад, закони України “Про електронний цифровий підпис” та “Про електронні документи та електронний документообіг” були прийняті в 2003 р., а формати електронних документів – аж у 2010 р. При цьому, у більшості центральних органів державної влади до сьогодні ще не запроваджено повноцінних систем електронного документообігу, не кажучи вже про міжвідомчий електронний документообіг.

Проаналізуємо такий вид документів, як постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України.

Уперше загальні правила документування в державних органах управлінської діяльності в електронній формі і виконання дій з електронними документами з моменту їх створення або одержання до відправлення чи передавання до архіву було встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1453 “Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади⁴⁷”. Згідно з Типовим порядком, встановлено загальні правила документування в органах виконавчої влади управлін-

ської діяльності в електронній формі і регламентовано виконання дій з електронними документами з моменту їх створення або одержання до відправлення чи передавання до архіву органу виконавчої влади. Усі інші дії з електронними документами виконуються в органі виконавчої влади згідно з вимогами до дій з документами на папері, передбаченими інструкцією з діловодства цього органу. Дія Типового порядку поширюється на всі електронні документи, що створюються або одержуються органом виконавчої влади.

Усі інші дії з електронними документами виконуються в органі виконавчої влади згідно з вимогами до дій з документами з паперовими носіями, передбаченими інструкцією з діловодства цього органу.

У Типовому порядку передбачено, що електронний документ, який надійшов на адресу органу виконавчої влади, підлягає відхиленню у разі: відсутності в адресата надійних засобів ЕЦП; надходження не за адресою; зараження вірусом; негативного результату перевірки на цілісність і справжність усіх накладених на нього ЕЦП.

Проте цей нормативно-правовий документ не забезпечує повного і всебічного регулювання внутрішнього електронного документообігу. Як правило, кожен державний орган формує свій пакет документів у цій сфері, як-от: план переведення документообігу з паперової форми в електронну; порядок організації електронного документообігу в організації; посадові інструкції для різних учасників електронного документообігу: керівництва, рядових виконавців, контролерів, адміністраторів; положення про захист інформації в системі внутрішнього електронного документообігу тощо.

Однак, Типовий порядок не спричинив масового впровадження електронного документообігу в державних органах.

До нормативно-правових документів, які регламентують діяльність у цій сфері, відносяться також постанови Кабінету Міністрів України “Порядок засвідчення наявності електронного документу (електронних даних) на певний момент часу” (від 26 травня 2004 р. № 680)⁴⁸, “Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності” (від 28 жовтня 2004 р. № 1452)⁴⁹.

Так, в “Порядку засвідчення наявності електронного документу (електронних даних) на певний момент часу” окреслюються умови та вимоги до процедури засвідчення наявності електронного документа (електронних даних) на певний момент часу. А загальні вимоги застосування ЕЦП органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності прописано у “Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого са-

моврядкування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності”.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2009 р. № 733 “Про електронний обмін службовими документами в органах виконавчої влади”⁵⁰ було встановлено механізм надсилання та одержання електронною поштою електронних копій службових документів, підготовлених у паперовому вигляді, для їх використання у роботі між Секретаріатом Кабінету Міністрів України та іншими державними органами.

В постанові Кабінету Міністрів України “Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” від 30 листопада 2011 р. № 1242⁵¹ регулюються загальні вимоги до документування управлінської інформації та організації роботи з документами в установах, незалежно від способу фіксації та відтворення інформації, яка міститься в документах, включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік і контроль за виконанням. Проте питання регулювання електронного документообігу в ній не розглядаються.

У подальшому поставлене завдання у “Типовому порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади” було врегульоване низкою нормативно-правових актів, серед яких – затверджені постановами Кабінету Міністрів України “Порядок надсилання електронною поштою службових документів” (від 17 липня 2009 р. № 733)⁵², “Положення про систему електронної взаємодії органів виконавчої влади” (від 18 липня 2012 р. № 670)⁵³, що орієнтуються на прискорення: 1) попереднього погодження проектів нормативно-правових актів; 2) доведення інформації про порядок денний засідань Кабінету Міністрів України, нарад та відповідних матеріалів; 3) оперативного доведення інформації, що передбачає вжиття невідкладних заходів, а її доставка в паперовому вигляді не може бути своєчасно забезпечена поштою, телеграфом чи службою фельдзв’язку; 4) обміну інформацією між органами виконавчої влади та Секретаріатом Кабінету Міністрів України.

18 липня 2012 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 670 “Деякі питання електронної взаємодії органів виконавчої влади”⁵⁴. Згідно з цим документом, закріплюються загальні засади створення, впровадження та забезпечення функціонування системи електронної взаємодії органів виконавчої влади. Система призначена для автоматизації процесів створення, відправлення, передавання, одержання, оброблення, використання, зберігання, знищення електронних документів та копій паперових документів в електронному вигляді з використанням ЕЦП, які не містять інформацію з обмеженим досту-

пом, та контролю за виконанням актів, протокольних рішень Кабінету Міністрів України та інших документів.

Втім, зазначені нормативні акти регламентують лише обмін електронними документами між Секретаріатом Кабінету Міністрів України з одного боку та іншими державними органами – з іншого.

Загальні положення архівного зберігання електронних документів було встановлено іншими видами документів, а саме: наказами Міністерства юстиції України, Державного комітету архівів України (зараз – Державна архівна служба України) тощо.

Так, наказом Державного комітету архівів України “Про затвердження Порядку зберігання електронних документів в архівних установах”⁵⁵ (документ втратив чинність на підставі наказу Міністерства юстиції від 11 листопада 2014 р. № 1886/5) встановлено загальні правила щодо оперативного зберігання електронних документів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності; підготовки та передавання електронних документів на тривале зберігання до архівного підрозділу установи; тривалого зберігання електронних документів в архівному підрозділі установи.

Зауважимо, що в “Порядку роботи з електронними документами через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади з використанням електронного цифрового підпису” (наказ Міністерства юстиції України від 1 листопада 2012 р. № 1600/5)⁵⁶ сформульовано загальні правила створення, відправлення, передавання, одержання, оброблення, використання та зберігання електронних документів та електронних копій паперових документів, на які накладено ЕПЦ, які не містять інформацію з обмеженим доступом, Секретаріатом Кабінету Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади.

Для унормування багатьох аспектів функціонування електронного документа як складного інформаційного об’єкта та вирішення різних площин роботи з електронним документом Міністерством юстиції України було прийнято наказ від 11 листопада 2014 р. № 1886/5 “Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання”⁵⁷. Наказом було також затверджено: “Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання”, “Вимоги до структури та змісту XML-схеми архівних електронних документів”, “Вимоги щодо найменування файлів електронних документів”, “Вимоги щодо найменування файлів електронних облікових документів”, “Вимоги щодо найменування файлів архівних електронних

документів”, “Вимоги до структури та змісту XML-схеми електронного примірника описів справ постійного зберігання”, “Вимоги щодо найменування файлів електронних примірників описів справ постійного зберігання”, “Вимоги до структури та змісту XML-схеми обкладинок архівних електронних справ”, “Вимоги щодо найменування файлів обкладинок архівних електронних справ”. Цей документ має велике практичне значення на сучасному етапі становлення електронного документознавства в Україні.

Наказом Міністерства юстиції України від 8 квітня 2013 р. № 656/5 було затверджено “Правила роботи архівних установ України”⁵⁸, які встановлюють правила (вимоги) організації зберігання, обліку та використання традиційних управлінських документів з паперовими носіями, що переважають у складі НАФ. У той же час в частині загальних для архівних установ норм вимоги Правил також розраховані на архіви, що зберігають науково-технічні, аудіовізуальні та електронні документи.

Крім того, наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 2015 р. № 1000/5 затверджено “Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях”⁵⁹, які закріплюють єдині вимоги щодо створення управлінських документів і роботи зі службовими документами, а також порядок їх архівного зберігання в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності.

Проте у сфері архівного збереження електронних документів є ще багато невирішених проблем: з роками морально старіє програмне забезпечення, за допомогою якого були створені відповідні електронні архіви; архівні електронні документи створюються у різних форматах у зв’язку з використанням державними органами різних програмних засобів тощо.

Питання роботи з електронними документами також порушуються в нормативно-правових актах, що стосуються окремих предметних сфер правового регулювання: цивільне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, трудове, податкове та інше законодавство України. Їхня діяльність регламентується постановами, наказами, порядками, договорами, угодами, протоколами тощо. Для прикладу наведемо такі види нормативно-правових документів, як постанови та накази державних органів, у т. ч. міністерств та інших органів виконавчої влади.

Галузеві правові акти включають у себе положення, що забезпечують роботу з електронними документами у відповідних галузях, наприклад, постанови Національного банку України (“Положення про порядок формування, зберігання та знищення електронних архівів у Національному банку України і банках України”⁶⁰; “Про затверджен-

ня нормативно-правових актів з питань функціонування електронного цифрового підпису в банківській системі України”⁶¹, наказ Міністерства фінансів України “Порядок надання документів великого платника податків в електронній формі при проведенні документальної перевірки”⁶², наказ Міністерства транспорту та зв’язку України “Про забезпечення реалізації заходів щодо включення електронних ресурсів до Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів”⁶³, наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України “Вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. Формат електронного повідомлення”⁶⁴ та ін. Так, наприклад, в останньому документі встановлюються вимоги до електронного повідомлення, які застосовуються під час створення систем електронного документообігу органів державної влади та/або при забезпеченні їх взаємодії. У цих Вимогах зазначені терміни: “XML-документ”, “Електронне повідомлення”, “Електронний документообіг”, “Елемент XML-документа”, “Інформаційна взаємодія систем електронного документообігу”, “Метадані” та ін.

3. Нормативно-правові акти, присвячені електронному урядуванню

Низка нормативно-правових актів стосується питання електронного урядування. Впровадження електронного урядування є однією з найбільших урядових програм в Україні у сфері ІТ-технологій. Розглянемо такі види документів, як постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази різних відомств.

Так, у постанові Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 “Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади” було передбачено розміщення і періодичне оновлення міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади відомчої інформації на власних веб-сайтах та створення єдиного урядового веб-порталу, визначено склад та вимоги до інформації, яка підлягає оприлюдненню. Відповідно до порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади визначено, що наявність веб-сайту є першою та необхідною умовою впровадження технологій електронного урядування, тому органи державної влади спеціальним чином регулюють питання їх створення та функціонування.

У постанові Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208 “Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”” було зауважено, що в якості одного з пріоритетних завдань щодо розвитку інформаційного суспільства визначено надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи “Елек-

тронний Уряд”, яка повинна забезпечити інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних інформаційних технологій. Цим документом визначено, що єдиний веб-портал органів виконавчої влади є центральною частиною електронної інформаційної системи “Електронний Уряд”, призначеною для інтеграції веб-сайтів, електронних інформаційних систем та ресурсів органів виконавчої влади і надання інформаційних та інших послуг із використанням мережі Інтернет.

Перелік⁶⁵ та порядок⁶⁶ інформаційних та інших послуг та порядок їх надання з використанням електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” з’ясовано наказом Державного комітету зв’язку та інформатизації України.

У “Положенні про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів”⁶⁷ (постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 р. № 326) визначено порядок формування та користування Національним реєстром електронних інформаційних ресурсів.

Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів - це інформаційно-телекомунікаційна система, призначена для реєстрації, обліку, накопичення, оброблення і зберігання відомостей про склад, зміст, розміщення, умови доступу до електронних інформаційних ресурсів та задоволення потреб юридичних і фізичних осіб в інформаційних послугах. До Національного реєстру включаються веб-сайти, бази даних та реєстри в електронній формі.

У “Порядку обов’язкової передачі документованої інформації”⁶⁸ (постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1454) встановлено механізм обов’язкового передавання на зберігання центральному засвідчувальному органу або засвідчувальному центру посиленних сертифікатів відкритих ключів документованої інформації акредитованим центром сертифікації ключів у разі припинення його діяльності з метою забезпечення можливості перевірки ЕЦП, накладеного на електронний документ підписувачем, відкритий ключ якого засвідчений в акредитованому центрі, що припиняє діяльність.

У рамках запровадження системи електронного урядування розпорядженням Кабінету Міністрів України від 05 вересня 2012 р. №634- р схвалено “Концепцію створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів”⁶⁹. Серед основних завдань цієї системи є забезпечення: автоматизованої міжвідомчої електронної взаємодії державних органів у процесі роботи, що проводиться із фізичними та юридичними особами з використанням єдиної, достовірної та несуперечливої інформації, що розміщена в електронних інформаційних системах та базах даних державних органів; електронного обслуговування фізичних та юридичних осіб за принципом “єдиного вікна” із застосуванням ЕЦП.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р було ухвалено “Концепцію розвитку електронного урядування в Україні”⁷⁰. Тим самим було визнано необхідність упровадження технологій електронного урядування у діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також задекларовано, що одним із пріоритетів розвитку нашої держави є розвиток високотехнологічного інформаційного суспільства, яке дасть змогу кожному громадянину створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними. Етапи реалізації цієї Концепції передбачають, зокрема, створення єдиної загальнодержавної системи електронного документообігу, забезпечення передавання електронних документів до державних архівів, музеїв, бібліотек, їх довгострокове зберігання, підтримка в актуальному стані та надання доступу до них, а також створення Національного депозитарію електронних інформаційних ресурсів. У Концепції були визначені основні завдання із забезпечення розвитку електронного урядування в Україні, а також наведене визначення терміну “електронне урядування”. Нині Концепція виконана лише частково.

У 2011 р. Україна приєдналася до міжнародної ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд”. За цей час був розроблений План дій⁷¹ щодо впровадження ініціативи, План заходів, а також створено Комісію з координації впровадження ініціативи. За своїм змістом вони включають значну кількість заходів, спрямованих на впровадження та розвиток електронного урядування. Зазначимо, що “Відкритий Уряд” надав новий поштовх у напрямку впровадження електронного урядування в Україні. Водночас, є визначальні проблеми, пов’язані з впровадженням саме інформаційно-комунікаційних технологій та електронного урядування в Україні: відсутність “політичної волі” або її інертність з боку органів влади; недосконалість нормативно-правового забезпечення; низький рівень фінансування та ефективності використання наявних ресурсів; недостатній рівень інформатизації окремих галузей економіки та регіонів; обмежений рівень володіння ІКТ серед державних службовців; “цифрова нерівність” серед населення⁷².

Державне агентство з питань електронного урядування (в минулому – Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації) спільно з Секретаріатом Кабінету Міністрів України на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 670 “Деякі питання електронної взаємодії органів виконавчої влади”⁷³ розпочало дослідну експлуатацію системи електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОВВ). Цією ж постановою було затверджено положення про систему електронної взаємодії центральних органів виконавчої влади, яка призначена для автоматизації процесів створення, відправлення, передавання, одержання, оброблення, використання, зберігання,

знищення електронних документів та копій документів з паперовими носіями в електронному вигляді з використанням ЕЦП. До цієї системи електронної взаємодії мали бути підключені практично всі центральні органи виконавчої влади та Секретаріат Кабінету Міністрів України. І, звичайно, посадовці вже тоді повинні були працювати з листами в електронному вигляді, електронними документами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, які не містять інформацію з обмеженим доступом.

Ще раз зазначимо, що у 2013 р. було прийнято розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні”⁷⁴, де визначено мету, базові принципи, стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні тощо.

Крім того, постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 351 “Деякі питання підготовки проектів актів законодавства в електронній формі”⁷⁵ було встановлено, що з 1 червня до 1 вересня 2015 р. проекти актів законодавства, порядків денних засідань Кабінету Міністрів України, урядових комітетів та матеріали до них надсилаються в установленому порядку в паперовій та електронній формі з використанням системи електронної взаємодії органів виконавчої влади в режимі дослідної експлуатації.

Однак, у результаті структурних змін у системі державних органів, відповідні документи, що регулюють документообіг, втрачають свою актуальність. Це призводить до втрати відповідних зв’язків, які на практиці деколи важко відновити.

Постановою Кабінету Міністрів України від 22 липня 2016 р. № 468 внесено зміни до “Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” від 30 листопада 2011 р. № 1242⁷⁶, що стосуються впровадження системи електронної взаємодії органів виконавчої влади. З 15 серпня 2016 р. Секретаріат Кабінету Міністрів України не приймає від центральних органів виконавчої влади документи тимчасового строку зберігання у паперовій формі (лише в електронній).

Відтак, загалом динаміка розвитку інформаційного суспільства в Україні протягом останніх років є стабільно позитивною, і це можна вважати сталою тенденцією.

На підставі аналізу нормативно-правових документів можна зазначити, що в Україні створено відповідні правові і законодавчі передумови щодо використання у діяльності органів державної влади електронного документообігу та інформаційно-комунікаційних технологій. Зокрема, на законодавчому рівні:

– визначено терміни “документ”, “інформація”, “електронний документ”, “електронний цифровий підпис”;

– встановлено та узаконено загальні правила документування в державних органах управлінської діяльності в електронній формі і виконання дій з електронними документами з моменту їх створення або одержання до відправлення чи передавання до архіву;

– затверджено вимоги до застосування ЕЦП органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності;

– визначено правовий статус ЕЦП та відносини, що виникають при його використанні;

– впроваджено порядок зберігання електронних документів в архівних установах;

– прийнято порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання тощо.

Дослідження нормативно-правової бази електронного документообігу, інформаційної взаємодії державних органів уможлиблює окреслення таких проблем:

відсутність:

– системного і комплексного підходу при формуванні відповідної правової бази;

– оперативного ведення електронного урядування та недостатність координування;

необхідність:

– внесення відповідних змін та доповнень до нормативно-правових актів, які не повністю узгоджені між собою;

– гармонізації законодавства України з міжнародними нормами і стандартами;

– нормативно-правового регулювання питання захисту інформації при взаємодії державних органів через глобальну мережу Інтернет тощо.

Для забезпечення ефективного регулювання внутрішнього електронного документообігу в державних органах, інформаційної взаємодії державних органів необхідно розробити відповідні типові нормативно-правові акти. При цьому потрібно врахувати неминучий перехідний етап одночасного функціонування як документів з паперовими носіями, так і електронних документів.

Розв'язання зазначених завдань є однією з необхідних умов прискорення розвитку інформаційного суспільства, інтеграції України у світове співтовариство, а також сприятиме удосконаленню електронного документообігу України.

---

¹ Аристова И. В. Информационное общество и государственная информационная политика / И. В. Аристова // Вестник Запорожского юридического института. – 2000. – № 2 (32). – С. 13-20; *её же*. Государственная информационная политика : организационно-правовые аспекты : монография /

И. В. Аристова ; за общей ред. О. М. Бандурки. – Х. : Ун-т внутренних дел, 2000. – 368 с.; *её же*. Становление и развитие информационного государства: методологические принципы / И. В. Аристова // Материалы Всеукраинской научно-практической конференции “Влада и общество: проблемы взаимодействия”. – 2005. – Запорожье : из-во юрид. ин.-та МВД Украины, 2005. – С. 137–139.

² *Беляков К. І.* Інформаційно-правові дослідження: походження, становлення, стан та перспективи розвитку / К. І. Беляков // Інформація і право. – 2011. – № 2(2). – С. 4–12.

³ *Брижко В. М.* Інформаційне суспільство : Дефініції: людина, її права, інформація, інформатика, інформатизація, телекомунікації, інтелектуальна власність, ліцензування, сертифікація, економіка, ринок, юриспруденція / В. М. Брижко, О. М. Гальченко, В. С. Цимбалюк, О. А. Орехов, А. М. Чорнобров. – К. : Інтеграл, 2002. – 219 с.

⁴ *Вітер М. Б.* Правове регулювання електронної інформаційної взаємодії державних органів / М. Б. Вітер // Правова інформатика. – 2013. – № 3 (39). – С. 26–34.

⁵ *Гавловський В. Д.* Інформатизація управління соціальними системами: організаційно-правові питання теорії і практики : навч. посіб. / В. Д. Гавловський, Р. А. Калюжний, В. С. Цимбалюк, Ю. В. Яшурицький, М. В. Гуцалюк ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2003. – 332 с.

⁶ *Лютенко К. Т.* Електронний документообіг в Україні: проблемні аспекти / К. Т. Лютенко, С. В. Яковлев // Наукові записки НаУКМА. Том 129. Юридичні науки. – К., 2012. – С. 100–103.

⁷ *Калюжний Р. А.* Інформаційне забезпечення управлінської діяльності в умовах інформатизації: організаційно-правові питання теорії і практики : моногр. / Р. А. Калюжний, В. О. Шамрай, М. Я. Швець, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, В. С. Цимбалюк, Ю. В. Яцишин, А. С. Ластовецький ; Акад. держ. податк. служби України. – Київ, 2002. – 295 с.

⁸ *Клімушин П. С.* Нормативно-методичні основи забезпечення електронного документообігу в державному управлінні [Електронний ресурс] / П. С. Клімушин, М. В. Мордвинцев // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 1. – С. 49–54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Trpu_2011_1_9.pdf. – Назва з екрана.

⁹ *Ковтанюк Ю.* До питання про зберігання електронних документів у державних архівах / Ю. Ковтанюк // Студії з арх. справи та документознавства. – 2010. – Т. 18. – С. 86–90; *його ж.* Чи потрібні такі зміни до Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг”: питання до обговорення // Студії з архівної справи та документознавства. – 2015. – Т. 22/23. – С. 81–87.

¹⁰ *Кормич Б. А.* Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Одес. нац. юрид. академія. – Харків, 2004. – 41 с.

¹¹ *Ларин М. В.* Электронные документы в управлении : науч.-метод. пособие. – 2-е изд., допол. / М. В. Ларин, О. И. Рысков ; Всерос. науч.-исслед. ин-т документоведения и арх. дела. – М, 2008. – 207 с.; *его же.* О нормативно-методическом обеспечении электронного документооборота / М. В. Ларин // Материалы международной научно-практической конференций “Электронный документооборот и электронные архивы” (Одесса, 21–22 мая 2010 г.). – С. 75–77.

¹² *Клімушин П. С.* Нормативно-методичні основи забезпечення електронного документообігу в державному управлінні [Електронний ресурс] / П. С. Клімушин, М. В. Мордвинцев // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 1. – С. 49–54. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Trpu_2011_1_9.pdf. – Назва з екрану.

¹³ *Музычук О. В.* Электронный документооборот и электронные архивы // Материалы международной научно-практической конференций “Электронный документооборот и электронные архивы” (Одесса, 21–22 мая 2010 г.). – С. 128–129.

¹⁴ *Новицький А. М.* Інформаційне законодавство України: окремі питання систематизації / А. М. Новицький, Т. С. Касянюк // Правова інформатика. – 2009. – № 2(22). – С. 17–23.

¹⁵ *Швець М.* Інформаційне законодавство України : концептуальні основи формування / М. Швець, Р. Калюжний, В. Гавловський, В. Цимбалюк // Право України. – 2001. – № 7. – С. 88–91.

¹⁶ Конституція України : Основний Закон України від 28 червня 1996 року № 254 к // Відом. Верховної Ради України. – 1996 р. – 23 лип. – № 30. – Ст. 141.

¹⁷ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV; остання редакція від 03.09.2015 № 675-VIII // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

¹⁸ Про інформацію : Закон України : вводиться в дію постановою ВР № 2658-XII (2658-12) від 02.10.92 // Відом. Верховно Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 651. – Зміни внесено до Закону “Про інформацію” (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 48, ст. 650; 2000 р., № 27, ст. 213; 2002 р., № 29, ст. 194; 2003 р., № 28, ст. 214; 2004 р., № 11, ст. 141, № 32, ст. 394; 2005 р., № 33, ст. 429; 2010 р., № 37, ст. 496; 2011 р., № 10, ст. 63, № 12, ст. 86, № 23, ст. 160).

¹⁹ Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР // Голос України. – 1994. – 04 серп.

²⁰ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1998. – № 27/28. – Ст.181. – Зміни внесено згідно із Законами № 2684-III (2684-14) від 13.09.2001, № 2289-VI (2289-17) від 01.06.2010, № 5463-VI (5463-17) від 16.10.2012.

²¹ Про телекомунікації : Закон України від 18 листопада 2003 року № 1280-IV // Голос України. – 2003. – 24 груд.

²² Про обов’язковий примірник документів : Закон України від 9 квітня 1999 року № 595-XIV // Голос України. – 1999. – 13 трав. – Зміни внесено згідно із законами № 2953-III (2953-14) від 17.01.2002, ВВР, 2002, № 17, ст.121 ; № 867-V (867-16) від 04.04.2007, ВВР, 2007, № 27, ст.362 ; № 4319-VI (4319-17) від 12.01.2012, ВВР, 2012, № 39, ст.465 ; № 5461-VI (5461-17) від 16.10.2012, ВВР, 2014, № 5, ст. 62 ; № 222-VIII (222-19) від 02.03.2015, ВВР, 2015, № 23, ст. 158.

²³ Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // Уряд. кур’єр. – 2012. – 10 жовт. – № 184. – Зміни внесено згідно із Законами № 399-VII від 04.07.2013, ВВР, 2014, № 14, ст. 255, № 1197-VII від 10.04.2014, ВВР, 2014, № 24, ст.883, № 191-VIII від 12.02.2015, ВВР, 2015, № 21, ст. 133, № 222-VIII від 02.03.2015, ВВР, 2015, № 23, ст. 158.

²⁴ Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V // *Голос України*. – 2007. – 06 лют. – № 21.

²⁵ Про Національний архівний фонд і архівні установи : постанова Верховної Ради № 3815-XII від 24.12.1993 // *Голос України*. – 1994. – 29 січ. – Зміни внесено законами № 498/95-ВР від 22.12.95, № 608/96 від 17.12.96; в редакції Закону № 2888-III від 13.12.2001; із змінами, внесеними згідно із Законом № 534-V (534-16) від 22.12.2006, № 5068-VI від 05.07.2012.

²⁶ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV // *Офіц. вісн. України*. – К., 2003. – № 25. – Ст. 1174.

²⁷ Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV // *Офіц. вісн. України*. – К., 2003. – № 25. – Ст. 1175.

²⁸ Про інформацію : Закон України : вводиться в дію постановою ВР № 2658-XII (2658-12) від 02.10.92 // *Відом. Верховної Ради України*. – 1992. – № 48. – Ст. 651. - Зміни внесено до Закону “Про інформацію” (Відомості Верховної Ради України, 1992 р., № 48, ст. 650; 2000 р., № 27, ст. 213; 2002 р., № 29, ст. 194; 2003 р., № 28, ст. 214; 2004 р., № 11, ст. 141, № 32, ст. 394; 2005 р., № 33, ст. 429; 2010 р., № 37, ст. 496; 2011 р., № 10, ст. 63, № 12, ст. 86, № 23, ст. 160).

²⁹ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV; остання редакція від 03.09.2015 № 675-VIII // *Відом. Верховної Ради України*. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

³⁰ Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закону України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР // *Голос України*. – 1994. – 04 серп. - Зміни внесено згідно із Законом № 1703-IV (1703-15) від 11.05.2004, ВВР, 2004, № 32, ст. 394. {В редакції Закону № 2594-IV (2594-15) від 31.05.2005, ВВР, 2005, № 26, ст. 347 } {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 879-VI (879-17) від 15.01.2009, ВВР, 2009, № 24, ст. 296 № 1180-VI (1180-17) від 19.03.2009, ВВР, 2009, № 32-33, ст. 485 № 721-VII (721-18) від 16.01.2014, ВВР, 2014, № 22, ст. 801 втратив чинність на підставі Закону № 732-VII (732-18) від 28.01.2014, ВВР, 2014, № 22, ст. 811 № 767-VII (767-18) від 23.02.2014, ВВР, 2014, № 17, ст. 593 № 1170-VII (1170-18) від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 22, ст.816}.

³¹ Про обов'язковий примірник документів : Закон України від 9 квітня 1999 року № 595-XIV // *Голос України*. – 1999. – 13 трав. - Зміни внесено згідно із Законами № 2953-III (2953-14) від 17.01.2002, ВВР, 2002, № 17, ст. 121 ; № 867-V (867-16) від 04.04.2007, ВВР, 2007, № 27, ст. 362; № 4319-VI (4319-17) від 12.01.2012, ВВР, 2012, № 39, ст. 465 ; № 5461-VI (5461-17) від 16.10.2012, ВВР, 2014, № 5, ст. 62 ; № 222-VIII (222-19) від 02.03.2015, ВВР, 2015, № 23, ст.158.

³² Про телекомунікації : Закон України від 18 листопада 2003 року № 1280-IV // *Голос України*. – 2003. – 24 груд.

³³ Про захист персональних даних : Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI // *Голос України*. – 2010. – 16 верес. – № 72. - Зміни внесено згідно із Законами № 4452-VI від 23.02.2012, ВВР, 2012, № 50, ст.564; № 5491-VI від 20.11.2012, ВВР, 2013, № 51, ст. 715; № 245-VII від 16.05.2013, ВВР, 2014, № 12, ст. 178; № 383-VII від 03.07.2013, ВВР, 2014, № 14, ст. 252; № 1170-VII від 27.03.2014, ВВР, 2014, № 22, ст. 816; № 1262-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, ст.914; № 316-VIII від 09.04.2015, ВВР, 2015, № 26, ст. 218; № 675-VIII від 03.09.2015.

³⁴ Про доступ до публічної інформації : Закон України 13 січня 2011 року № 2939-VI // Уряд. кур'єр. – 2011. – 15 лют. – № 28. – Зміни внесено згідно із Законами № 4652-VI від 13.04.2012, ВВР, 2013, № 21, ст. 208; № 4711-VI від 17.05.2012, ВВР, 2013, № 14, ст. 89; № 224-VII від 14.05.2013, ВВР, 2014, № 11, ст. 132; № 1700-VII від 14.10.2014, ВВР, 2014, № 49, ст. 2056; № 319-VIII від 09.04.2015, ВВР, 2015, № 25, ст. 192.

³⁵ Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI // Уряд. кур'єр. – 2012. – 10 жовт. – № 184. – Зміни внесено згідно із Законами № 399-VII від 04.07.2013, ВВР, 2014, № 14, ст. 255, № 1197-VII від 10.04.2014, ВВР, 2014, № 24, ст. 883, № 191-VIII від 12.02.2015, ВВР, 2015, № 21, ст. 133, № 222-VIII від 02.03.2015, ВВР, 2015, № 23, ст. 158.

³⁶ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 р. № 74/98-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст. 181. – Зміни внесено згідно із Законами № 2684-III (2684-14) від 13.09.2001, № 2289-VI (2289-17) від 01.06.2010, № 5463-VI (5463-17) від 16.10.2012.

³⁷ Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 4 лютого 1998 року № 75/98-ВР // Голос України. – 1998. – 07 квіт. – Зміни внесено згідно із Законами № 3421-IV (3421-15) від 09.02.2006, ВВР, 2006, № 22, ст. 199 ; № 3610-VI (3610-17) від 07.07.2011, ВВР, 2012, № 7, ст. 53 ; № 406-VII (406-18) від 04.07.2013, ВВР, 2014, № 20-21, ст. 712.

³⁸ Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 09.01.2007 № 537-V // Голос України. – 2007. – 06 лют. – № 21.

³⁹ Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : розпорядження Кабінет Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. // Офіц. вісн. України. – 2013. – 13 черв. – № 44. – Стор. 79. – Ст. 1581. – Код акту 67438/2013.

⁴⁰ Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : указ Президента України 31 липня 2000 р. № 928/2000 // Офіц. вісн. України. – 2000. – 18 серп. – № 44. – № 31. – Стор. 11. – Ст. 1300. – Код акту 16407/2000.

⁴¹ Про першочергові завдання щодо впровадження новітніх інформаційних технологій : указ Президента України від 20 жовтня 2005 р. № 1497/2005 // Уряд. кур'єр. – 2005. – 01 лист. – № 207.

⁴² Про Національний архівний фонд і архівні установи : постанова Верховної Ради № 3815-XII від 24.12.1993 // Голос України. – 1994. – 29 січ. – Зміни внесено згідно із Законами № 498/95-ВР від 22.12.95, № 608/96 від 17.12.96 ; в редакції Закону № 2888-III від 13.12.2001; із змінами, внесеними згідно із Законом № 534-V (534-16) від 22.12.2006, № 5068-VI від 05.07.2012.

⁴³ Про платіжні системи та переказ грошей в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2346-III // Відом. Верховної Ради України. – К., 2001. – № 29. – Ст. 137.

⁴⁴ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // Офіц. вісн. України. – К., 2003. – № 25. – Ст. 1174.

⁴⁵ Про електронний цифровий підпис : Закон України від 22.05.2003 № 852-IV // Офіц. вісн. України. – К., 2003. – № 25. – Ст. 1175.

⁴⁶ Вітер М. Б. Правове регулювання електронної інформаційної взаємодії державних органів / М. Б. Вітер // *Правова інформатика*. – 2013. – № 3 (39). – С. 26–34; Беляков К. І. Інформаційно-правові дослідження: походження, становлення, стан та перспективи розвитку / К. І. Беляков // *Інформація і право*. – 2011. – № 2 (2). – С. 4–12.

⁴⁷ Про затвердження Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1453 // *Уряд. кур'єр*. – 2004. – 10 лист. – № 214.

⁴⁸ Про затвердження Порядку засвідчення наявності електронного документа (електронних даних) на певний момент часу : постанова Кабінету Міністрів від 26 травня 2004 р. № 680 // *Уряд. кур'єр*. – 2004. – 02 черв. – № 101. – Зміни внесено згідно з Постановами КМ № 1700 (1700-2006-п) від 08.12.2006 № 371 (371-2013-п) від 27.05.2013.

⁴⁹ Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності : постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1452 // *Уряд. кур'єр*. – 2004. – 10 лист. – № 214.

⁵⁰ Про електронний обмін службовими документами в органах виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 р. № 733 // *Офіц. вісн. України*. – 2009. – № 54. – Ст. 1867.

⁵¹ Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1242 // *Офіц. вісн. України*. – 2011. – № 94. – Ст. 3433.

⁵² Порядок надсилання електронною поштою службових документів : Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2009 р. № 733 // *Уряд. кур'єр*. – 2009. – 05 серп. – № 140.

⁵³ Положення про систему електронної взаємодії органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 670 // *Уряд. кур'єр*. – 2012. – 28 лип. – № 134.

⁵⁴ Деякі питання електронної взаємодії органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 670 // *Уряд. кур'єр*. – 2012. – 28 лип. – № 134.

⁵⁵ Про затвердження Порядку зберігання електронних документів в архівних установах : наказ Державного комітету архівів України від 25.04.2005 № 49 : зареєстровано у Міністерстві юстиції України від 07.06.2005 № 627/10907 // *Офіц. вісн. України*. – 2005. – № 23 – С. 1324.

⁵⁶ Порядок роботи з електронними документами через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади з використанням електронного цифрового підпису : наказ Міністерства юстиції України 01.11.2012 № 1600/5 : зареєстровано в Міністерстві юстиції 05.11.2012 за № 1854/22166 // *Офіц. вісн. України*. – 2012. – 23 лист. – № 87. – С. 222. – Ст. 3561.

⁵⁷ Про затвердження Порядку роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання : наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2014 № 1886/5 // *Офіц. вісн. України*. – 2014. – 28 лист. – № 93. – С. 918. – Ст. 2705.

⁵⁸ Про затвердження Правил роботи архівних установ України : наказ Міністерства юстиції України від 08.04.2013 № 656/5 // *Офіц. вісн. України*. –

2013. – 29 квіт. – № 31. – С. 226. – Ст. 1112; Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова ; за заг. ред. Н. М. Христової. – К., 2013. – 243 с.

⁵⁹ Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях наказ Міністерства юстиції України від 18.06.2015 р. № 1000/5 // Офіц. вісн. України. – 2015. – 10 лип. – № 52. – Стор. 538. – Ст. 1699.

⁶⁰ Положення про порядок формування, зберігання та знищення електронних архівів у Національному банку України і банках України : постанова Правління Національного банку України 12.09.2006 № 357 ; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 3 жовтня 2006 р. за № 1089/12963 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 40. – Стор. 137. – Ст. 2694.

⁶¹ Про затвердження нормативно-правових актів з питань функціонування електронного цифрового підпису в банківській системі України : постанова Національного банку України від 17.06.2010 № 284 : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 04.11.2010 р. за № 1034/18329 // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 87. – Ст. 3080.

⁶² Порядок надання документів великого платника податків в електронній формі при проведенні документальної перевірки : затверджено наказом Міністерства фінансів України від 07.11.2011 р. № 1393 : зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16.01.2012 за № 44/20357 // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 7. – Ст. 267.

⁶³ Про забезпечення реалізації заходів щодо включення електронних ресурсів до Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів [Електронний ресурс] : наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 15.11.2004 р. № 6. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Ministries/index.php?2004-6>. – Назва з екрана.

⁶⁴ Вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади. Формат електронного повідомлення : Затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України 20.10.2011 № 1207 ; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15 листопада 2011 р. за № 1306/20044 // Офіц. вісн. України. – 2011. – 02 груд. – № 91. – Стор. 262. – Ст. 3321.

⁶⁵ Перелік інформаційних та інших послуг електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” : наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України 15.08.2003 р. № 149 ; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 19 листопада 2003 р. за № 1065/8386 // Офіц. вісн. України. – 2003. – 12 груд. – № 48. – Стор. 310. – Ст. 2547.

⁶⁶ Порядок надання інформаційних послуг з використанням електронної інформаційної системи “Електронний Уряд” : наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 15.08.2003 р. № 149 ; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 19 листопада 2003 р. за № 1066/8387 // Офіц. вісн. України. – 2003. – 12 груд. – № 48. – Стор. 310. – Ст. 2547.

⁶⁷ Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів : постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 р. № 326 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 11. – С. 45. – Ст. 665. – Зміни внесено згідно з постановою КМ № 675 (675-2010-п) від 21.07.2010.

⁶⁸ Про затвердження Порядку обов'язкової передачі документованої інформації : постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 р. № 1454 // Уряд. кур'єр. – 2004. – 10 лист. – № 214. – Зміни внесено згідно з постановою КМ № 1122 (1122-2011-п) від 02.11.2011.

⁶⁹ Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів : Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 05.09.1912 р. № 634-р. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.

⁷⁰ Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р // Уряд. кур'єр. – 2011. – 05 січ. – № 1.

⁷¹ Про схвалення плану дій з впровадження в Україні Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд””: розпорядження КМУ від 5 квітня 2012 р. № 220-р // Уряд. кур'єр. – 2012. – № 76.

⁷² Нормативно-правове забезпечення впровадження електронного урядування в Україні : аналітичний звіт / Робоча група з розробки урядової політики в сфері розвитку електронного урядування при Віце-Прем'єр-Міністрові України – Міністрові регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України ; А. О. Серенок, Т. І. Олійник. – К., 2014. – 72 с.

⁷³ Деякі питання електронної взаємодії органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 р. № 670 // Уряд. кур'єр. – 2012. – 28 лип. – № 134.

⁷⁴ Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р // Уряд. кур'єр. – 2013. – 13 черв. – № 105.

⁷⁵ Деякі питання підготовки проектів актів законодавства в електронній формі : постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 351 // Уряд. кур'єр. – 2015. – 04 черв. – № 98.

⁷⁶ Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 р. № 1242 // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 94. – Ст. 3433.

There are analyzed the status and key problems of normative legal provisions of electronic records circulation according to a range of documents: general ones which regulate the development of information society; documents related to the electronic records circulation and archives' custody of electronic records; records concerning e-governance.

Key words: normative legal provisions; electronic records circulation; information society; e-governance.

УДК 930.25(477)

О. В. ЧИЖОВА*

ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ – 50 РОКІВ

Висвітлено історію створення та діяльність упродовж 50-ти років Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України; подано стислий огляд його джерельної бази.

Ключові слова: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України); Л. А. Проценко; Національний заповідник “Софія Київська”; архівні установи; особові фонди; проект “АВС”.

Напередодні ювілейних заходів із нагоди 50-ї річниці від дати заснування (4 травня 2016 р.) унікальної архівної установи – Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) надійшла новина про те, що розпорядженням Київського міського голови Віталія Кличка від 19. 02. 2016 р. № 125/1 одну із вулиць у Солом’янському районі м. Києва перейменовано на вулицю Людмили Проценко – знаного архівіста, краєзнавця, некрополознавця, першого директора ЦДАМЛМ України. Вперше за історію вітчизняної архівної справи іменем архівіста названо вулицю: чудовий подарунок ЦДАМЛМ України з нагоди ювілею, гідне визнання заслуг як особистості, так і професії архівіста загалом.

Людмила Андріївна Проценко керувала новоствореною архівно-музейною установою з 1967 р. до 1973 р. Ці роки – період нелегкого становлення ЦДАМЛМ УРСР – залишилися в історії архівної системи України ще й як приклад високої відповідальності, далекоглядності, патріотизму і самовідданої праці першого директора установи.

Вважається, що ініціатором заснування архіву-музею літератури і мистецтва є Спілка письменників України, від мені якої її Голова Олесь Гончар листом від 16 січня 1965 р. звернувся до секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста з пропозицією “збудувати в центральному районі Києва Державний республіканський літературний музей-сховище, передбачивши читальні зали, приміщення-сейфи для зберігання

---

* *Чижова Олена Валеріївна* – директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Перший колектив ЦДАМЛМ України. [1967].

З приватної колекції Наталії Яновської.

На фото: 1-й ряд: зліва-направо – нест. особа (бухгалтер); нест. особа; Н.С. Куксова (Яновська); 2-ряд: зліва-направо – Новиченко Марія Пилипівна; Філоненко М.І.; Проценко Людмила Андріївна; нест. особа; 3-ряд: зліва-направо – Попіль Світлана; Лобанова Галина; Аكوпова Ірина Семенівна.

класичної рукописної спадщини, найсучасніші книгосховища”¹. Майже через рік, 8 січня 1966 р., Олесь Гончар і Павло Загребельний від імені Правління Спілки письменників України знову порушили це питання у листі до Голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького.

Але, гортаючи архівні документи, знаходимо підтвердження того факту, що клопотання про створення літературного архіву в Україні порушувало Міністерство внутрішніх справ УРСР ще у 1952 р. Наступним кроком було прийняття Постанови Президії ЦК КП України “Про створення Центрального державного літературного архіву” від 4 липня 1956 р., якою Президії АН УРСР, Міністерству культури УРСР і Спілці радянських письменників України надавалося доручення розробити та подати пропозиції щодо створення у м. Києві Центрального державного літературного архіву².

4 лютого 1957 р. віце-президент АН УРСР О. Н. Щербань надіслав до ЦК КП України доповідну записку щодо створення Державного архіву літератури й мистецтва Української РСР, в якій запропонував основні напрямки діяльності, склад документів, що мав бути сформований

із рукописних фондів відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділу рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, інших науково-дослідних установ АН УРСР, літературних та історико-культурних документів архівних і музейних установ тощо. Було також запропоноване місце для розміщення архіву – адміністративний будинок Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця (бульв. Шевченка, 13), у дворі якого мали збудувати спеціальне бетонне сховище для зберігання рукописних і документальних матеріалів, сполучивши його з приміщенням архіву наземним і підземним ходами – коридором та тунелем.

Перший директор ЦДАМЛМ України
Л. А. Проценко.

Як відомо, видатний український письменник, поет, публіцист, учений, громадський і політичний діяч Іван Франко був прихильником збирання, збереження, вивчення й публікації історико-культурної спадщини, тому висловлювалася пропозиція присвоїти Державному архіву літератури і мистецтва Української РСР його ім'я. Разом із цими пропозиціями були представлені проекти положення майбутньої установи та штатного розпису у кількості 85 посад із місячним фондом 104 тис. 30 крб.³

Пропозиції були підтримані листами Міністерства культури УРСР від 3 квітня 1957 р.⁴ та Спілки радянських письменників України від 13 квітня 1957 р. до Президента Академії Наук УРСР⁵.

Але з певних обставин до питання створення літературного архіву повернулися лише у 1962 р. У листі в. о. начальника Архівного управління при РМ УРСР Л. В. Гусевої до Секретаря ЦК КП України А. Д. Скиби від 21 серпня 1962 р. наголошувалося, що документи про розвиток літератури і мистецтва України, на відміну від документів російських письменників і митців, що сконцентровані у створеному 1941 р. Центральному державному архіві літератури і мистецтва СРСР у Москві, та такому ж архіві в Білоруській РСР, який було створено 1960 р., і донині розпорошені. Документи з історії української літератури і мистецтва часто не взяті на облік, зберігаються в поганих умовах

РАДА МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПОСТАНОВА

від 4 травня 1966 року № 357

м. Київ

Про створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва Української РСР

Рада Міністрів Української РСР ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Прийняти пропозицію Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, Міністерства культури УРСР та творчих спілок республіки про створення в м. Києві Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва Української РСР, підпорядкувавши його Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР.
2. Центральный державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР розмістити /після закінчення будівництва споруд центральних державних архівів УРСР по вул. Преображенській, № 39/ в приміщенні Центрального державного історичного архіву УРСР по вул. Володимирській, № 22-а.
3. Доручити Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР і Міністерству фінансів УРСР розглянути структуру, штати та інші питання, зв'язані з створенням Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР, і передбачити в проекті бюджету на 1967 рік відповідні асигнування.
4. Зобов'язати Архівне управління при Раді Міністрів УРСР разом з Міністерством культури УРСР та творчими спілками республіки розробити і подати Раді Міністрів УРСР проект Положення про Центральный державний архів-музей літератури і мистецтва Української РСР.

Голова
Ради Міністрів УРСР

В. ЩЕРБИЦЬКИЙ

Керуючий справами
Ради Міністрів УРСР

К. БОЯКО

Інд.28

Архівне управління при РМ УРСР
ВХ.ДН.М. № 1586
10. V 1966

*Збірання Постанов і розпоряджень Уряду УРСР
1966р. № 5, с. 52.*

Постанова Ради Міністрів УРСР від 4 травня 1966 р. № 357
про створення ЦДАМЛМ УРСР.
ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, од. зб. 1919, арк. 1.

НАКАЗ

НАЧАЛЬНИКА АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

« серпня 1972 р. № 50 м. Київ

Про створення Літературно-меморіального будинку-музею
ІСТ: О.Є.Корнійчука – філіалу Центрального державного архіву-
музею літератури і мистецтва УРСР.

Рада Міністрів Української РСР постановою від 6 липня
1972 року № 319 "Про увічнення пам'яті О.Є.Корнійчука та забез-
печення його сім'ї" /п.3/ прийняла пропозицію Архівного управ-
ління при Раді Міністрів УРСР і Спілки письменників України про
створення в с.Плютах Обухівського району Київської області в
будинку, де жив і працював О.Є.Корнійчук, Літературно-меморіаль-
ного будинку-музею О.Є.Корнійчука – філіалу Центрального держав-
ного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР і зобов'язала Ар-
хівне управління при Раді Міністрів УРСР затвердити погоджені
з Міністерством фінансів УРСР штати і кошторис видатків вказано-
го будинку-музею.

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 6 липня
1972 року № 319 "Про увічнення пам'яті О.Є.Корнійчука та забез-
печення його сім'ї"

н а к а з у ю:

I. Створити з 1 серпня 1972 року в с.Плютах Обухівського райо-
ну Київської області в будинку, де жив і працював О.Є.Корнійчук,
Літературно-меморіальний будинок-музей О.Є.Корнійчука – філіал
Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР,
підпорядкувавши його Архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР,
Науково-методичне керівництво діяльністю Літературно-меморіально-
го будинку-музею О.Є.Корнійчука покласти на Центральний державний
архів-музей літератури і мистецтва УРСР.

Наказ начальника Архівного управління при РМ УРСР О. Г. Мітюкова
від 1 серпня 1972 р. № 50 про створення Літературно-меморіального
будинку-музею О.Є.Корнійчука – філіалу Центрального державного
архіву-музею літератури і мистецтва УРСР.

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2383, арк. 4.

Директор ЦДАМЛМ України М. І. Крячок знайомить гостей з експозицією архіву-музею.
У складі групи – Олесь Гончар із дружиною Валентиною. Кін. 1970-х.
З фонду ЦДАМЛМ України (ф. 673).

і немає ніякої гарантії, що вони будуть збережені. Багато з них знаходяться за межами УРСР і навіть за межами Радянського Союзу. Ніхто по-справжньому не займається збиранням та зберіганням цих документів. Саме ці обставини зумовлюють невідкладну потребу створення в Україні Центрального державного архіву літератури і мистецтва.

В архіві пропонувалося сконцентрувати рукописні фонди діячів літератури, публіцистики і мистецтва дореволюційної доби і радянської епохи, редакцій літературних і мистецьких газет та журналів, творчих об'єднань, фонди науково-дослідних установ АН УРСР, літературні та історико-культурні документи державних архівів, історичних, літературних, краєзнавчих і художніх музеїв, бібліотек, державних видавництв і творчих об'єднань. У листі повідомлялося, що наразі Архівним управлінням при РМ УРСР виявлено 450 тис. одиниць зберігання таких документів.

На Центральний державний архів літератури і мистецтва УРСР пропонувалося покласти завдання розшуку, збирання, обліку, зберігання документів, що стосуються його профілю, а також їх наукового використання. Вказувалося, що для розміщення архіву-музею потрібно 800 м² площі. Разом із цим було запропоновано структуру і штатну розстановку архіву-музею у кількості 39 осіб⁶.

Меморіальна кімната Олександра Довженка у ЦДАМЛМ України.

У листопаді 1965 р. начальник Архівного управління при РМ УРСР С. Д. Пількевич у листі до ЦК КП України знову звернувся з проханням створити Центральний державний архів літератури і мистецтва, для розміщення якого запропонував запроєктоване до будівництва приміщення центральних державних архівів (2-ї черги). У листі зазначалося, що до завершення будівництва архів зможе розміститися у частині приміщення Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР, яке мало бути звільнене у II кв. 1966 р., у зв'язку із введенням у дію кіносховища 1-ї черги⁷.

Зрештою, 4 травня 1966 р., відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 357, було створено Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва УРСР. Наказом начальника Архівного управління від 27 липня 1967 р.⁸ ЦДАМЛМ УРСР розпочав свою діяльність 1 серпня 1967 р. та розміщувався у приміщенні колишньої бурси на території Державного історико-архітектурного заповідника “Софійський музей” (нині – Національний заповідник “Софія Київська”)⁹. Перший штатний розпис, затверджений Архівним управлінням РМ УРСР від 31 липня 1967 р., включав адміністративно-управлінський персонал – 3 одиниці, відділ комплектування і обліку документальних матеріалів – 4 одиниці, відділ фондів – 3 одиниці¹⁰.

28 листопада 1968 р. було затверджено перше Положення про ЦДАМЛМ УРСР, яким визначався склад документів, джерела комплектування та основні завдання установи¹¹.

Будинок, де й сьогодні розміщується архів-музей, потребує окремої розповіді. Його було зведено у 1763–1767 рр. архітекторами Михайлом Юрасовим та Пилипом Поповим як монастирські келії, і до 1786 р. у ньому жили ченці. Будинок збудований у стилі українського бароко, характерному для більшості монументальних будівель України другої половини XVIII ст.

У 1786–1789 рр. будинок реконструйовано з метою пристосування під народне училище: змінено внутрішнє планування, до південного фасаду прибудовано два великі ризаліти, розібрано галерею на північному фасаді.

У 1822 р. здійснено реконструкцію й пристосування споруди під митрополичі покої (за митрополита Євгенія Болховітінова – *О. Ч.*) за проектом архітектора А. І. Меленського, а саме: змінено внутрішнє планування, до ризалітів на північному фасаді прибудовано масивні ганки-тамбури, у східному ризаліті обладнано церкву.

З 1837 р. у будинку містилося Софійське духовне училище (бурса), у зв'язку з чим знову відбулося перепланування. У 1870 р. для розширення навчальних приміщень до північного фасаду було зроблено велику прибудову.

З приміщенням бурси пов'язана історія не лише ЦДАМЛМ України, а й інших архівних установ. Ще 21 липня 1920 р. воно було передане наказом Голови Київського губревкому як приміщення для Головного архівного управління¹².

Згідно з декретом РНК УРСР від 10 липня 1922 р. № 111 приміщення колишньої Софійської духовної школи відводилось під філію Головархіву у м. Києві та Київський губерніяльний історичний архів¹³.

1944 р. вийшла Постанова РНК УРСР і Центрального комітету КП(б)У від 26. 04. 1944 р. № 3888 “Про будинок управління державними архівами НКВС УРСР”, якою приміщення бурси було закріплено за Управлінням державними архівами НКВС УРСР¹⁴.

Відповідно до п. 2 постанови Ради Міністрів УРСР “Про створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва Української РСР” від 04. 05. 1966 р. № 357 ЦДАМЛМ УРСР став займати частину приміщення Центрального державного історичного архіву УРСР по вул. Володимирській, 22-а¹⁵.

Про перші місяці функціонування архіву-музею йдеться у доповідній записці директора ЦДАМЛМ УРСР Л. А. Проценко до начальника Архівного управління С. Д. Пількевича від 11 січня 1968 р.: “Новостворений Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва існує вже шостий місяць. Відведені під архів 3 приміщення (невеличке сховище на 4 стелажі, робоча кімната 12 кв. м і кабінет директора 9 кв. м.) не можуть задовольнити потреб архіву-музею щодо розміщення зібраних документальних матеріалів, експонатів музею і бібліотек

Співробітники відділу “Літературно-мистецькі Пюти” ЦДАМЛМ України під час роботи. 2010-і рр. З приватних колекцій співробітників.

архіву. Відведена площа використана максимально, кабінет директора фактично перетворився у музейно-бібліотечне сховище, де для відвідувачів вміщується ледве один стілець. З 1968 року в архіві-музеї мають працювати 16 осіб, вже зараз працюють 13”¹⁶.

До 1970 р. Центральний державний історичний архів УРСР та Архівне управління при РМ УРСР перебували у будівлі бурси, а згодом переїхали до новозбудованих архівних приміщень на Солом’янській, 24, де знаходяться й нині. Будинок же бурси у 1971–1976 рр. відреставровано (зокрема, відновлено фасади у формах XVIII ст.) і пристосовано під потреби Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Наказом Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 22. 01. 1976 р. № 6 був затверджений акт про приймання в експлуатацію реконструйованого і відреставрованого приміщення ЦДАМЛМ УРСР. Після проведення комплексу робіт архів-музей отримав обладнані 5 архівосховищ для зберігання документів, книжкового фонду і музейних експонатів загальною площею 1169,5 м² і довжиною стелажних полиць 2447 м. Сховища були обладнані металевими стелажми спеціальної конструкції, що забезпечувало скорочення трудових затрат при видаванні документів працівникам і дослідникам, металевими сонцезахисними жалюзіями, які регулювали доступ світла в приміщення. Було створено лабораторію з ремонту, реставрації, фото- і мікрофільмування, опрацювання і копіювання документів,

для якої відведено 11 кімнат загальною площею 299,7 м².; лабораторія була обладнана установкою для мікрофільмування документів АКМ-22, склеювальним напівавтоматом для склеювання і обрізування 35 мм плівки 35-СПА-2; автоматичним приладом для сушіння і глянцювання фотовідбитків АПСО-5м, паперорізною та дротошвейною машинами, бігувальню-перфорувальним та картонорізальним станками, механічними пресами для оправлення документів тощо. Для розмноження документів з паперовою основою та з мікроплівок в окремі кімнати було встановлено вертикальний електрографічний апарат "Вега". Окреме приміщення площею 69,8 м², оснащене спеціальною системою витяжної вентиляції і герметичними дверима, було відведено під камеру для дезінсекції і дезінфекції документів. 18 кімнат площею 480,5 м² було відведено для створення меморіальних кабінетів-музеїв найбільш видатним представникам української літератури і мистецтва, а також виділено 5 виставкових залів для тимчасових тематичних та ювілейних виставок загальною площею 521,8 м². Для роботи дослідників було обладнано читальний зал площею 91,3 м² на 25 місць, оснащений столами спеціальної конструкції. Було опоряджено конференц-зал на 117 місць площею 136 м², обладнаний стаціонарною кіноустановкою для перегляду документальних стрічок. 20 реконструйованих кімнат площею 396,7 м² використовувалися як робочі приміщення для працівників архіву. Всі архівосховища та експозиційні приміщення обслуговувалися системами кондиціювання повітря, протипожежної і охоронної сигналізації, для чого було встановлено необхідне обладнання. Для переміщення документів зі сховища до службових приміщень було встановлено 2 ліфти вантажопідйомністю 350 кг кожний. Загальна вартість капітальної реконструкції приміщень загальною площею 3860 м² склала 924 тис. крб. Архівісти отримали відремонтоване приміщення із сучасним на той час обладнанням¹⁷.

Розпочалася активна робота з комплектування документальними пам'ятками. Джерельна база архіву-музею створювалася шляхом одержання деяких профільних архіву-музею фондів з інших державних архівів, всеукраїнських творчих установ і організацій, а також шляхом приймання на постійне зберігання архівних документів, що передавалися особисто діячами літератури і мистецтва, спадкоємцями їхніх архівів, комісіями з творчої спадщини тощо. Так, наприклад, у 1967 р. від Центрального державного історичного архіву (м. Київ) до архіву-музею надійшли фонди письменників Тараса Шевченка, Бориса Грінченка, Любові Яновської, Зінаїди Тулуб; від Державного архіву м. Києва отримано фонди Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського відділення Російського музичного товариства, Всеукраїнського державного польського театру; від Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – фонд Кооперативного

видавництва пролетарських письменників “Гарт” (м. Харків). Всього таких документів було отримано з інших архівосховищ близько 2 тис. одиниць.

Протягом 1967–1976 рр. прийнято на постійне зберігання і впорядковано 637 архівних фондів загальною кількістю 75 415 справ.

Відповідно до Положення про ЦДАМЛМ УРСР, установа мала виконувати також функцію музею. П’ятирічним планом розвитку ЦДАМЛМ УРСР на 1976–1980 рр. заплановано завершити створення його музейної частини. 15 вересня 1977 р. Рада Міністрів УРСР видала спеціальне розпорядження № 710-р про завершення створення музейної частини архіву-музею, на виконання якого у 1978 р. розроблено тематико-експозиційний план постійної експозиції документальних матеріалів і книжкових видань “Українська радянська література”, для чого відведено 731,3 м² експозиційної площі. На виготовлення креслень та проектів виставкового обладнання лише у 1979 р. було виділено 150 тис. крб. Станом на 1979 р. архів-музей налічував 58 647 музейних експонатів. Виставка відкрилася у серпні 1985 р. і діяла до 1993 р. Із здобуттям Україною незалежності вона була замінена на виставку “Історія української культури кінця ХІХ–поч. ХХ ст.”.

Родзинкою ЦДАМЛМ УРСР став комплекс меморіальних кабінетів діячів української культури ХХ ст.: письменників Андрія Головка, Андрія Малишка та композитора Платона Майбороди, Івана Микитенка, Петра Панча, Леоніда Первомайського, Натана Рибача, Юрія Смолича, Михайла Стельмаха, Юрія Яновського; кінорежисера, письменника Олександра Довженка та художника Миколи Глуценка.

Робота зі створення меморіальних кабінетів-музеїв розпочалася ще у 1967 р., коли секретар комісії з літературної спадщини Юрія Яновського М. М. Шумило передавав протягом вересня 1967 р. та жовтня 1968 р. до ЦДАМЛМ УРСР бібліотеку, рукописи, авторизовані машинописи, особисті документи, фотографії письменника. В акті № 17/1 від 2 серпня 1967 р., підписаного М. М. Шумилом та директором ЦДАМЛМ УРСР Л. А. Проценко, було зазначено, що після реконструкції архів-музей прийме на зберігання устаткування кімнати Юрія Яновського, яке було сфотографоване та тимчасово опломбоване¹⁸. Згодом, у 1976–1978 рр., було відкрито перші меморіальні кабінети: Ю. І. Яновського, І. К. Микитенка, Ю. К. Смолича, Л. С. Первомайського, меморіальну майстерню народного художника СРСР М. П. Глуценка.

Велика робота була проведена зі створення та відкриття у 1975 р. літературно-меморіального будинку-музею письменника Олександра Корнійчука в с. Плюти Обухівського району Київської області. Наказом начальника Архівного управління при РМ УРСР О. Г. Мітюкова “Про створення літературно-меморіального будинку-музею О. Є. Корнійчука – філіалу Центрального державного архіву-музею літератури і

мистецтва УРСР» від 1 серпня 1972 р. у будинку, де жив і працював Олександр Корнійчук, був створений філіал ЦДАМЛІМ УРСР¹⁹. Архівом-музеєм було прийнято на постійне зберігання особистий архів Олександра Корнійчука у кількості 1021 справи та 90 найменувань сувенірів і нагород у відповідності із здавальним описом, погодженим з урядовою комісією з вивчення спадщини письменника. Також був прийнятий на баланс Архівного управління будинок у с. Плюти, споруди на присадибній ділянці розміром 0,15 га, 234 одиниці меблів та речей, якими за життя користувався письменник. Згідно з бажанням дружини письменника Марини Федотівни Корнійчук, було прийнято 1342 томи книг з особистої бібліотеки письменника, що знаходилися в його будинку в с. Плюти. Доукомплектування кадрами новоствореного структурного підрозділу, охорону будинку-музею і музейних експонатів, а також підтримання належного порядку на його території було покладено на Дирекцію з експлуатації комплексу споруд центральних державних архівів УРСР. Також дано доручення ЦДАМЛІМ УРСР протягом двох місяців розробити та надати на затвердження Положення про Літературно-меморіальний будинок-музей О. Є. Корнійчука. Сьогодні це – окремий структурний підрозділ ЦДАМЛІМ України, який має назву «Архівно-музейний комплекс «Літературно-мистецькі Плюти». У 1978 р. тут з успіхом пройшли перші літературні читання «Весна в Плютах» під головуванням письменника Юрія Збанацького.

Мальовниче село Плюти завжди було улюбленим місцем відпочинку та творчих пошуків багатьох видатних митців. Серед його гостей свого часу були письменники Павло Загребельний, Андрій Малишко, Максим Рильський, Юрій Смолич, художники Михайло Дерегус, Василь Касіян, композитори Григорій і Платон Майбороди та інші митці.

У рамках святкування 50-річчя архіву-музею на території «Літературно-мистецьких Плютів» 25 травня 2016 р. відбувся черговий захід «Весна в Плютах». Цьогоріч для архівістів уперше і з успіхом проведено пізнавальний квест «Шляхами митців». В ознаменування ювілею архіву-музею було висаджено 13 дерев роду Каталпа на «Алеї архівістів». У заході взяли участь перший заступник Голови Державної архівної служби України Іван Кісіль, директори центральних державних установ України. Спеціальним гостем став заслужений журналіст України, володар звання «Всенародне визнання» Спілки журналістів України Валентин Щербачов.

Формування фонду друкованих видань є нерозривним процесом разом із комплектуванням архіву-музею архівними фондами. Сьогодні тисячі книг, примірників періодики, брошур, спеціальних видань. Цей фонд сформовано переважно на основі приватних колекцій, що надійшли до ЦДАМЛІМ України у складі фондів особового походження. Також створено книжкові колекції діячів літератури і мистецтв, колекції

зарубіжних видань, філокартичну колекцію. Найціннішими є Біблія, видана у XVII ст., прижиттєві видання Олександра Пушкіна, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Федора Достоєвського, книга поезій Антонія Сови із бібліотеки Тараса Шевченка, яка була особисто презентована Тарасу Григоровичу з дарчим написом автора. Цінними є книги з автографами, дарчими написами, маргіналіями відомих людей. Таких книг в архіві понад 7 тис., серед них – автографи Валер'яна Підмогильного, Миколи Куліша, Максима Рильського, Миколи Хвильового, Юрія Яновського та багатьох інших. На початку 1990-х років бібліотечні фонди поповнилися книгами з т. зв. “спецфонду”. Більш детальну інформацію про основні фонди ЦДАМЛМ України, що були зібрані за більш як 40 років діяльності архіву-музею, надав М. Д. Ходоровський у статті “Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: історія, джерельна база, сьогоднішні реалії”, опублікованій у журналі “Архіви України” за 2008 р.²⁰

Протягом останніх п'яти років фондосховища ЦДАМЛМ України поповнилися новими фондами організацій та установ, а саме: були отримані документи від Спілки кобзарів України, Спілки дизайнерів України, дитячого журналу “Соняшник”, Національного ансамблю артистів “Київська камерата”, Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка. Пріоритетним напрямом у формуванні Національного архівного фонду залишається поповнення фондів архіву-музею документами особового походження. За останні роки надійшли на постійне зберігання особові фонди Юрія Покальчука, Галини Севрук, Анатолія Солов'яненка, родинний фонд Шудрів, Валерія Гайдабури, Володимира Денисенка, Едуарда Митницького, Володимира Загорцева, Бориса Мозолецького, Ганни Черінь, Леся Танюка та інших митців.

Одним із основних завдань архіву-музею в останні роки стало надання максимальної можливості доступу до архівних фондів. У 2011 р. у ЦДАМЛМ України з'явився власний сайт (<http://csam.archives.gov.ua>). Відвідувачі можуть дізнатися загальну інформацію про архів-музей, зокрема, його історію, склад і зміст документів, ознайомитися з новинами подій в житті архіву-музею, відвідати он-лайн виставки, переглянути електронні примірники 4-х випусків “Путівника по фондах ЦДАМЛМ України” та багато іншої корисної інформації.

У квітні 2012 р. було започатковано проект “Мистецькі зустрічі в архіві-музеї”. Серед знакових “зустрічей” – з Анатолієм Паламаренком, Анатолієм Кочергою, Юліяном Китастиком, Леонідом Грабовським, а також урочисте передавання фондів композитора Михайла Вериківського, кінорежисера Володимира Денисенка та інші.

У 2014 р. започатковано проект “АВС” – (АрхіВажлива Справа) – он-лайн презентація документів митців на офіційному сайті та сторінці установи у Facebook. За цей короткий проміжок були презентовані

Анатолій Кочерга і Анатолій Паламаренко у літературно-музичному проєкті
"Мистецькі зустрічі в архіві-музеї".
10 червня 2015 року.

документи Володимира Симоненка, Олександра Довженка, Володимира Антоновича, Марії Примаченко, Кирила Стеценка, Ліни Костенко, Сергія Параджанова, Миколи Глуценка, Василя Стуса, Остапа Вишні, Анатолія Петрицького, Павла Тичини та багатьох інших.

Протягом останніх 5 років співробітниками архіву-музею була підготовлена значна кількість художньо-документальних виставок, які завжди викликають зацікавленість у глядача, серед них – виставка, присвячена творчому спадку відомого українського митця, авангардиста, теоретика мистецтва Олександра Богомазова (жовтень 2013); документальна виставка "Пам'ять серця" до 80-річчя від дня народження видатного українського композитора, лауреата Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка Віталія Сергійовича Губаренка (1934–2000) (червень 2014); виставка "Плеяда бойчукістів" (грудень 2014); виставка "Поетичні автографи. Українська лірика ХХ століття" з архівної колекції ЦДАМЛМ України (травень 2015); виставка "Українська сценографія ХХ століття" (з архівної та музейної колекцій ЦДАМЛМ України, грудень 2016); виставковий проєкт "Архів-музей у просторі і часі" до 50-річчя від дня заснування ЦДАМЛМ України (травень 2016).

Важливе місце у роботі з популяризації архівної спадщини займають он-лайн виставки. За 5 останніх років запропоновано близько 45

віртуальних проєктів, серед них – виставки до 130-річчя від дня народження видатної української поетеси, педагога, перекладача Христини Олексіївни Алчевської (1841–1920); до 120-річчя від дня народження української співачки, педагога Марії Іванівни Литвиненко-Вольгемут (1892–1966); до 170-річчя від дня народження українського композитора, піаніста, хорового диригента, педагога та громадського діяча Миколи Віталійовича Лисенка (1842–1912); до 120-річчя від дня народження українського художника Костянтина Володимировича Піскорського (1892–1922); “Родина Коцюбинських. Портрет на тлі епохи” – до 150-річчя від дня народження Михайла Коцюбинського (1864–1913); “Школа Бориса Лятошинського” – до 120-річчя від дня народження видатного українського композитора, диригента та педагога; документальна он-лайнова виставка “Білі плями українського кіно” за особливими фондами ЦДАМЛМ України; до 145-річчя від дня народження українського історика, письменника, перекладача, одного з фундаторів Академії Наук України Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942). До 25-річчя незалежності України ЦДАМЛМ України презентував художньо-документальну виставку “Жіночі обличчя України”, до якої увійшли матеріали з особових фондів 25 жінок-митців: письменниць, поеток, критиків, співачок, художниць, актрис, театрознавців, громадських діячів тощо.

Серед друкованих видань, що побачили світ за останні роки – книга “Олександр Довженко. Щоденникові записи, 1939–1956” (видавництво “Фоліо”, 2013 р.), “Документальна скарбниця Шевченківських лауреатів” (авт. колектив у складі О. Кульчий, Т. Малярчук, Ю. Бентя; видавництво “Кліо”, 2013 р.), підготовлені до публікації, але оприлюднені лише в електронних версіях на офіційному сайті ЦДАМЛМ України випуски альманаху “Архів-музей у просторі і часі” (Випуск 1, 2) та “Путівник ЦДАМЛМ України. Випуск IV”, робота на яким завершилася у 2015 р.

За цей період телеканалом “Глас” було знято два документальні фільми про діяльність ЦДАМЛМ України, що мають назву “І мить доби, і крок історії” та “Пам’ять серця”.

З нагоди 50-річного ювілею 17 травня 2016 р. у ЦДАМЛМ України відбулися урочисті заходи та відкриття документальної виставки “Архів-музей у просторі і часі”. У відкритті заходу взяли участь заступник Міністра юстиції – керівник апарату Ганна Онищенко, Голова Державної архівної служби України Тетяна Баранова, директор ЦДАМЛМ України Олена Чижова, директори центральних державних установ України. З вітальним словом виступили: онук видатного українського композитора Кирила Стеценка – заслужений артист України, скрипаль Кирило Стеценко; Герой України, народний артист України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Анатолій Палама-

Колектив ЦДАМЛІМ України. 2014 рік.

ренко; Герой України, почесний президент Національного університету “Киево-Могилянська Академія”, доктор філологічних наук В’ячеслав Брюховецький; лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії наук вищої школи Сергій Білокінь; Генеральний директор Національного заповідника “Софія Київська” Неллі Куковальська; голова ЦК профспілки працівників державних установ України Юрій Піжук; голова Спілки архівістів України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Шевченка Микола Щербак; режисер, народний артист України, художній керівник Київського театру драми і комедії на лівому березі Дніпра Едуард Митницький; літературознавець, заступник директора Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, Заслужений працівник культури України Сергій Гальченко; представники творчих спілок, архівних та музейних установ.

Серед презентованих матеріалів виставки – документи, музейні предмети, друковані видання з особових фондів видатних українських митців: художників Фотія Красицького, Олександра Богомазова, Василя Єрмилова, архітекторів Вікентія і Олександра Беретті, Валентина Фельдмана, поета Павла Тичини, письменників Григорія Майфета, Івана Багряного (Івана Павловича Лозов’ягіна), акторів Степана Шагайди, Романа Черкашина, режисера Едуарда Митницького, композитора Кирила Стеценка, співаків Клари Брун, Михайла Донця, мистецтвознавця Романа Корогодського та інших. Чільне місце на виставці посідали картини відомих художників Миколи Глуценка та Тетяни Яблонської. Більшість матеріалів було представлено вперше.

У дні ювілею з подякою згадуємо фахівців архіву-музею, які багато зробили задля популяризації вітчизняної культурної спадщини, торжества історичної правди. Особливо вагомий внесок у цю справу зробили корифеї архіву-музею, серед яких слід згадати першого директора Людмилу Андріївну Проценко, Валерію Петрівну Кобу – директора архіву-музею за період з 1973 р. до 1977 р., багатолітнього незмінного директора (з січня 1977 р. до 1999 р.), Заслуженого працівника культури України Миколу Івановича Крячка, Захарія Олександровича Сендика – заступника директора з 1976 р. до 1995 р., Юрія Яковича Кулініча – директора з 1999 р. до 2005 р., Михайла Дмитровича Ходоровського, який багато років обіймав посаду заступника директора–головного зберігача фондів, Софію Андріївну Слюсар – завідувача відділу формування НАФ та діловодства, Людмилу Дмитрівну Харалампову – завідувача відділу забезпечення збереженості документів, Василя Миколайовича Шепелюка – завідувача відділу використання інформації документів, архівіста Світлану Григорівну Куц, Таїсію Іванівну Мацан – завідувача відділу довідкового апарату та обліку документів, Ніну Степанівну Возну – завідувача відділу довідкового апарату та обліку документів, Олену Дмитрівну Харченко – завідувача відділу “Літературно-мистецькі Плюти”.

А всім, хто пов’язав своє життя з архівом-музеєм і щоденно наполегливо працює для примноження та популяризації архівної спадщини країни, щиросердно побажати міцного здоров’я, благополуччя, творчих злетів та належної фінансової підтримки від держави.

Нехай благодать Софії Київської дарує наснагу й процвітання Центральному державному архіву-музею літератури і мистецтва України!

---

¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 31, спр. 2658, арк. 23–24.

² Там само, оп. 6, спр. 2447, арк. 17.

³ Там само, оп. 31, спр. 658, арк. 14–22.

⁴ Там само, спр. 685, арк. 27.

⁵ Там само, арк. 28.

⁶ Там само, оп. 31, спр. 1932, арк. 67–72.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 14, оп. 2, спр. 1829, арк. 1–3.

⁸ Там само, спр. 1919, арк. 1

⁹ Там само, арк. 99.

¹⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 673, оп. 1, спр. 7.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1919, арк. 125–127.

¹² Там само, спр. 68, арк. 71.

¹³ Там само, арк. 24.

¹⁴ Там само, спр. 1010, арк. 10.

¹⁵ Там само, спр. 1919, арк. 1.

¹⁶ Там само, спр. 2066, арк. 3–4.

¹⁷ Там само, спр. 2683, арк. 22–25.

¹⁸ ЦДАМЛМ України, справа фонду № 17, арк. 4.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 2383, арк. 117–119.

²⁰ *Ходоровський М.* Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: історія, джерельна база, сьогоденні реалії / М. Ходоровський // *Архіви України.* – 2008. – № 1–2. – С. 50–58.

The article deals with the history and activities of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine during the 50 years; it presents a brief overview of sources.

Key words: the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine; L. A. Protsenko; National Conservation Area “St. Sophia of Kyiv”; the archival institutions; the personal fonds; the "ABC" project.

УДК 94:314.15](477+571.6)“1889/1901”

Л. Г. БІЛОУСОВА*

УКРАЇНЦІ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ: МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

На підставі неопублікованих архівних джерел, що зберігаються у Державному архіві Одеської області, висвітлено процес міграції українських селян і козаків на Далекий Схід упродовж 1889–1901 рр. Проаналізовано організацію державними органами переселенського руху: фінансування, участь пароплавної компанії “Доброфлот” у транспортуванні пасажирів і вантажів, умови та труднощі міграції. Виявлено іменні списки переселенців із територій Бессарабської, Волинської, Воронежської, В’ятської, Калузької, Київської, Курської, Пензенської, Полтавської, Таврійської, Тульської, Харківської, Херсонської, Чернігівської губерній, Кубанської області, Оренбурзького козачого війська Облaсті Війська Донського, Ліфляндської та Естляндської губерній. До наукового обігу вперше введено архівні справи, які є цінним джерелом з історії переселенських родин, і можуть бути використані у практичних генеалогічних дослідженнях.

Ключові слова: українська міграція; переселенці; Одеса; Далекий Схід; Південно-Уссурійськ; “Доброфлот”; генеалогія.

Українці на Далекому Сході Російської імперії – актуальна і цікава тема для дослідження як загальної історії міжнародних етнічних міграцій, так і минулого України. Особливо компактно українці проживали у Південно-Уссурійському краї. Цю територію площею близько 1 млн км² ще називали “Зелений Клин” або “Зелена Україна”, “Нова Україна”, “Далекосхідня Україна”. Туди з 1882 р. царський уряд за ініціативи генерала П. Ф. Унтербергера переселяв українських селян і козаків із Бессарабської, Волинської, Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та інших губерній, території яких нині належать Україні.

Дослідження історії Зеленої України, як рідкісного феномену “країни в країні”, є актуальним напрямком не тільки сучасної історичної науки, а й демографії, соціології, культури, політології. Регіональний

---

* Білоусова Лілія Григорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області.

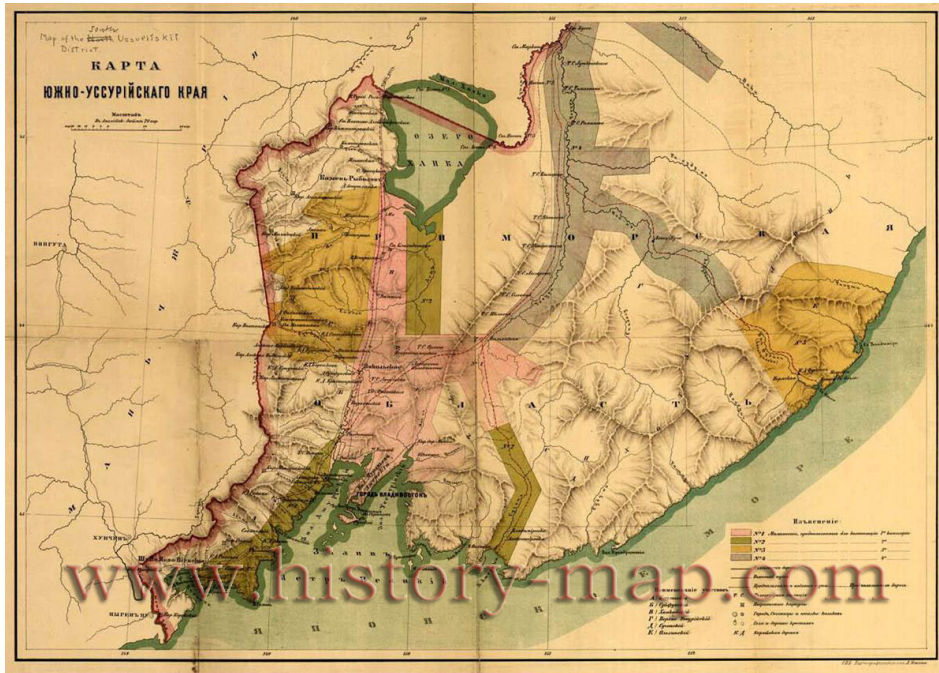
аспект цієї проблеми, зокрема, роль Одеси як міграційного перехрестя між Україною і Росією, майже не досліджувався. Починаючи з 1883 р., Одеса упродовж двох десятиліть, до завершення будівництва Транссибірської залізниці, була для більшості безземельних українських селян-переселенців єдиною сполучною ланкою між Україною і новою батьківщиною та символом надії на краще життя. Введення до наукового обігу нових джерел, що зберігаються у Держархіві Одеської області, дає підстави для більш детального аналізу причин і наслідків міграції, процесу організації переселення до Південно-Уссурійського краю як на рівні вищих державних органів, так і на стадії діяльності місцевих установ.

Ще одним перспективним науковим напрямком останнім часом стала генеалогія. Адже сотні тисяч українських сімей внаслідок міграції назавжди залишилися розділеними, отже, поставлене автором практичне завдання щодо встановлення на підставі архівних документів наявних поіменних списків мігрантів є важливим фактором відновлення родинних зв'язків, усвідомлення своєї національної приналежності та укріплення міждержавних стосунків.

Південно-Уссурійський край був частиною Приморської області Російської імперії. Ця територія була приєднана до Росії у 1858 р. на підставі Айгунського договору з Китаєм. У 1860 р. Пекінський договір визначив кордон між обома країнами. Від того часу почалося освоєння краю, яке значно активізувалося після 1882 р. у зв'язку з переселенням з європейської частини імперії козаків і селян – українців, росіян, а також вихідців із Ліфляндської та Естонської губерній. Вся повнота влади у Приморській області з адміністративним центром у місті Нікольському належала військовому губернатору. У кінці XIX – на початку XX ст. ця територія все ще залишалася малолюдною і потребувала економічного розвитку.

Довідкове видання Канцелярії комітету міністрів, видане з метою підготовки Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., містило такі дані: станом на 1886 р. у Російській імперії проживало 113 млн осіб, з них – 80 млн (70%) становили разом “великороси” (58 млн), “малороси” (17,11 млн) і “білоруси” (5 млн), які в переважній більшості населяли європейську частину імперії. Однак, невеликі “малоросійські колонії” з невизначеною на той час кількістю населення існували і в азійській частині, а саме в Уссурійському краї, Семиріченській і Амурській областях, Томській, Тобольській і Єнісейській губерніях¹.

Перші дослідження з історії далекосхідних українців з'явилися на початку XX ст.²: опублікована у Києві у 1905 р. праця В.-І. С. Ілліча-Світича про Далекосхідну Україну була написана на джерелах, зібраних автором- народовольцем під час тривалого перебування у тих краях на засланні.

Мапа Південно-Уссурійського краю.

За доби Української Народної Республіки інтерес до Зеленого Клину виріс через політичний аспект. Докладний огляд публікацій з цієї тематики у львівській і київській періодиці 1918–1931 рр. подав історик М. Г. Андрусак, який присвятив державним змаганням українців на Далекому Сході окремий нарис³.

Значний внесок у розроблення теми зробили українці-науковці на азійській еміграції. У 1936 р. у Харбіні вийшло з друку видання “Далекий Схід. Збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу”, підготовлений до публікації Радою Української Національної Кольонії у Маньчжоу-Ді-Го⁴. Автори збірника – доктор І. Шлендрик, В. А. Одинець, М. Коблянський, Д. Б. (повне ім’я не встановлено) та інші, опинившись після перемоги радянської влади на Далекому Сході на теренах Маньчжурської імперії під протекторатом Японії, поставили за мету об’єднати емігрантів-українців, які вже займали певні позиції в широкому русі азійських народів за створення незалежного державного існування, збереження національних культур та звільнення від колонізаторів. Редакція у передмові зазначала, що “в самій середині Д. С. опинилась численна українська еміграція, а під комуністичною окупацією понад півмільйона українського населення Зеленого Клину”, і саме цей факт спонукав до вивчення як самих себе, так і навколишніх народів. Редакція оголосила, що при Раді засноване Товариство українських орієнталістів під керівництвом Ф. Ф. Даниленка, яке, бажаючи бути посередником між народами Сходу та Українською нацією, поставило за

мету рухатися у двох напрямках: 1) студіювати мови, економіки та культури народів Сходу, зокрема, у Маньчжоу-Ді-Го і Японії (Ніппоні) та 2) знайомити народи Сходу з Українською нацією шляхом публікацій про Україну у пресі, журналах, книгах та брошурах українською та східними мовами. Для цих цілей при Раді й Товаристві, які розміщувалися у Харбіні в Українському Національному Домі по вулиці Новоторговій, 9, було засновано видавництво “Мімоза” та “одинок по цілому Далекому Сході та Маньчжоу-Ді-Го” українська друкарня “Рекорд”.

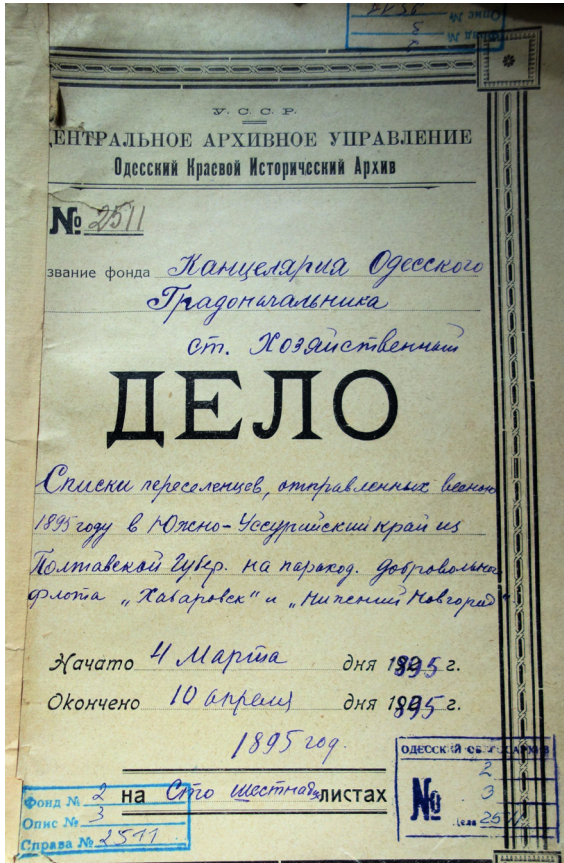
М. Коблянський став одним із перших науковців, який постійно привертав увагу світу до українського питання на Далекому Сході. Саме він у 1936 р. окреслив важливу проблему цієї “білої плями”: “Чи українці, а в першу чергу світова українська еміграція, уявляє собі, що то є ота далекосхідна українська екзотика? Чи має матеріал, щоб, хоч приблизно, уявити собі сучасний стан Далекого Сходу? Напевно, що відповідь може бути лише заперечуюча...”⁵. У збірнику він розмістив власну статтю про сторінки визвольного руху українців в Азії у 1917–1920 рр. Там же був анонсований і економічно-політичний нарис А. Добровольського про Український Далекий Схід⁶.

Значним внеском у дослідження українського Зеленої України стали роботи історика, журналіста, громадсько-політичного діяча І. В. Світа (Світланова) – уродженця Харківської губернії, який з 1918 р. проживав на Далекому Сході Російської імперії, а також у Японії, Маньчжоу-Ді-Го, на Філіппінах, Тайвані, у США і Канаді. З 1919 р. до 1989 р. науковець опублікував низку історичних нарисів про Зелену Україну, в яких, зокрема, висвітлив демографічний і статистичний аспект міграцій. Оприлюднені ним дані свідчили, що у 1901–1904 рр. з України виїхало 42 500 осіб; у 1905 р. – кілька сотень осіб; у 1906–1907 рр. – 76 637 осіб; а всього ж за переписом 1926 р. на “Приморщині і Амурській” зареєстровано 315 000 українців (не нижче 80% населення), і цифру цю автор вважав заниженою. Як бачимо, І. Світ не мав вичерпних статистичних відомостей за увесь період організованої міграції, початком якої вважав 1859 р.

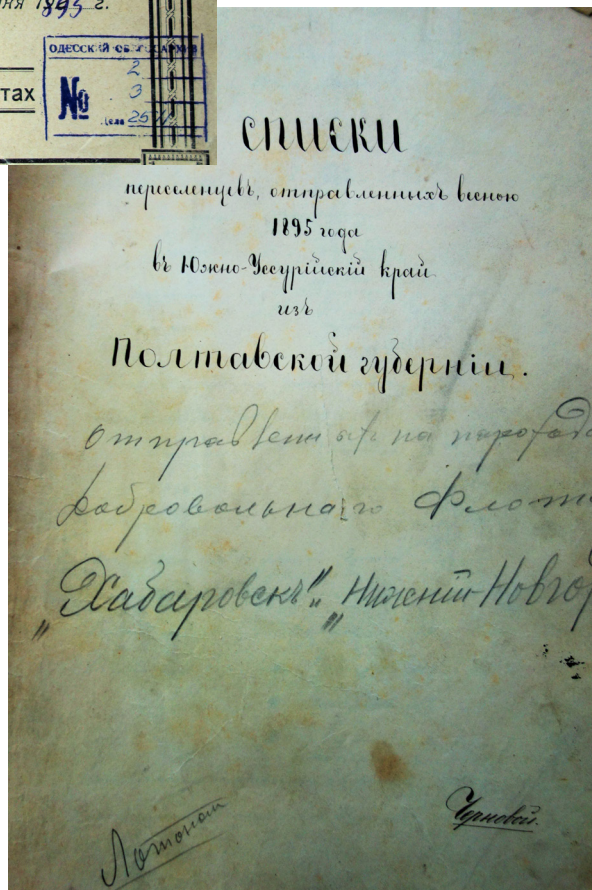
Окрему монографія І. Світ присвятив першому українцю на Далекому Сході – гетьману Д. Многогрішному (1631–1703), який перебував на Забайкаллі у Нижньо-Селегінську не з власної волі, а на засланні від 1672 р. Цікаво, що дослідження І. Світа виходили під егідою Українського національного дому (Маньчжурія), Інституту Океанічної України (Німеччина), Науково-Дослідного інституту Зеленої України (США)⁷.

Після Другої світової війни цій темі присвятили свої наукові розвідки українські історики на еміграції Т. Олексіюк і Л. Биковський⁸. Цікаво, що до гострих проблем далекосхідних земляків звернувся і репресований радянською владою письменник-емігрант Іван Багряний

Посімейні списки переселенців із Полтавської та Чернігівської губерній до Південно-Уссурійського краю. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, стр. 2511.

Присукскіи члвзвѣ
119 Хадаровскіи

Имя и отчество	Возраст	Семейный состав	Сумма	Земельный участок
Крестьянинъ Иванъ Петровъ				
Бригосанъ	59		90	1335
Его жена 1 ^я брака Анна	40		90	
Самовд его 1 ^й Федоръ	28		90	
Его жена Ксенія	23		90	
Дети ихъ	1 1/2		22 50	
Его жена 2 ^я Мишань	23		90	
Его жена 3 ^я Агрипина	20		90	
Его жена 4 ^я Иванъ	20		90	
Нарахлѣдъ	18		90	
Никитинъ	17		90	
Пашпортъ бригаосана, землемѣр. сел-данъ Федоръ ~~Хадаровскіи~~ Мраченко	28		90	
Его жена Агрипина	25		90	
Дети ихъ Аграфена	1 1/2		22 50	
			855	300
Крестьянинъ въ формѣ при-зрѣвъ Валентиненко	35	12	1100	90
Его жена въ формѣ	30		90	
Всѣи ихъ: 1 ^й Петръ	14		90	
2 ^й Павелъ	12		90	
3 ^й Евгеніи	6		45	
сахарнаго 2 ^й годикъ			22 50	
Землемѣр. мѣщанинъ въ формѣ крестьянинъ Филиппъ Ивановичъ Колесушко	22		90	

Посімейні списки переселенців із Полтавської та Чернігівської губерній до Південно-Уссурійського краю.
Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, стр. 2511.

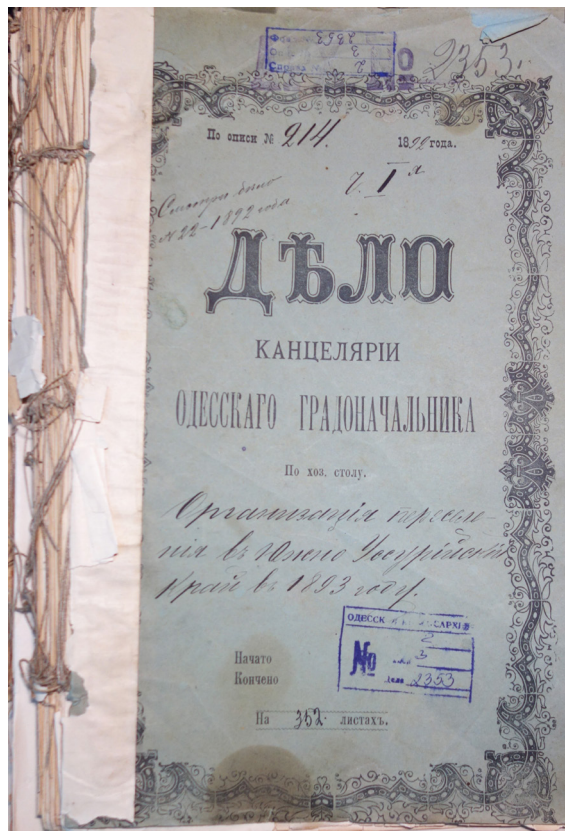
(І. П. Лозов'ягін), якому довелося ознайомитися з важкими умовами життя і побутом переселенців на власному досвіді. Його есе “Україна біля Тихого океану” та автобіографічний роман “Тигролови” (перша назва: “Звіролови” – Л. Б.) стали одними з найкращих художньо-документальних творів української літератури⁹. У Радянській Україні у 1959 р. вийшов із друку художній роман М. Стельмаха “Хліб і сіль”, де яскраво прозвучала тема “зруйнованих гнізд” українських переселенців на схід Російської імперії, зокрема, болісного розриву сімейних зв'язків.

У 1970-х–1980-х роках заселенню Далекого Сходу присвятив монографії відомий радянський історик-архівіст В. М. Кабузан¹⁰. На початку 2000-х років розроблення теми національного українського руху у Примор'ї продовжили російські науковці А. Єфименко, Л. В. Курас, В. А. Черномаз¹¹.

Низку документальних публікацій законодавчих актів та документів з історії заселення окремих районів Далекого Сходу видав на початку 2000-х років Російський державний історичний архів Далекого Сходу¹². Однак, внаслідок тривалого процесу перевезення архіву з Томська до Владивостока упродовж 1991–2006 рр., обмеженого доступу до науково-довідкового апарату (оприлюднено лише список фондів – Л. Б.) і відсутності путівника, виокремити документи щодо українських переселенців на разі для користувача є проблемою.

Український історик А. А. Попок, провідний науковець у галузі міграцій і етнополітики, дослідив поселення на Далекому Сході кінця XIX–XX ст. як історичний та етнокультурний феномен (2001)¹³.

Опубліковані розвідки, однак, не виключають продовження розроблення цієї тематики із використанням нових джерел, зокрема, у напрямку регіональних досліджень. Цінним для вивчення переселення українців до Південно-Уссурійського краю і досі неопублікованим документальним комплексом є документи Держархіву Одеської області з фонду Канцелярії Одеського градоначальника, а саме справи господарського столу за 1889–1901 рр. Це – управлінська документація щодо організації процесу переселення від місць проживання переселенців до Одеси та з одеського порту пароплавами “Доброфлоту” до кінцевого пункту призначення – м. Владивосток. Широко представлені загальне листування між причетними до цього питання установами та посадовими особами, а також статистичні та фінансові звіти. Особливо ж цінними є документи з особового складу, а саме іменні та посімейні списки переселенців, що уклалися місцевими начальниками та канцелярією одеського градоначальника. Вони систематизовані за територіальним принципом і дають уявлення про причини, напрямки і масштаби міграції, кількість переселенців (індивідуумів та сімей), їхній майновий стан. Заяви переселенців із різних питань містять дані для більш детальної реконструкції епохи, а саме побутових умов, стану здоров'я,

Посімейні списки переселенців
із Полтавської та Чернігівської губерній
до Південно-Уссурийського краю.
Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, стр. 2511.

флот” визначило його головну мету – забезпечувати термінове і поштове товарно-пасажирське сполучення між Одесою і портами Східного океану і взагалі сприяти розвитку вітчизняної торгівлі. Спеціальна комісія підписала 6 червня 1878 р. контракт із відомою німецькою судноплавною компанією Гамбурзько-Американського акціонерного товариства на придбання у неї трьох океанських вантажо-пасажирських пароплавів: “Гользація” (Holsatia), “Тюрингія” (Thuringia) і “Гаммонія” (Hammonia), місткістю близько 3 тис. т. кожний. Таких потужних лайнерів у Російській імперії ще не було. Згодом був придбаний пароплав “Саксонія”, перейменований на “Нижній Новгород”.

Правління “Доброфлоту” знаходилося в Санкт-Петербурзі, одне з відділень – в Одесі. Товариство швидко розвивалося і географічно розширювало свої послуги. У кінці XIX – на початку XX ст. саме “Доброфлот” здійснював найбільш тривалі перевезення у порти Чорного, Середземного, Червоного, Південно-Китайського, Східно-Китайського морів та Індійського океану. Східна лінія включала Одесу, Константинополь, Порт-Саїд, Джибуті, Коломбо, Сингапур, Гон-Конг, Шанхай,

настроїв селян та труднощів далекої мандрівки на нові землі.

Перші за хронологією наявні документи архіву про переселення відносяться до 1891 р. Уряд доручив справу перевезення людей Акціонерному товариству “Добровільний флот”, яке за відсутності залізної дороги у тому регіоні на той час було єдиним вітчизняним перевізником з Європейської частини Російської імперії на Схід.

“Доброфлот” мав значний досвід пасажирського транспортування. Товариство відкрилося у 1878 р. за ініціативи Імператорського товариства для сприяння російському торговельному мореплаванству. “Тимчасове положення про Добровільний

Відомості 15

Вещей и инструментов, потребных для переселенцев в Південно-Уссурійський край.

№	Наименование вещей	Врѣкъ		Количество
		н.	ф.	
1.	Поперечный топор 3½ ф.	"	"	300.
2.	Продольный топор 5½ и 9½	"	"	100.
3.	Коса 7 и 8 руж.	"	"	1000.
4.	Трусовы (Осыковы) русские	"	"	1000.
5.	Лопаты конан. острого	"	"	300.
6.	Сверла 1" русские	"	"	50.
7.	" — ½" — "	"	"	50.
8.	" — англійская ½"	"	"	100.
9.	" — " — 5/8"	"	"	100.
10.	" — " — 1/4"	"	"	50.
11.	Дюбели 1/4"	"	"	25.
12.	" — 1"	"	"	25.
13.	" — 3/4"	"	"	25.
14.	" — 1/2"	"	"	25.
15.	" — 1/4"	"	"	25.
16.	" — поперечный топор 1"	"	"	25.
17.	Сверла	"	"	1000.
18.	Сковороды средние	15.	"	"
19.	" — малые	15.	"	"
20.	Грунтовые 3/4 ведра	30.	"	"
21.	" — 1/2 ведра	30.	"	"
22.	" — 1/4 ведра	15.	"	"
23.	Шерстяные ватки	"	"	50.
24.	Гудачки односторонние 2" в колодки	"	"	50.
25.	Плетеный дворянск. в 10 и 12 верш. длины	"	"	100 пар
26.	Плугового осызда 1/4" (если возможно выдать доски и туд. с фундами качадам)	50.	"	"
27.	Ковачные инструменты	"	"	5.

Заводывающий
Переселенцев в
Полтавскую Губернію

На обороте

Посімейні списки переселенців із Полтавської та Чернігівської губерній до Південно-Уссурійського краю.
Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, стр. 2511.

Телефонъ № 212

ГУЛЬЕ-БЛАНШАРДЪ

Единственный Агентъ
РУСТОНЪ, ПРОКТОРЪ и К^о Фабриканта Локомотивей
и Молотилокъ въ Линкольнъ
ВАЛЬТЕРЪ А ВУДЪ, Фабриканта Жатвенныхъ Машинъ
ПЕРНОЛЕТА, Фабриканта Куколе-отборныхъ Машинъ

ОДЕССА
Ришельевская Улица № 8

РОСТОВЪ на ДОНУ
Большая Садовая соб. Домъ

Адресъ для отправки: ОДЕССА.

Адресъ для отправки: ОДЕССА.

ЗЕМЛЕДЕЛЬСКИЕ МАШИНЫ И ОРУДИЯ
ЛОКОМОБИЛИ, МОЛОТИЛКИ, ВЪЯКИ,
ЖАТВЕННЫЯ МАШИНЫ
ОСЛЮКИ, КУКЕЛЬ-ОТБОРНЫЯ МАШИНЫ
и проч.

ИНСТРУМЕНТЫ
РЕМЕСЛЕННЫЕ, ОКОННЫЕ И ДВЕРНЫЕ
ПРИБОРЫ, НОЖЕВОЙ ТОВАРЬ, ПОСУДА
ЧУГУНЪ И ЖЕЛЕЗЪН. ПЕЧИ, ПОМЫ, КРАВЫ, РУЖЬЯ
и проч.

Одесса 25го февраля 1893

Винтовертн. досокъ № 5, 8, 9, 7, 6, 1 25 - Руб. 125 -
Изъ Валдама нѣтъ рублей

Всѣмъ вы какіе либо изъ означенныхъ въ сего листа предисловіи
три присланы изъ вами въ забранованніи. Отста Уссурійскіи
переселенческіи Управленіи, то тѣмъ за мѣсяцъ въ ни-
какой не пошурго, а неприпійти, предисловіи об издѣлствъ
забратъ фирма "Киркст" и Аккерст. При этомъ
упомянутое Управленіе не отвѣтственно за послѣд-
ствій, для забрановантіи товаровъ, и посылки пра-
воути повсѣршенною явки за ними управленіа
чепнаго названіи фирмы.

Коносамент пароплава "Доброфлоту" "Росія" від 19 березня 1893 р.
Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 2353, арк. 113.

Нагасакі і Владивосток. Під час паломницького руху пароплави захо-дили в Бейрут і Джедду. Саме такий шлях за півтора місяці мали подолати й українські переселенці. Їхні мандрівки на Далекий Схід є однією з найяскравіших сторінок історії українських міграцій.

9 листопада 1892 р. полтавський губернатор повідомляв одеського градоначальника П. О. Зеленого, що земський відділ Міністерства внутрішніх справ визнав за можливе відправити до Південно-Уссурійського краю весною наступного 1893 р. 1400 осіб із Полтавської губернії. Їх

планувалося розділити на три партії: перша – в 500 осіб, друга – 483 і третя – 420. У грудні Міністерство повідомило про можливість відправити на Далекий Схід додатково ще 600 осіб з Чернігівської губернії та 300 – з інших регіонів, а саме з Кубанської області (92 особи – 12 родин), Воронежської губернії (44 особи), Харківської губернії (189 осіб – 24 родини). Усі разом у складі 2351 особи мали бути доправлені до Одеси, а звідти – трьома пароплавами “Доброфлоту” – “Орел”, “Россія” і “Кострома” – до Владивостока¹⁴.

Селяни-переселенці повинні були не пізніше лютого 1893 р. розпродати своє майно та скласти перелік речей у дорогу. Виручені від продажу гроші спочатку надходили до земських начальників, які передавали їх у відання одеського градоначальника¹⁵.

На новому місці прибулими опікувалося Південно-Уссурійське переселенське управління. Однією з його функцій було забезпечення вихідців з України речами та інструментами у Владивостоці. Збереглися відомості про те, чого саме потребували переселенці. Так, контора “Доброфлоту” повідомляла градоначальника Одеси про готовність прийняти на борт пароплавів весною 1892 р. бджолині вулики за ціною по 50 копійок за пуд¹⁶. Одеська торгова фірма “Гульє-Бланшард” (вул. Поштова, 8; вул. Рішельєвська, 8) прийняла пропозицію градоначальника на постачання різних предметів згідно зі списком Південно-Уссурійського переселенського управління. Фірма спеціалізувалася на продажі сільськогосподарських машин, ремісничих інструментів, знарядь землеробства. Також “Гульє-Бланшард” був єдиним агентом закордонних фірм: виробника локомотивів та молотилок у Лінкольні “РустонПроктор і Ко” (США), виробника жниварок “Вальтер А. Вуд” та фабриканта Куколе – виробника відбірних машин “Пернолета”¹⁷. У списку значилися коси, пили, лопати, свердла, долота, серпи, ковальські інструменти, рубанки, петлі для дверей, чавунні відра, сковорідки тощо вартістю 34736 крб. Реманент було відправлено до Владивостока пароплавом “Москва” вже напередодні відправки людей, 9 березня 1893 р., для влаштування на новому місці переселенського складу.

Замовлення Південно-Уссурійського переселенського управління забезпечувала також фабрика сільськогосподарських машин і знарядь Й. Й. Гена в Одесі, постачаючи плуги, лемехи та різакі¹⁸. Головним посередником між одеськими фірмами і управлінням стала німецька фірма “Кунст і Альбертс” у Владивостоці, яка мала своє відділення в Одесі.

У процесі підготовки до вибуття на нові землі статистика щодо переселенців постійно змінювалася, і до іменних списків вносилися корективи з різних причин. Так, до начальників губерній зверталися незаплановані до переселення селяни, які виявили бажання отримати від Міністерства внутрішніх справ дозвіл виїхати на Далекий Схід. На-

приклад, 5 сімей у кількості 46 осіб із Кубанської області готові були відправитися у дорогу навіть своїм коштом¹⁹. Кількість переселенців із Полтавської губернії також збільшилася у 1893 р. із 1400 осіб до 1750²⁰. Частина внесених до списку селян Харківської губернії не встигла розпродати майно, і їх переселення переносилося на наступний рік. Деякі селяни взагалі відмовилися від подорожі. Так, земський начальник Гадяцького повіту Полтавської губернії повідомляв одеського градоначальника, що селянин с. Капустинець Іван Павлович Червоний отримав у 1892 р. дозвіл на переїзд до Південно-Уссурійського краю і вніс земському начальнику на своє переселення 1300 крб., але, через притягнення його до кримінальної відповідальності, дозвіл йому на зміну місця проживання був призупинений, після чого він взагалі від переселення відмовився²¹.

Неочікувані труднощі виникали і через підвищення цін на послуги “Доброфлоту”. Так, селянин Чернігівської губернії Василь Митрофанович Янченко писав градоначальнику П. О. Зеленому, що він переселяється до Південно-Уссурійського краю до свого дядька Гаврила Янченка, який оселився у Владивостоці раніше і перевів племінникові через контору “Доброфлоту” 200 крб. на квитки. Але проїзні ціни вже виросли до 240 крб. і Василь Янченко, не маючи додаткових 40 крб., вирішив найнятися робітником на англійське судно, що відправлялося до Владивостока. Його жалування складало 100 крб., і ця робота давала можливість добратися до Далекого Сходу безкоштовно. А тому селянин просив повернути йому дядькові гроші, які планував витратити на нове господарство²².

Селяни, які прибували до Одеси, в очікуванні пароплавів були розміщені у Чумному кварталі Одеського карантину поблизу ділянки (пляжу) Ланжерона. Обстеження стану здоров'я переселенців перед далекою і небезпечною мандрівкою морями і океанами було питанням життя і смерті. Першими, хто засвідчував фізичну спроможність кожного пасажира до важкого шляху, були земські начальники, які підписували списки.

Але траплялися випадки, коли переселенці приховували свої хвороби. Так, казенна селянка с. Подолок Гадяцького повіту Полтавської губернії Ірина Подолькіна прохала одеського градоначальника заборонити її чоловікові Онисиму Подольку виїзд до Південно-Уссурійського краю через його хворобу на туберкульоз. Вона докладно описала, як її чоловік умовив старшину засвідчити його придатність до переселення і таким чином потрапив до списків. Однак, жінка боялася залишитися вдовою у дорозі і пропасти з малолітніми дітьми у чужому краю. Онисим Подолько дійсно помер одразу по прибутті до Одеси, а його дружина, не маючи коштів на повернення, змушена була продовжити подорож до Владивостока на пароплаві “Орел”²³.

113

ДОБРОВОЛЬЦЫЙ ФЛОТ

Погруженной в надлежащей исправности *Перисидеи*
на пароходе по имени *Россия*
состоящий под русским флагом и под командою *Н. С. Крипра* или кого либо другого, кто будет отправлен из казенной канцелярии, стоящий ныне в порту *Одесса* и отправление в порт *Владивосток* или на стоянку *Бонкс*, на сколько пароход, по углубленному или в состоянии исполнения его безопасно, с правом, заходить в любой порт на или вне пути парохода дождливый, принимать и сдавать там предметы снабжения, грузы и пассажиров, брать или не брать дознающих, бросать всякого рода суда или ходят, на буксир, а равно оказывать другим судам всякого рода помощь или содействие *местности где живут семьи* *под*
товарных мест или марками и номерами, обозначенными у сего на порт, обозначен в такой же исправности доставить этот груз в порт назначения или с перегрузкой на другой пароход Добровольного Флота или иным выфрахтованный, не отлучаясь от случая, по воле Божией, и от непроизвольной силы, буре, шторма, от известной неприятли, от войны, блокады, огня и всяких других опасностей, аварий и несчастий в морях, рывках и казнах с котлами и машинами, от задержки в карантинных и вообще случайностей какого бы то ни было рода и свойства, происшедших до и во время означенного плавания.
Грузы иметь быть сдать в том же исправном состоянии, с борта парохода в *Владивосток* по ордеру *Перисидеи*
Фриш или же его или их доверенных.
Фрахтовые деньги уплачиваются согласно расчета *тарифа*

Съ приемом настоящего коносамента, отправитель или доверенное лицо грузоладельца изъявляет согласие на все условия и обязанности коносамента.

Товары должны быть вывешены и обфрехены Агентами Добровольного Флота для начисления фрахта, денег, при чем грузоотправителю уплачиваются все издержки по обфреху, нагрузке и проч. В случае неуплаты фрахтовых денег и вообще каких либо других причитающихся платежей, Добровольный Флот имеет право удержать грузы, образцы на него выписки. Пароходу должно быть дозволено приступить к выгрузке немедленно по приходе в порт, в дождь или вввв, если бы даже это было нежелательно с местными обычаями в порту. Товары должны быть принимаемы получателями с судна тотчас же как только, в порядке выгрузки, до них дойдет очередь, в противном случае Капитан парохода Добровольного Флота имеет право выгружать товары на берег или в перевозное судно, за счет и страх товарохранения. Съ Капитан парохода Добровольного Флота, возная ответственность за него прекращается. Перевозка груза въ судах парохода не касается.

Если шиппер сочтет небезопасным войти в порт назначения вследствие блокады, задержки, карантина или злы, то грузы сдаются в ближайшем порту по указу Флота и вывозятся плавающей, согласно коносамента.

Въ случаях карантина, грузы по прибытии сдаются в карантинный склад, въ который или другое какое либо судно, за счет и страх получателя, или если бы это означало неудобности, или пароход не допускался бы въ порт, то шипперу предоставляется право выгрузить грузы в ближайшем безопасном порту, за счет и страх получателя.

Въ вербном и т. д. сбора уплачиваются получателями груза.

Если по какому либо причинам грузы не быть сдать в порт назначения, то шипперу предоставляется право везти его в ближайший по судоходному порту, и отправлять его за счет парохода, но за страх и риск получателя, при чем пароход не отвечает за убытки, выходящие из такого замещения.

Грузы принимаются въ перевозку по объявлению отправителя.

Добровольный Флот не отвечает за вес, мѣру и стоимость товара, а равно и за изуроченное содержание товарных мест, за ломку хрупких вещей, порчу произшедшую от сажаго свойства товара, усадки и усадки животных, размытую случучих товаров, гибель и смерть животных, и за всякую порчу и потерю, происшедшую от ветры и шквалы укупорки или укупорки, когда о том упомянуто въ коносаменте, ни за невѣрную сдачу, произшедшую от оплошности, неисполнения чуждыми лицами, ни за нарушение и нарушение, ни за какие либо штрафы, налагаемые на неправильную декларацию. Отправитель и получатель исполняют за свой счет все обязанности, возлагаемые на владельцев и обязанности, отбываемые Добровольным Флотом за все убытки и потери, происшедшие от невыполнения таковых, а также от неправильного объявления веса, мѣры или содержания товарных мест. Въ случаях, когда Добровольный Флот, должен быть исполнить карантинную очистку товара, то таковая произв. пароходина и Добровольный Флот не отвечает за очистку.

Примѣчаніе 1. На всехъ товарныхъ мѣстахъ должны быть вывешены и обфрехены, и отбываться за правильную и исправную упаковку въ себя пакеты, долж. Все убытки Добровольного Флота от падать на получателя и товар его.

Примѣчаніе 2. Складчики, нефть и всякія вещества, свойства, а также жидкія вещества и спит могутъ быть выброшены за бортъ, безъ ответственности за это.

Въ удостоверение чего Капитаномъ парохода подписанъ настоящий коносаментъ въ *Одессе* по *Владивосток* *19/III 1893* года.

Агентъ *Митрофан*

РАЗСЧЕТЪ ФРАХТА И ДРУГИХЪ ПЛАТЕЖЕЙ.	Рубл.	Коп.
Фрахтъ		
Нагрузка и выгрузка		
Храненіе		
Коносаменты и герб. марки.		
Страхов. премія и герб. сборъ.		
Расходы Добровольца, Флота.		
Наложен. платежъ отправит.		
% за переводъ наложен. плат.		
% за переводъ фрахта и платежей Добровольца, Флоту.		
Итого Р. С.		

получено при отправленіи въ *Одессу* по *Владивосток*

стается получить при сдачѣ въ . . . . .

Рахунок одеської торгової фірми "Гульє-Бланшард" на постачання переселенцям сільськогосподарського знаряддя. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 2353, арк. 113.

Деякі селяни захворіли вже дорогою до Одеси, де й були доправлені до міського шпиталю. Велике хвилювання спричинив випадок захворювання вже в Одесі у 1893 р. маленької однорічної дівчинки Єлизавети Ворони на віспу. Дитину госпіталізували до лікарні, і батьки змушені були розділитися: батько Митрофан, козак Ніжинського повіту Чернігівської губернії, виїхав до Владивостока, а мати Єфимія залишилася із хворою донькою в Одесі²⁴.

Хвороба змусила залишитися в Одесі і 24-річного полтавчанина Гордія Хачка з 4-річним сином Іваном, який після лікарні в очікуванні наступного пароплава перебував у притулку для жебраків²⁵. 7 квітня 1893 р. начальник Одеського карантинного округу доповідав градоначальнику про летальні випадки: лікар констатував смерть 55-річної Соломони Бокій від невідомої хвороби і смерть 1,5-річної Аксинії Ющенко від капілярного бронхіту. Їх знайшли серед переселенців, посаджених на пароплав “Кострома” і готових до відправлення. На тому ж пароплаві виявили дифтерит у 2-річного Олексія Коляди, рожу у 60-річного Мина Трухно та підвищену температуру в 15-річного Андрія Писаренка. Усі хворі були зняті з пароплава і відправлені до міської лікарні.

Але смертні випадки траплялися і в дорозі. Переселенець партії 1893 р. козак с. Озеряни Лохвицького повіту Полтавської губернії Флор Юхимович Шолом вирушив до Владивостока з дружиною, п’ятьма малолітніми дітьми і матір’ю, яка померла на пароплаві на третій день подорожі. Це справило на Шолома таке гнітюче враження, що він змінив свої плани і повернувся до Одеси. Він писав градоначальнику, що ці події настільки розорили його, що навіть дістатися до Озерян він не мав ніяких грошей²⁶.

Переселення у 1893 р. почалося 21 березня, коли пароплав “Доброфлоту” “Россія” вирушив з Одеси з 800 переселенцями на борту. Рейси продовжили 6 квітня – “Кострома” з 800 пасажирами, 14 квітня – “Орел” з 1400 особами.

Фінансування переселення відбувалося за рахунок держави і самих селян, які здійснювали внески до переселенського фонду після продажу свого майна. На кожну сім’ю Міністерство внутрішніх справ виділяло на обзаведення від 300 до 600 крб.²⁷. Ці гроші переселенці отримували по приїзді на Далекий Схід із місцевого казначейства. Відповідальність за гроші було покладено на агента “Доброфлоту” лейтенанта Мікуліна, який отримував від одеського градоначальника талони асигнувань, що мав пред’являти казначейству у Владивостоці.

Частина селян за бажанням переселялася за власний кошт. “Доброфлот” також погодився на безоплатний проїзд священників та ієромонахів, що супроводжували переселенців. Це було ідеєю першого Приамурського генерал-губернатора, генерал-ад’ютанта барона А. М. Корфа, який вважав за необхідне, щоб духовні особи були присутні разом із переселенцями під час небезпечної подорожі. Обер-прокурор Святійшого Синоду К. П. Победоносцев підтримав Корфа і на пароплави “Орел”, “Росія” і “Кострома” були призначені Херсонським архієпископом ієромонахи Інокентій, Авксентій і Геннадій²⁸. Їхнє службове відрядження оплачувалося по 72 крб. золотом на місяць кожному за рахунок Міністерства внутрішніх справ.

Не всі переселенці витримували труднощі нового життя. У 1892 р. із Приморської області повернувся на батьківщину селянин Щоголев²⁹.

На наступний 1894 р. полтавський губернатор подав відомості щодо 2500 переселенців³⁰. Переселенські справи градоначальника містять цікаві відомості щодо конкретних сімей та окремих осіб. Іменні списки укладалися за встановленою формою по губерніях і повітах. Кожний запис включав порядковий номер, відомості про родину – соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище глави сім'ї, його вік; імена дружини і дітей; загальну кількість осіб; виділену їм переселенську суму.

Переважає більшість сімей була багатодітними. Наприклад, у родині козака Новозибківського повіту Чернігівської губернії Єліазара Чеботкевича зареєстровано 25 осіб. Голові сім'ї, вдівцеві, було вже 73 роки, четверо синів мали дружин і дітей. Старший син Леонтій, 45-ти років, мав дружину Уляну 44-х років та шестеро дітей: 1) Андрій, 25 років, одружений на Наталії 24-х років, мав дочку Тетяну 2-х місяців; 2) Олександр, 7 років; 3) Тарас, 5 років; 4) Парасковія, 18 років; 5) Ксенія, 15 років; 6) Валентина, 13 років. Другий син Мойсей, 44-х років, мав 41-річну дружину Ганну та трьох дітей – Миколу (11 років), Харитину (8 років) і Пелагею (5 років). Третій син Алімпій, 35 років, мав дружину Тетяну 33-х років і трьох дітей – Надію (11 років), Агнію (7 років) і Ольгу (3 роки). Четвертий син Федір, 33-х років, мав дружину Олександрю, 31 року, та двох дітей – Івана (5 років) і Георгія (1 рік).

Як бачимо, у цій родині, що складалася з 11 чоловіків і 14 жінок, представлені усі вікові категорії – від 2-х місяців до 73 років, з 25-ти членів родини дорослих і працездатних було 13 (6 чоловіків і 7 жінок). Чеботкевичам виділялася на переселення грошова сума у розмірі 2074,54 крб., з якої вони отримували готівкою у Владивостоці лише 414,99 крб. Основна сума у 1660,3 крб. була витрачена на оплату доставки багажу від місця проживання до Одеси (74,95), перевезення на пароплаві від Одеси до Владивостока переселенців (1530,0) та їх багажу (55,8). Такі дані по кожній родині дають яскраву палітру картини переселення за кожний рік та в цілому за десятиріччя 1891–1901 рр.

Цікавим аспектом переселенського руху є питання національної ідентифікації мігрантів. Адже офіційні документи установ Російської імперії, як правило, не містять відомостей щодо національності. Не зазначена національна приналежність і переселенців на Далекий Схід. Але назви місць проживання та характерні для цих територій прізвища дають цікавий матеріал для порівнянь і висновків. Прикладом може бути справа про організацію переселення у 1895 р. із таких губерній як Полтавська, Чернігівська, Курська та Облаеті Війська Донського³¹.

Кампанія 1895 р. почалася з 15 березня. На пароплаві “Доброфлоту” “Хабаровськ” вирушили до Владивостока 300 селян і козаків Полтавської губернії:

Прилуцький повіт – 33 родини: прізвища – Брижан, Калиниченко, Ткаченко, Маладика, Фень, Ярошенко, Проценко, Дукас, Деркач, Ягідка, Дебеленко, Бардак, Безродний, Огієнко, Хуркало, Кочерга, Гончаренко, Сакало, Нешта, Федоренко, Подольський, Ілляшенко, Курян, Ленець, Борода, Дейнека, Радченко, Стеценко, Бойко, Назаренко;

Роменський повіт – 9 сімей: Дяченко, Сірий, Карнаух, Бугасенко, Євтушенко, Яременко, Хижняк, Артюх.

20 березня 1895 року з Одеського порту відійшов пароплав “Нижній Новгород” з 290 переселенцями тієї ж Полтавської губернії:

Прилуцький повіт – 10 родин: Тищенко, Лещенко, Геєць, Одокієнко, Лушик, Правдивець, Сокіл, Джевага, Подольський;

Золотоніський повіт – 2 родини: Сердюк, Паціора;

Гадяцький повіт – 13 родин: Товстий, Кузьмиченко, Панасенко, Потопа, Кравченко, Хижняк, Ткаченко, Левчук, Романенко, Гах, Голубенко;

Зіньківський повіт – 2 родини: Корж, Косяк;

Лубенський повіт – 1 особа: Маєрович Єфросинія;

Роменський повіт – 11 родин: Наглий, Білогриценко, Куркович, Нетак, Рой, Соляник, Ігнатенко, Пустовойт, Титух, Васюк, Богута;

Лохвицький повіт – 1 родина: Ярмоленко.

10 квітня 1895 р. пароплав “Орел” прийняв на борт козаків Чернігівської губернії:

Сосницький повіт – 50 родин: Власков, Лойченко, Чепурний, Сапон, Стукало, Мілейко, Дудка, Шкіра, Жердецький, Макіша, Чуйко, Ємець, Яковенко, Василець, Семененко, Штирхун, Апанкович, Невшуп, Нестеренко, Петрик, Ляшек, Романенко, Коломієць, Савенко, Науменко, Моховик, Нестеренко, Імшенецький, Макаренко, Сушкова, Ковенько, Радченко, Ващенко, Орешко, Охременко, Ющенко, Лушик, Миц, Кутовий, Мосол, Лобода, Тесейко;

Козелецький повіт – 6 родин: Фомін, Лебеда, Ворушило, Руденський, Болгак, Олешко;

Кролевецький повіт – 9 родин: Сурмач, Карась, Селюк, Рижий, Федченко, Овдієнко, Попель, Вакуленко, Чечель, Костюк;

Борзенський повіт – 22 родини: Авраменко, Бойко, Уласенко, Купрій, Федько, Сивенко, Шевченко, Сухоїда, Сапко, Гаман, Варивода, Мищенко, Філоненко, Лозовий, Чиж, Карнаух, Шешеня, Косенко, Чайка, Бурма, Олешко;

Стародубський повіт – 14 родин: Ухарев, Кнеленко, Данильченко, Захлівний, Яцков, Свистунов, Дураченко, Кисленок, Лисиця, Татуйка, Коробок, Минта, Цакун, Іванцов;

Ніжинський повіт – 9 родин: Якоменко, Ярмак, Кургак, Охонько, Онищенко, Шеверда-Третяков, Гусак, Вовкодав, Бугайцов;

Городнянський повіт – 2 родини: Секирка, Дуброва;

Новозибківський повіт – 6 родин: Козлов, Чеботкевич, Вороно-Ковалевський, Гордієнко;

Остерський повіт – 1 родина: Тихомиров;

Чернігівський повіт – 5 родин: Док, Хропатий, Дрозд;

Конотопський повіт – 24 родини: Панченко, Стеценко, Просолова, Боровик, Шевченко, Марченко, Прокопенко, Коваленко, Шульга, Писанка, Ярмак, Чоботько, Коломієць, Приймак, Костирка, Науменко, Сайпог, Назаренко, Приходько, Скрипка, Луценко, Лут, Рябуха;

Суржський повіт – 3 родини: Українцев, Степаненко.

3 червня 1895 р. до Владивостоку відійшов з Одеського порту французький пароплав “Контон” з 93 переселенцями³². Переважна більшість з них були селянами – вихідцями з Курської губернії:

Курський повіт – 10 сімей: Беседін, Шеховцов, Сабельніков, Харський, Цветков, Захаров, Букреєв, Халін;

Тимський повіт – 1 родина: Бобнєв.

На тому ж пароплаві відправилися й дві родини козаків Чернігівської губернії Сосницького повіту – Макіша і Янченка.

Архівна справа за 1895 р. містить список переселенців на пароплаві “Доброфлоту” “Москва” – козаків Оренбурзького козачого війська Облесті Війська Донського, які мали характерні російські прізвища³³:

Станиця Розсипна – 17 родин: Арьков, Бородін, Богомоллов, Ляпін, Григорьев, Давидов, Єпанешніков, Жохов, Мохов, Краснов, Моїсеєв, Садчіков, Смірнов, Чупріков;

Станиця Нижньо-Озерна – 9 родин: Семенов, Іванов, Антіпов, Комутков, Дмитрієв, Зацепілін, Матвєєв, Пічугін, Головачов, Кожевников, Федоров, Притков, Яковлев, Кандалов, Любімов, Кісельов, Буянов;

Станиця Донецька – 6 родин: Моршинський, Гвоздков, Носов, Савельєв, Соколов, Федоров, Позевалкін;

Станиця Павлівська – 4 родини: Іванов, Твердишев, Матвєєв, Русінов;

Станиця Татищевська – 3 родини: Пашков, Мордвінцев, Володькін;

Станиця Кордаїлівська – 3 родини: Малюшкін, Федотов, Зобнін.

Аналогічні відомості щодо офіцерських сімейств Війська Донського, що відправилися з Одеси на пароплаві “Тамбов”, вибувши з округів Першого Донського, Другого Донського, Усть-Медведицького, Донецького, Сальського, Таганрозького, Хоперського і Черкаського³⁴.

Посімейні списки переселенців з України збереглися за період від 1889 р. до 1901 р., що дає можливість встановити кількість переселенців та їхній сімейний склад, дослідити демографічний, соціальний, географічний, гендерний та інші аспекти міграційного руху цієї етнічної групи.

У 1898 р. на Далекий Схід відправилися українські селяни і козаци з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній та російські селяни Калузької губернії. Також через Одесу до Південно-Уссурійського краю добиралися ходаки Естляндської і Ліфляндської губерній, які мали завдання приглядіти ділянки для переселення³⁵.

У 1900 р. кількість переселенців з європейської частини Російської імперії на Схід складала 5365 осіб, у т. ч. по губерніях: Київська губернія – 4849 осіб, Волинська – 407, Подільська – 407, Полтавська – 916, Харківська – 4, Таврійська – 63, Бессарабська – 33, Естляндська – 47, Ліфляндська – 7, Калузька – 38, В'ятська – 38, Пензенська – 1. У транспортуванні були задіяні пароплави “Доброфлоту” “Орел”, “Одесса”, “Нижний Новгород”, “Тамбов”, “Владимир”, “Петербург”³⁶.

До 1916 р. Приморський і Амурський краї прийняли 2,76 млн українців. Радянський історик В. Кабузан підрахував, що їх питома вага у населенні Приморської області до 1903 р. ніколи не була нижчою за 75%.

Революція 1905–1907 рр. активізувала національну самосвідомість на Зеленому Клині і в Маньчжурії. У 1907 р. у Харбіні згуртувався “Український Клуб”, у Владивостоці при Східному інституті було засновано Студентське товариство українців. У 1910 р. у м. Николаєвську-Уссурійському було створено першу на Зеленому Клині “Просвіту”, фундаторами якої стали міщанин Петро Хоменко, купець Сергій Ніжинецький, селянин Йосип Переверзєв-Розсуда, поштово-телеграфний чиновник Захарій Шевченко та телеграфіст Іван Кривоніс.

Лютнева революція 1917 р. ліквідувала царські заборони на все українське, і на Далекому Сході масово почали відкриватися гуртки “Громади”, виникли осередки українських політичних партій — есерів та соціал-демократів, вийшла перша на Далекому Сході українська газета “Українець” (редактор – Дмитро Боровик). 13–14 червня 1917 р. у Николаєвську-Уссурійському пройшов Перший загальний всеукраїнський з'їзд діячів і громадянства Далекого Сходу.

Лідери українського руху в Зеленому Клині робили ставку на допомогу Великій Україні. Вважалося, що якщо Україна стане незалежною державою, то і Зелений Клин автоматично відокремиться від Москви. Це знайшло відображення і в рішеннях Другого Всеукраїнського з'їзду Далекого Сходу, який відбувся в Хабаровську в січні 1918 р. На ньому було прийнято звернення до уряду Української Народної Республіки, щоб він у своїй політиці вимагав від російської влади визнання Зеленого Клину частиною Української Держави, оскільки тут українці становили національну більшість. Серед населення Зеленого Клину популярним стало гасло – “Всі на захист України!”.

На Третньому з'їзді, який відбувся у квітні 1918 р., було прийнято рішення — боротися за створення незалежної Української держави на

Тихому океані та формування Української армії Зеленого Клину. Керівництво було передано Крайовому секретаріату (уряду) на чолі з Юрієм Глушко-Мовою. Отаманом Далекосхідного українського війська став у 1918 р. Борис Хрещатицький. Але політична ситуація змінювалася не на користь українців. Спочатку до влади прийшли білогвардійці на чолі з генералом О. Колчаком, потім – більшовики, і з 1922 р. Зелений Клин опинився у складі СРСР.

Цікаві дорожні нотатки про Зелений Клин залишив у 1928 р. Борис Матушевський – син Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Федора Павловича Матушевського. Йому довелося перетнути простори СРСР потягом від Києва до Владивостока, і Далекій Схід вразив його саме “цілком українською людністю”. Особливо він запам’ятав станцію Сковородіно – кінець Ленсько-Байкальського і початок Далекосхідного району, коли гори розступилися, з’явилися вільхи, річки і дивовижні українські села з білими хатами, соняшниками, садами та журавлями. “На станції Катеринославці з’явилися наші українські баби, що продавали у капустяних листах вареники, млинці. Ці українські припаси були нам дуже до смаку!”³⁷ Адміністративний центр Далекого Сходу, м. Хабаровськ, здивувало юнака значною кількістю українців. За його враженням, вони були відторгнуті від коріння, не мали своїх шкіл, втрачали мову і навіть газет не могли отримувати з рідної землі. Але все ще розмовляли українською, зберегли національні традиції у побуті й одязі та виявляли палкий інтерес до України.

Сучасний Далекій Схід Російської Федерації втратив свою традиційну національну різноманітність, про що свідчать статистичні дані. У Хабаровському краї проживає 1 334 552 осіб (дані 2016 р. – Л. Б.), з них росіяни становлять 1183292 (91,8%), українці – 26 803 (2,1 %), інші національності не добирають й одного відсотка. У Приморському краї аналогічні дані: проживає 1 929 008 осіб, з них росіян – 1 675 992 (85,66 %), українців – 49 953 (2,55 %). Однак, нащадки українських переселенців зберігають національну самоідентичність, досліджують свою історію на документах далекосхідних архівів, утворюють громадські об’єднання і центри, розвивають українську культуру і популяризують національні традиції через засоби масової інформації. Так, інформаційно-аналітичний портал “Українці Далекого Сходу” містить чимало відомостей щодо сучасних далекосхідних українців, яким, безумовно, буде корисно дізнатися про одеські архівні документи кінця XIX – початку XX ст., що свідчать про значний внесок наших співвітчизників у економічний та культурний розвиток Далекого Сходу. Професійні ж історики отримають нові можливості і дані про міграційні процеси минулого, наслідки яких залишаються актуальними питаннями міжнародних відносин.

Нижче подаємо перелік справ Держархіву Одеської області – цінного джерела для дослідження цієї теми.

**ПЕРЕЛІК
СПРАВ ГОСПОДАРСЬКОГО СТОЛУ КАНЦЕЛЯРІЇ
ОДЕСЬКОГО ГРАДОНАЧАЛЬНИКА ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ
ДО ПІВДЕННО-УССУРІЙСЬКОГО КРАЮ (1881–1901 рр.)**

Фонд 2, опис 3:

Спр. 1060. Про створення комісії під головуванням градоначальника для заготовки продовольства для переселенців, що відправляються до Південно-Уссурійського краю. 1882 р., 47 арк. (втрачено)*.

Спр. 1287. Організація переселення до Південно-Уссурійська. 1885 р., 43 арк. (втрачено).

Спр. 1916. Організація переселення до Південно-Уссурійська. 1889 р., ч. 1, 102 арк.; ч. 2, 611 арк.

Спр. 1916-а. Організація переселення до Південно-Уссурійська. 1889 р., ч. 3, 143 арк.

Спр. 2258. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю. 1891 р., 368 арк.

Спр. 2353. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1893 році. 1892–1893 рр.), 247 арк. (у справі пронумеровано 352 арк., деякі аркуші відсутні).

Спр. 2464. Списки і гроші полтавських переселенців, відправлених на пароплавах “Хабаровск” і “Нижний Новгород”. 1894–1895 рр.), 326 арк.

Спр. 2510. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1896 році. 1895 р.), ч. 1, 505 арк.

Спр. 2510-а. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1896 році. 1895 р.), ч. 2, 399 арк.

Спр. 2511. Списки переселенців, відправлених у 1895 році з Полтавської губернії в Південно-Уссурійський край на пароплавах “Доброфлоту” “Хабаровск” і “Нижний Новгород” 04. 03. – 10. 04. 1895 р., 116 арк.

Спр. 2633. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1897 році. Загальне листування. 1896 р., 599 арк.

Спр. 2633-а. Іменні списки переселенців, надіслані земськими начальниками та іншими посадовими особами, а також облік і виписка переселенських грошей (Волинська, Київська, Полтавська, Таврійська, Чернігівська, Бессарабська, Курська губернії). 1896–1897 рр.), 768 арк.

Спр. 2633-б. Списки відправлених переселенців з Полтавської, Чернігівської, Тульської, Калузької губерній, Оренбурзького козачого війська Облесті Війська Донського. 1896 р., 136 арк.

---

* Для інформування користувачів про повноту цього комплексу джерел до переліку внесено також справи, втрачені під час Другої Світової війни.

Спр. 2634. Іменні списки переселенців, надіслані земськими начальниками та іншими посадовими особами, а також облік та виписка переселенських грошей. 1896 р., 4 арк.

Спр. 2635. Списки відправлених переселенців. 1896 р., 26 арк.

Спр. 2682. Про переселення до Південно-Уссурійського краю. 1897 р. (втрачено).

Спр. 2682-а. Фінансові документи і списки, надіслані посадовими особами щодо переселенців партій 1898 року. 1897 р., 263 арк.

Спр. 2682-б. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1898 році: іменні списки і фінансові документи щодо переселенців, надіслані земськими начальниками та іншими установами. 1897 р. (втрачено)

Спр. 2682-в. Про надходження та витрати переселенських грошей і загальний звіт про них. 1897 р., 52 арк.

Спр. 2682-г. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1898 році: чорнові списки і розрахункові відомості переселенців, складені канцелярією. 1897 р., 164 арк.

Спр. 2717. Іменні списки і фінансові документи, надіслані земськими начальниками та іншими посадовими особами і установами, а також виписка переселенських грошей у 1899 році. 1898 р., т. 1 (втрачено).

Спр. 2717-а. Іменні списки і фінансові документи, надіслані земськими начальниками та іншими посадовими особами і установами, а також виписка переселенських грошей у 1899 році. 1898 р., т. 2 (втрачено).

Спр. 2717-б. Іменні списки і фінансові документи, надіслані земськими начальниками та іншими посадовими особами і установами, а також виписка переселенських грошей у 1899 році. 1898 р., т. 3 (втрачено).

Спр. 2717-в. Звітність про надходження і витрати грошей переселенців партій 1899 року, з листуванням та документами з цього питання. 1898 р., т. 4, 98 арк.

Спр. 2717-г. Про переселення до Південно-Уссурійського краю. 1898 р., 846 арк.

Спр. 2837. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1900 році: загальне листування з цього питання. 1899 р., ч. 1, 11 арк.

Спр. 2837-а. Фінансові документи і списки, надіслані земськими начальниками щодо партії переселенців 1900 року. 1899 р., ч. 2, т. 1, 519 арк.

Спр. 2837-б. Фінансові документи і списки, надіслані земськими начальниками щодо партії переселенців 1900 року. 1899 р., ч. 2, т. 2, 567 арк.

Спр. 2837-в. Про надходження та видатки сум переселенців партії 1900 року, а також усе листування і фінансовий звіт з цього питання. 1899 р., ч. 2, т. 3, 309 арк.

Спр. 2837-г. Чорнові посімейні списки і розрахункові відомості, складені канцелярією про переселенців партії 1900 року. 1899–1904 рр., ч. 3, 247 арк.

Спр. 2890. Організація переселення до Південно-Уссурійського краю у 1901 році: загальне листування з цього питання. 1900 р., ч. 1 (у розшуку з 1996 р.).

Спр. 2890-а. Фінансові документи і списки переселенців Полтавської, Київської, Волинської, Ліфляндської губерній партії 1901 року, надіслані земськими начальниками та ін. 1900-1901 рр.), ч. 2, т. 1, 340 арк.

Спр. 2890-б. Фінансові документи і звітність про гроші переселенців, що будуть відправлені до Південно-Уссурійського краю у 1901 році. 1900 р., ч. 2, т. 2 (втрачено).

Спр. 2890-в. Фінансові документи і звітність про гроші переселенців, що будуть відправлені до Південно-Уссурійського краю у 1901 році. 1900 р., ч. 2, т. 3 (втрачено).

Спр. 2890-г. Чорнові списки і розрахункові відомості, складені канцелярією про переселенців, що будуть відправлені до Південно-Уссурійського краю у 1901 році. 1900 р. (втрачено).

---

¹ *Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи; Накануне всеобщей переписи ... – Санкт-Петербург: издание Канцелярии Комитета министров, 1895. – С. 49–50.*

² *Иллич-Свитыч В. С. Дальне-восточная Украина / В. С. Иллич-Свитыч. – Киев, 1905. – 37 с.*

³ *Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917–1920 рр.) / М. Андрусак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – № 4.*

⁴ *Далекий Схід : збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу / Рада Української Національної Кольонії у Маньчжоу-Ді-Го. – Харбін, 1936. – 84 с.*

⁵ *Коблянський М. 1917–1920. Сторінка визвольного руху українців в Азії / М. Коблянський // Далекий Схід : збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу / Рада Української Національної Кольонії у Маньчжоу-Ді-Го. – Харбін, 1936. – с. 68–71.*

⁶ *Добровольський А. Український Далекий Схід. Економічно-політичний нарис / А. Добровольський // Далекий Схід : збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу / Рада Української Національної Кольонії у Маньчжоу-Ді-Го. – Харбін, 1936.*

⁷ *Світ Іван. Зелена Україна. Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя / Іван Світ. – Нью-Йорк – Шанхай, 1949. – 32 с.; його ж. Украинский Дальний Восток / Иван Свит. – Харбін : Укр. вид.*

спілка, 1934. – Ч. 2. – 43 с.; *його ж.* Український Національний Дім / Іван Світ. – Харбін, 1936; *його ж.* Український Далекий Схід / Інститут Океанічної України ; авт. передмови: В. Кийович. – Хабаровськ-Одеса, 1944.

⁸ *Олесіюк Тиміш.* Зелена Україна над океаном / Тиміш Олесіюк. – Одеса, 1945. – 47 с.; *Биковський Лев.* Україна над океаном / Лев Биковський. – Франкфурт-на-Майні, 1946. – 23 с.

⁹ *Багрянний Іван.* Україна біля Тихого океану / Іван Багрянний. – Женева, 1947. – 18 с.; *його ж.* Звіролови / Іван Багрянний // Вечірня година. – Львів, 1944.

¹⁰ *Кабузан В. М.* Как заселялся Дальний Восток (вторая половина XVII — начало XX в.) / В. М. Кабузан. – Хабаровск, 1973; 2-е доп. изд.: Хабаровск, 1976; *его же.* Дальневосточный край в XVII – начале XX вв. (1640–1917) : Историко-демографический очерк / В. М. Кабузан. – М., 1985.

¹¹ *Ефименко А.* Сибирская Украина: несостоявшийся альянс. Дальневосточные “самостийники” и колчаковская контрразведка / А. Ефименко // Родина – 2006. – № 7; *Курас Л. В.* Украинская этническая группировка в Харбине [Электронный ресурс] / Л. В. Курас. – Режим доступа: <http://vybory.org/articles/54.html/vybory.org>, 13.01.2003. – Загл. с экрана; *Черномаз В. А.* Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917–1922 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Вячеслав Анатольевич Черномаз ; Дальневосточный университет. – Владивосток, 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://planetadissert.com/see/dis_86902.html; *Вольнец А.* Дальневосточная Украина / А. Вольнец // Русская планета. – 21 мая. – 2014.

¹² Из истории заселения Черниговского района: документы и материалы / Изд. РГА ДВ. – Владивосток, 2015; Николаевск-на-Амуре. Страницы истории: Сборник архивных документов об истории развития города Николаевска-на-Амуре / Изд. РГА ДВ. – Хабаровск, 2015.

¹³ *Попок А. А.* Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в XX ст. / А. А. Попок // Український історичний журнал. – К. – 1998. – № 6. – С. 54-68; *його ж.* Українські поселення на Далекому Сході; історико-соціологічний нарис / А. А. Попок. – К., 2001.

¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 2353, арк. 1, 2, 12, 29, 113.

¹⁵ Там само, ф. 2, оп. 3, спр. 2353, арк. 288.

¹⁶ Там само, арк. 9.

¹⁷ Там само, арк. 15, 16, 89, 90.

¹⁸ Там само, арк. 204.

¹⁹ Там само, арк. 48.

²⁰ Там само, арк. 70.

²¹ Там само, арк. 294.

²² Там само, арк. 118.

²³ Там само, арк. 139–140.

²⁴ Там само, арк. 109, 127.

²⁵ Там само, арк. 239.

²⁶ Там само, арк. 230.

²⁷ Там само, арк. 21.

²⁸ Там само, арк. 123–124.

²⁹ Там само, арк. 348.

³⁰ Там само, арк. 288.

³¹ Там само, ф. 2, оп. 3, спр. 2511, 116 арк.

³² Там само, арк. 84-а–87.

³³ Там само, арк. 84-а–95.

³⁴ Там само, арк. 96–116.

³⁵ Там само, спр. 2682-а, арк. 63–68.

³⁶ Там само, спр. 2837-г, арк. 3–4.

³⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 фп, т. 82, арк. 7–25.

The article deals with the process of migration of Ukrainian peasants and Cossacks to the Far East during the years 1889–1901 through the records of the State Archives of Odessa Region previously unpublished. Also it is given an analysis of organization of migration movement, including the activity of state organs, funding, the participation of the shipping company of “Dobroflot” in the transportation of passengers and goods, conditions and difficulties of migration.

Identified nominal and family lists of immigrants from the territories of the Bessarabian, Volyn, Voronezh, Vyatka, Kaluga, Kyiv, Kursk, Penza, Poltava, Kharkiv, Kherson, Chernihiv, Taurida provinces, Kuban region, the Orenburg Cossack troops of the Don Army Region, also the Livl and Estland provinces. There were discovered a new archival documents which are a valuable source on the history of migrant families and can be used in practical genealogical research.

Key words: Ukrainian migration; migrants; Odessa; Far East; South-Ussuriysk; “Dobroflot”; the genealogy.

УДК 930.253:271.222(477)-726.1

Г. А. ГОРБУНОВА*

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА УАПЦ ПОЛІКАРПА СІКОРСЬКОГО

Здійснено аналіз епістолярної спадщини митрополита Української Автокефальної Православної Церкви Полікарпа Сікорського, яка зберігається в Центральному державному архіві зарубіжної україніки. В центрі дослідження – листування останніх років життя митрополита, де зустрічаються короткі повідомлення про події з життя української православної церкви повоєнних років, церковну та громадську діяльність, побут митрополита Полікарпа та інших українських церковних і громадсько-політичних діячів, науковців, представників українських організацій, об'єднань, навчальних закладів, що діяли на той час у Бельгії, Великій Британії, Голландії, Німеччині, США, Франції та інших країнах.

Ключові слова: еміграція; епістолярна спадщина; листування; митрополит Полікарп Сікорський; Українська Автокефальна Православна Церква; Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ).

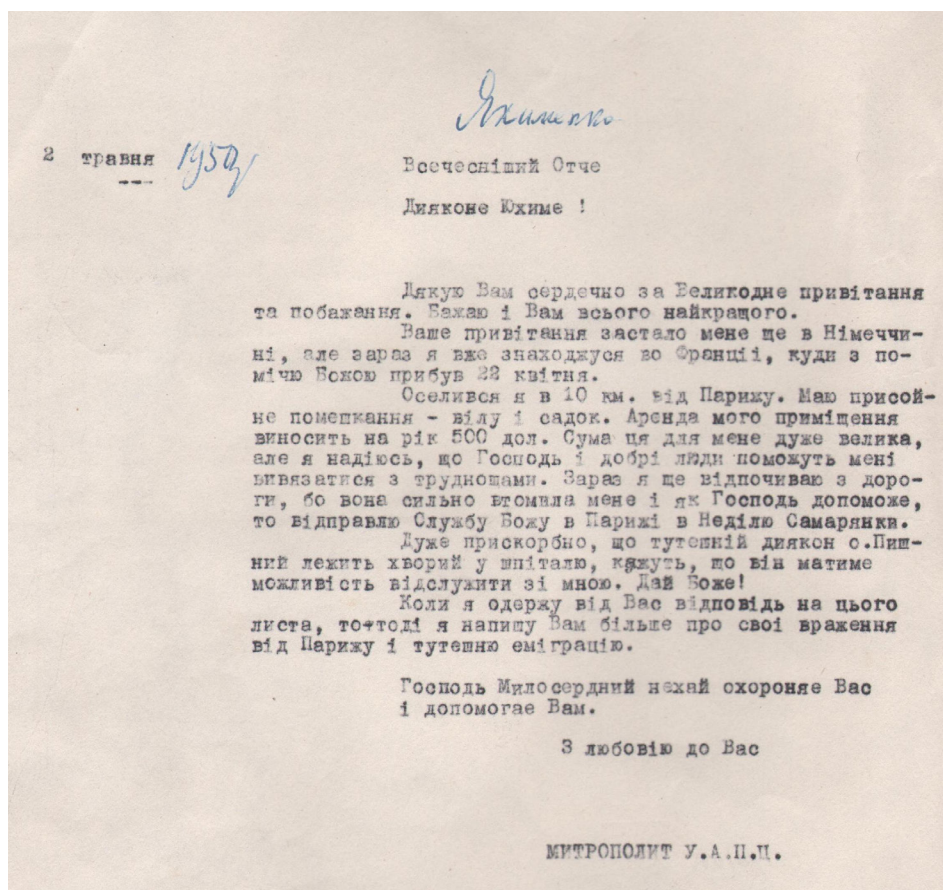
Митрополит Полікарп Сікорський.
“Українське православне слово”,
ч. 11, листопад 1953 р.
ЦДАЗУ, заг. бібл. ф., інв. № 1735.

“Тепер настали такі часи, що дуже тяжко очолювати щось і керувати чимось, бо часто чоловік хоче щось доброго робити, а йому вставляють палічка в колеса. Отже, в своїй праці я надіюсь тільки на поміч Божу і не надіюсь на “князів і синів” чоловічеських. Все від Бога, як каже Св. Ап. Павло”¹.

Митрополит УАПЦ Полікарп Сікорський

Важливою подією в історії України ХХ ст. було створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Її становлення

* Горбунова Галина Анатоліївна – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

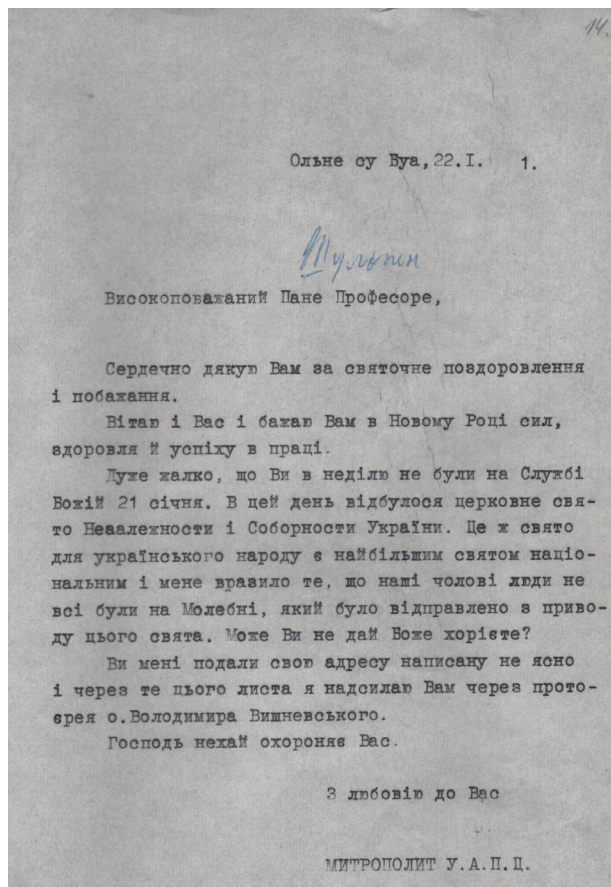
Лист митрополита Полікарпа Сікорського до диякона Юхима Якименка,
2 травня 1950 р.
ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

та подальший розвиток відбувалися завдяки самовідданості видатних ієрархів, переважна більшість яких зазнала репресій або змушена була емігрувати. Серед них – митрополит Полікарп (у миру – Петро Дмитрович Сікорський) – український церковний та громадський діяч, який сприяв збереженню та розвитку УАПЦ на теренах України, а згодом був змушений продовжувати свою справу в еміграції: у Німеччині та Франції.

Народився П. Сікорський 20 червня 1875 р. у с. Зеленьки Канівського повіту на Київщині (тепер – с. Зеленьки Миронівського р-ну Київської обл.) у родині священослужителя². У 1898 р. закінчив Київську духовну семінарію, впродовж 1906–1910 рр., як вільний слухач, навчався на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира³.

Деякий час П. Сікорський служив дяком при Воскресенській церкві в Києві, а також обіймав різні посади в церковно-адміністративних

Лист митрополита
Полікарпа Сікорського
до українського
громадсько-політичного
діяча та науковця
Олександра Шульгина,
22 січня [1951] р.
ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1,
спр. 3, арк. 14.

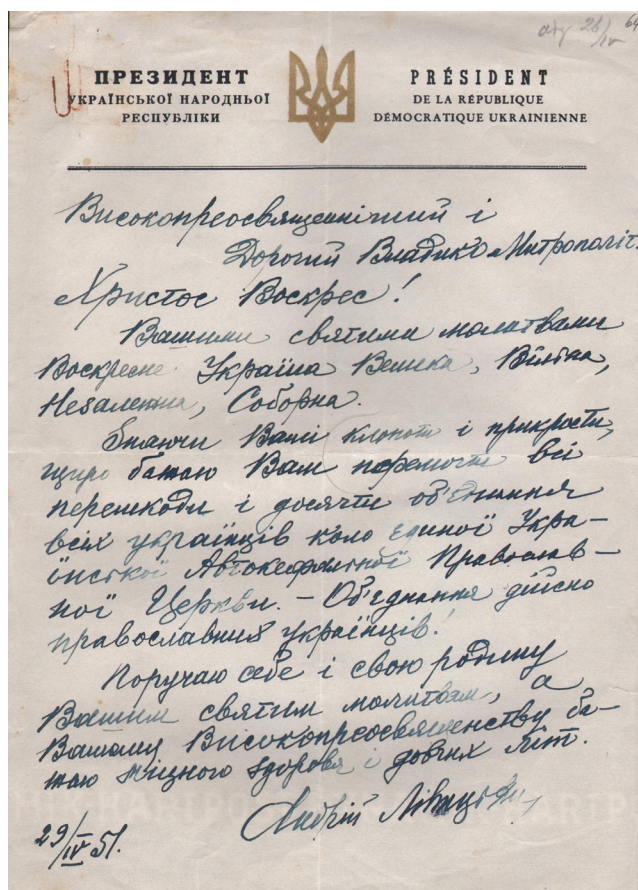

установах. Незадовго до подій 1917 р. розпочав діяльність у Київській духовній консисторії. У роки визвольних змагань він – начальник господарського відділу Міністерства сповідань, віце-директор Департаменту загальних справ Уряду УНР на еміграції⁴.

У 1922 р. П. Сікорський прийняв чернецтво під іменем Полікарп та незабаром був піднесений до сану архімандрита. Після цього його життя в різні роки було пов'язано з Дерманським, Мелецьким, Загаєвським, Вілленським Свято-Духівським, Жировицьким монастирями⁵. В цей період архімандрит Полікарп сприяв українізації церкви, працював над перекладом українською мовою богослужбової літератури.

У 1932 р. у Варшаві (Польща) в Митрополичому соборі св. Марії Магдалини архімандрит Полікарп був висвячений митрополитом Діонісієм (К. Валединським) на єпископа Луцького, вікарія Волинського⁶.

З приходом у 1939 р. на Волинь радянської влади єпископ Полікарп був усунутий з посади. Проте вже у 1941 р. митрополит Діонісій висвятив його на архієпископа Луцького і Ковельського⁷, а 24 грудня 1941 р. призначив “Тимчасовим адміністратором Автокефальної церкви на звільнених землях України”⁸. У цей нелегкий час архієпископ Полікарп

Вітальний лист
Президента Української
Народної Республіки
в екзилі Андрія
Лівницького до
митрополита Полікарпа
Сікорського, 29 квітня
1951 р.
ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1,
спр. 8, арк. 64.

виступив ініціатором подальшого зміцнення УАПЦ: сприяв висвяченню нових єпископів, проведенню ряду соборів. Уже в травні 1942 р. Собор єпископів УАПЦ у Києві звернувся до архієпископа Полікарпа з проханням прийняти сан митрополита⁹.

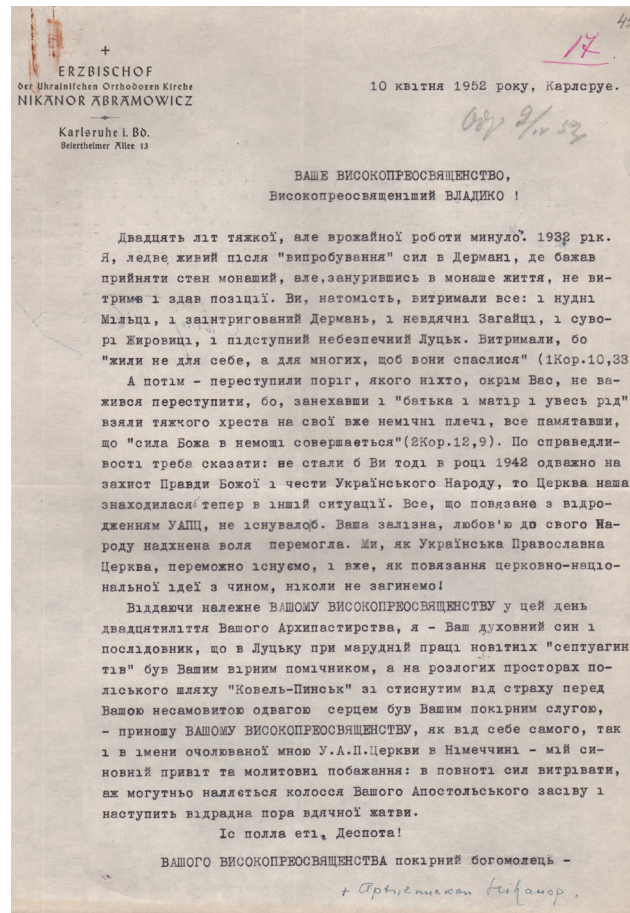
Подальші події Другої світової війни спонукали очільника УАПЦ залишити Україну. Після закінчення війни впродовж кількох років він перебував у Ді-Пі таборах¹⁰ Німеччини, а з 1950 р. мешкав у Франції недалеко від Парижу¹¹, де й упокоївся 22 жовтня 1953 р.¹² у своїй Митрополичій резиденції у Свято-Воскресенському скиті в Ольне-су-Буа (фр. Aulnay-sous-Bois).

Життя та діяльність митрополита Полікарпа неодноразово висвітлювалися як в українських закордонних виданнях, так і у вітчизняних, опублікованих в останні десятиліття. Значна їх частина зберігається у складі довідково-інформаційного фонду Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ).

Серед друківаних за межами України праць, присвячених історії УАПЦ та її окремим представникам, назвемо “Нарис історії парафії УАПЦ у Франції (1924–1947)” Є. Бачинського (1954 р.) із короткою

Лист архієпископа
Никанора Абрамовича
до митрополита
Полікарпа Сікорського,
10 квітня 1952 р.
ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1,
спр. 7, арк. 45.

згадкою про митрополита Полікарпа¹³. Детально його життєвий шлях описаний І. Власовським у багатотомному "Нарисі історії Української Православної Церкви" (т. IV, 1966 р.)¹⁴.

Гідне місце серед видатних українських діячів посіло ім'я митрополита Полікарпа в "Енциклопедії українознавства" (1970 р.), де вміщено присвячену йому статтю¹⁵. Не обійшли увагою постать митрополита Полікарпа упорядники "Мартирології українських церков" (т. I "Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України", 1987 р.)¹⁶.

Поповнився довідково-інформаційний фонд ЦДАЗУ опублікованими останніми роками працями українського науковця з Волині В. Рожка "Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр." (2007 р.)¹⁷, "Новітні мученики Святого Українського православ'я на історичній Волині (XX ст.)" (2010 р.)¹⁸, "Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії" (2015 р.)¹⁹. Остання монографія розкриває сторінки життєпису одного з найвідоміших ієрархів УАПЦ.

Важливою джерельною базою для вивчення постаті митрополита Полікарпа є публікації в українських закордонних періодичних виданнях “Українське православне слово”, “Гомін України”, “Сучасна Україна”, “Смолоскип” та ряді інших.

Так, у 1952 р. у місячнику “Українське православне слово” вийшла публікація “У 20-ті роковини архиєпископства митрополита Полікарпа”²⁰. Статті-некрологи В. Вишневецького “Останні дні земного шляху Митрополита Полікарпа”²¹ та І. Власовського “Помер Митрополит УАПЦ Полікарп”²² були опубліковані у 1953 р. відповідно в газеті “Гомін України” та місячнику “Українське православне слово”. На шпальтах “Українського православного календаря” за 1979 р. були вміщені статті “Спомин про владу митрополита Полікарпа” Ю. Коваленка²³ та “Митрополит Полікарп – живий у спогадах і вчинках. Зустріч у Луцькому”, автор якої приховав своє прізвище під криптонімом “І. К-ий”²⁴.

Дослідження комплексу архівних документів, що надійшов до ЦДАЗУ у 2011 р. від Фондації імені Олега Ольжича (Україна)²⁵, дає змогу доповнити відомості, які містяться в оглянутих вище наукових працях та публікаціях, присвячених митрополиту Полікарпу.

Хронологічно ці документи охоплюють період з 1949 р. до 1953 р. та утворюють дві групи. Перша містить Великодні архиєпископські послання митрополита Полікарпа до віруючих, датовані 1951 р. та 1952 р. До другої входить листування митрополита з громадсько-політичними діячами, науковцями, духовенством, представниками українських громадських, наукових, релігійних, молодіжних та інших організацій, об’єднань, товариств, наукових та навчальних закладів, що діяли на той час в Австралії, Австрії, Бельгії, Великій Британії, Голландії, Італії, Німеччині, США, Туреччині, Франції.

Переважний зміст листів – привітання з нагоди релігійних свят, річниці прийняття чернецтва, двадцятиріччя єпископської хіротонії та днів небесного покровителя митрополита – преподобного Полікарпа, архімандрита Печерського, та відповіді на них. У листах зустрічаються короткі повідомлення щодо подій у житті УАПЦ повоєнних років, окремих її представників, життя та діяльності самого митрополита Полікарпа. При цьому у деяких випадках листування розкриває ставлення митрополита та його дописувачів до подій, учасниками та свідками яких вони були. Крім цього, серед листів є і такі, що містять виключно привітання та лаконічні відповіді на них самого Владика Полікарпа або директора Митрополичої канцелярії УАПЦ проф. Б. Лисянського.

У центрі уваги цієї статті – більш змістовні епістолярії, які є важливим джерелом для вивчення постаті митрополита Полікарпа. Складаються вони з двох або більше частин. Перша містить відповідь на привітання, друга – фрагменти спогадів митрополита, скупі відомості щодо його громадської та церковної діяльності, роздуми щодо ситуації,

в якій перебуває українська православна церква за кордоном, побутові турботи та ін. Уривки спогадів, повідомлення про окремих представників української еміграції, події в житті української церкви тощо знаходимо і в листах дописувачів.

Зупинімося на двох аспектах вивчення епістолярної спадщини митрополита Полікарпа, яка зберігається у фондах ЦДАЗУ:

- визначення кола осіб та організацій, з якими велося листування;
- визначення тем, які підіймалися у листуванні з представниками української еміграції.

У ЦДАЗУ зберігаються вітальні листи до митр. Полікарпа таких видатних українських громадсько-політичних діячів, як Андрій Лівіцький²⁶, Борис Іваницький²⁷, Степан Баран²⁸, Андрій Мельник²⁹, Данило Скоропадський³⁰, Тиміш Омельченко³¹, Михайло Омелянович-Павленко³², Олег Штуль-Жданович³³, Осип Бойдуник³⁴, Олександр Шульгин³⁵ та інші. Одночасно Владикою велося листування з багатьма українськими закордонними громадсько-політичними організаціями. Зокрема, з Центральним представництвом української еміграції в Німеччині³⁶, Союзом гетьманців державників (Велика Британія)³⁷, Союзом українців у Великій Британії³⁸, Союзом українців у Бельгії³⁹, Товариством бувших українських вояків в Бельгії⁴⁰, Українською жіночою організацією в Бельгії⁴¹, Об'єднанням українських жінок табору Гайденау (Німеччина)⁴², Українською громадою у Франції⁴³, Українською національною єдністю у Франції⁴⁴, Об'єднанням українців Голландії⁴⁵, Українською громадою в Туреччині⁴⁶, Комітетом українських скитальців у Трієсті (Італія)⁴⁷, Союзом українських інвалідів на еміграції (Аугсбург, Німеччина)⁴⁸, Крайовим представництвом на британську зону Ліги українських політичних в'язнів (Ганновер, Німеччина)⁴⁹, Крайовою управою Союзу українських ветеранів в Австрії⁵⁰, Центральним комітетом Української республікансько-демократичної партії⁵¹, Представництвом в Європі Фонду допомоги українців Канади⁵², Товариством "Волинь" в Нью-Йорку (США)⁵³, Українською санітарно-харитативною службою у Мюнхені⁵⁴ та ін.

Значну частину епістолярної спадщини становлять вітальні листи від представників українських молодіжних та студентських організацій, що діяли в Австралії, Австрії, Німеччині, США, Франції. Серед них назвемо Комісію допомоги українському студентству⁵⁵, Центральний союз українського студентства⁵⁶, Центральний комітет Спільки української молоді⁵⁷, Союз українських пластунів у Німеччині⁵⁸, Українське студентське товариство при Богословській академії УАПЦ (Мюнхен)⁵⁹, Національний союз українських студентів у Бельгії⁶⁰, Товариство українських студентів "Січ" у Граці⁶¹, Українську студентську громаду в Парижі⁶², Союз української молоді в Аделаїді⁶³, Товариство студентів-богословів Української Православної Церкви у Нью-Йорку⁶⁴.

Зберігаються в архіві листи з вітаннями до митр. Полікарпа від представників українських наукових та навчальних установ, закладів, осередків, що діяли у повоєнній Європі, а саме: Української вільної академії наук (голова Представництва УВАН на Німеччину проф. П. Курінний)⁶⁵, Наукового товариства ім. Шевченка (Мюнхен, Сарсель)⁶⁶, Українського вільного університету (ректор проф. Ю. Панейко, Мюнхен)⁶⁷, Української економічної високої школи (ректор проф. І. Замша, Мюнхен)⁶⁸, Українського техніко-господарського інституту (ректор Б. Іваницький, Регенсбург, Мюнхен)⁶⁹, Української ім. Т. Шевченка гімназії в Таборі ім. гетьмана Богдана Хмельницького (Гайденау)⁷⁰, читальні “Просвіта” в Гайденау⁷¹.

Крім цього, згадаємо таких науковців як І. Власовський⁷², П. Зайцев⁷³, В. Кубійович⁷⁴, Б. Лотоцький⁷⁵, Ю. Коваленко⁷⁶, П. Ковалів⁷⁷ та ін., з якими Владика Полікарпа поєднувала багаторічна співпраця, зокрема, на ниві створеної у 1946 р. Богословсько-педагогічної академії УАПЦ (у 1948 р. реорганізована у Богословську академію УАПЦ в Мюнхені)⁷⁸. Навіть опинившись у Франції, митрополит продовжував опікуватися долею Богословської академії, про що свідчить лист П. Коваліва 1951 р.: “Щиро дякую за Ваше тепле Архипастирське благословення розпочатої праці коло організації в США Богословського Інституту. На жаль, нитка через незалежні від мене причини перервалася: не пощастило перенести Богословської Академії до США, бо її, як Вам відомо з преси, вирішено залишити в Німеччині, тобто переведено на консервацію. Мої неодноразові намагання цього не робити нічого не допомогли. Ще перед Собором за два місяці я послав великого листа до Сенату Академії, щоб він виніс якоесь рішення й прислав мені матеріали, потрібні для доповіді на Соборі. Але відповіді й досі немає, натомість тільки випадково з преси довідався, що Академія залишається в Німеччині. Тому на Соборі я примушений був мати доповідь не про перенесення готової високої богословської школи, а про створення нової школи. Собор ствердив [...] школу заснувати. Я зовсім не маю відомостей, як ставиться Св. Синод УАПЦ до рішення Сенату нікуди не переводити Академії”⁷⁹.

У відповідь митрополит Полікарп написав: “Відносно Духовної Академії в Мюнхені Ви можете дізнатися з статті “Богословська Академія УАПЦ в 1949/50 акад. році”. Ця стаття знаходиться в Українському Православному Церковному Календарі на 1951 р. [...] Сенат Академії мені не подає відомостей про це. Канцелярія Свящ. Синоду УАПЦ зараз не існує, а її заміняє Митрополіча Канцелярія, яка міститься разом зі мною в Ольне су Буа. Я знаю постанову Собору Американської Церкви про відкриття в Америці вищої духовної школи, але я глибоко переконаний, що коли Ви цю справу візьмете в свої руки і

також енергично поведете її, як то було в Мюнхені, то та школа буде в Америці [...]»⁸⁰.

Завдяки листуванню митр. Полікарпа ми маємо можливість осягнути розмаїття українських православних осередків поза межами України після Другої світової війни. Серед них назвемо Єпархіальну раду УАПЦ у Франції⁸¹, Церковне управління в Бельгії⁸², Генеральне церковне управління УАПЦ у Великій Британії⁸³, Церковне управління у британській зоні Німеччини⁸⁴, Духовну консисторію Української Православної Церкви в США⁸⁵, Церковне управління УАПЦ в Австралії⁸⁶. Також у містах Австралії, Великої Британії, Венесуели, Канади, Німеччини, США діяли українські парафіяльні громади⁸⁷.

Серед видатних діячів церкви, з якими митр. Полікарп в останні роки життя не поривав зв'язок саме завдяки листуванню, були митр. Іоанн Теодорович⁸⁸, архієп. Мстислав Скрипник⁸⁹, архієп. Ніканор Абрамович⁹⁰, архієп. Михаїл [Хороший]⁹¹, архієп. Ігор Губа⁹², архієп. Геннадій [Шиприкевич]⁹³, єп. Платон Артемюк⁹⁴, єп. Сильвестр Гаєвський⁹⁵ та ін. Також вартими уваги видаються контакти Владики Полікарпа з митрополитом Естонської Апостольсько-Православної Церкви Олександром [Паулусом]⁹⁶, єпископом Білоруської Автокефальної Православної Церкви Василем [Томашіком]⁹⁷, ректором Білоруської католицької місії у Франції Львом Горошком⁹⁸.

Листування із зазначеними вище осередками, товариствами, громадами, навчальними і культурно-освітніми закладами та їх окремими представниками свідчить не тільки про вагоме місце, яке очільник УАПЦ посідав у житті українських громад за кордоном, а й демонструє ту активну громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність, яку розгорнули вихідці з України на чужині у перші повоєнні роки. Крім того, на основі листування можна провести аналіз соціального походження вихідців з України, їх культурно-освітнього рівня тощо.

Вивчаючи епістолярну спадщину митрополита Полікарпа, доцільно акцентувати увагу на ряді тем, які, на нашу думку, привертають увагу та сприяють не тільки кращому розумінню його як особистості, а й тієї атмосфери, в якій перебували українці за кордоном на початку 1950-х років.

Розглядаючи тематику листування, підкреслимо, що в ньому майже відсутні згадки митрополита Полікарпа про труднощі під час його вимушеної подорожі з України до Німеччини. Натомість в архіві зберігаються листи, які висвітлюють виснажливий переїзд Владики до Франції, облаштування там та прагнення емігрувати до Великої Британії. «Дорога мене тяжко втомила. З Гайденав я виїхав 12 квітня. Мусів сидіти в переходовому таборі ГанOVER-Бухгольц 9 днів через те, що ПРО⁹⁹ своєчасно не надіслало моїх документів до того Бухгольву», – розповідав митр. Полікарп у своєму листі до Голови Генерального церковного управління УАПЦ у Великій Британії прот. Ігоря Губаржевського¹⁰⁰.

Звертаючись до дякона Юхима Якименка, Владика зазначав: “Оселівся я в 10 км. від Парижу. Маю пристайне помешкання – вілу і садок. Аренда мого приміщення виносить на рік 500 дол. Сума ця для мене дуже велика, але я надіюсь, що Господь і добрі люди допоможуть мені вивязатися з труднощами. Зараз я ще відпочиваю з дороги, бо вона сильно втомила мене і як Господь допоможе, то відправлю Службу Божу в Парижі в Неділю Самарянки”¹⁰¹.

Досить швидко настрої листів змінилися і прот. Петру Білану митр. Полікарп писав: “[...] крім старости, сушать мою голову ще і різні матеріальні турботи. Щоб від цього звільнитися, я вирішив перейти жити до Притулку для старих, який відкривається в осени і в якому будуть мешкати тільки Українці і Грузини. Життєві умови там будуть не злі”¹⁰². А ось уривок з іншого листа: “Зараз я почуваю себе більш-менш спокійно і коли би не фінансові труднощі, то я до кінця днів своїх жив би вповні не зле у Франції. Із за цих труднощів я хотів переїхати на стале до Англії, де б я мав дарове помешкання в церковному домі, але туди зараз не дають віз із за політичних труднощів, які переживає тепер Англія. Помешкання у Франції забирає у мене більшу половину мого не сталого бюджету”¹⁰³.

Надалі очільник УАПЦ неодноразово намагався залишити Францію, мріючи про більш сприятливі умови життя у Великій Британії. “Країну своєї мрії” він все-таки відвідав у 1950 р. та 1952 р.¹⁰⁴. В одному з листів, перед своєю другою подорожжю, він писав: “Маю намір побувати з візитацією парафії в Англії. На цьому тижні матиму вже нансеновський паспорт і тоді почну заходи що до одержання візи до Англії”¹⁰⁵.

Серед інших листів значну частину становлять ті, які містять вітання від різних осіб та організацій з нагоди двадцятої річниці єпископської хиротонії Владика. У листі-привітанні професора Івана Власовського читаємо: “На день 20-річчя священної хиротонії Вашої в єпископа Луцького у неділю 10 квітня 1932 р. в Марії-Магдалинському соборі м. Варшави складаю Вам синовні поздоровлення [...] Ці двадцять літ Вашого єпископського служіння, свідком яких судилось волею Всевишнього й мені бути від привітання Вас, як Єпископа, у брами Вашої Луцької кафедри в квітні 1932 р., багаті в події, що почасти списані мною в праці “Українська Православна Церква в часі другої світової війни”, а ще залишилась друга частина – життя цієї Церкви під Вашим правом на еміграції, – і я молю Бога, щоб дав мені спроможність і сили привести в систематичне історичне оповідання й ці часи життя нашої Церкви”¹⁰⁶.

Сам митрополит Полікарп про цей час згадував: “Тяжкий був шлях мого двадцятилітнього служіння, а особливо тяжкий він був на еміграції, де я багато перетерпів від чужих, а ще більше від своїх. Але Господь охороняв мене і Його руку я чув над собою”¹⁰⁷.

Українська Православна Церква в США в особі Голови Консисто́рії архієпископа Мстислава Скрипника надіслала привітання та повідомила про пересилку банківського чеку на суму 160 \$ “як скромний ювілейний дар [...] з нагоди 20-літнього ювілею [...] як допомога на удержання нашого церковного центру в Європі за місяць квітень. Для пояснення: Консисто́рія схвалила висилати по \$ 30 місячно на протя́зі шости місяців, починаючи від квітня бр.”¹⁰⁸. На таке привітання Владика відповів: “Я організував Митрополичу Раду і передав їй турботи про добування коштів на утримання Митрополії і Рада звернулася з цією справою до Українських Церков Православних за допомогою. І от Ваша Консисто́рія розщедрилася і ассігнувала що місячно надсилати Раді по тридцять долярів. Правда розщедрилася?”¹⁰⁹.

Вивчення листування митрополита сприяє розумінню його громадської позиції. Так, до О. Шульгина він звернувся з наступним зауваженням: “Дуже жалко, що Ви в неділю не були на Службі Божій 21 січня. В цей день відбулося церковне свято Не[з]алежності і Соборности України. Це ж свято для українського народу є найбільшим святом національним і мене вразило те, що наші чоловічі люди не всі були на Молебні, який було відправлено з приводу цього свята. Може Ви не дай Боже хорієте?”¹¹⁰. Зміст листа свідчить не тільки про участь митрополита у громадському житті української спільноти у Франції, а й про його ставлення до важливих подій в історії українського народу і прагнення донести до кожного розуміння їх значимості.

Митрополит Полікарп не залишався осторонь розселення мешканців Ді-Пі таборів по різних континентах та країнах, їх подальшої адаптації в нових умовах. Переймався тим, куди, як швидко й на яких умовах емігрують відомі та рядові представники його пастви. Як приклад, наведемо рядки листа від 2 травня 1950 р. до П. Бульби: “Щось дуже затягнулася справа у Вас з одержанням Владикою Ігорем¹¹¹ дозволу на проїзд до Аргентини. Зараз є можливість йому переїхати до Бразилії. Коли ця можливість здійсниться, то тоді йому буде легше переїхати з Бразилії до Аргентини. Але Ви своїх турбот про його переїзд до Аргентини перед аргентинським урядом не залишайте [...]”¹¹².

Більш аніж за півроку (в листі, датованому 24 січня 1951 р.) митр. Полікарп знову порушував те саме питання: “Коли матимете Ви час, то я прошу Вас повідомте мене про причини, чому затягнулася справа з дозволом для Владики Ігора прибути до Аргентини. Я думаю, що коли би українське православне громадянство або [б]ратство настирливо домагались у влади дозволу на приїзд Владики Ігора, то справа була б залагоджена. Стукайте і відчиняйте Вам. Видко мало і тихенько стукають в цій справі. Владика Ігор хтів виїхати до Америки, щоб звідти добратися до Аргентини, але з Америкою йому щось не пощастило”¹¹³. У 1952 р. митрополит отримав Великодне привітання

від членів Свято Троїцької парафії УАПЦ в Нью-Йорку за підписом архієп. Ігоря Губи¹¹⁴.

Через листування розкривається ставлення митрополита і до спроб самоорганізації українців у країнах свого нового поселення. В одному з його листів читаємо: “От о. диякон Сірик писав мені, що в Нью Йорку є люди з Гайденав, які засновали “Комітет допомоги гайденавці гайденавцям” під головуванням п. Миколи Твердовського. Кожний член комітету вносить щомісяця один доляр членського взносу. Комітет вже два рази вислав для бідних в Гайденав гроші – 83 долари і на Різдвяні Свята 200 доларів. Це мене дуже радує, що гайденавці не забувають бідних людей, які залишилися в Німеччині і не мають спроможности виїхати”¹¹⁵.

Не залишався митрополит байдужим до долі жодного представника своєї розпорошеної пастви. Тому й зверталися до нього за розрадою, передаючи за допомогою листів свої переживання. Ми ж маємо можливість збагнути, яким складним був процес адаптації в нових умовах: “Я вже скоро рік в Америці, але зжитися з тутешніми обставинами мені дуже тяжко, бо в Америці життя побудоване на цілком інших засадах чим в Європі й тому треба дуже ор’єнтуватися, щоби не стратити душевної рівноваги, бо тяжка фізична праця абсорбує майже весь час так, що навіть в сні не дає спокою, бо боротьба за насущним хлібом вичерпує всі сили людини. В Америці думання українців зовсім інше ніж в Європі, а це діє психічно на нас європейців, які привикли до іншого способу думання і мають інші погляди на питання українського буття”¹¹⁶.

Проте повсякденні турботи не змогли змусити представників нової хвилі української еміграції забути свої прагнення. Так, звертаючись до митрополита Полікарпа, комбатант П. [Петренко] писав: “Бажаю тільки, що би той Великдень ми зустрічали не тут, і там, у чужині, лише у себе дома, на нашій рідній землі, в нашій милій та дорогій Україні. Що би наша Батьківщина до того часу звільнилася від окупанта і стала дійсною, Самостійною, Соборною Українською Народною Республікою”¹¹⁷. Такі побажання не були поодинокими, і підкреслювали вони незбориме прагнення “українських скитальців”, серед яких був і сам Владика Полікарп, повернутися на Батьківщину.

Стисле ознайомлення з епістолярною спадщиною митрополита УАПЦ Полікарпа, яка зберігається в ЦДАЗУ, попри фрагментарність інформації, що міститься у ній, дає змогу розглядати ці документи як важливе джерело відомостей, які доповнюють біографію Владика та загалом історію української православної церкви повоєнного часу і третьої хвилі української еміграції. Листування з видатними громадсько-політичними, культурно-освітніми, церковними діячами, пересічними вихідцями з України, численними українськими закордонними органі-

заціями є свідченням того вагомого внеску, який зробив митрополит Полікарп у розвиток та зміцнення української православної церкви на Батьківщині та за її межами.

¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

² *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966. – С. 83; *Коваленко Ю.* Спомин про Владику митрополита Полікарпа / Ю. Коваленко // Український православний календар на 1979 рік, річник двадцять дев'ятей. – 1979. – С. 98; *Лисенко О. Є.* Полікарп / О. Є. Лисенко, І. І. Поїздник // Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прил. ; Редкол. В. А. Смолій (голова) [та ін.] – К., 2011. – С. 326.

³ *Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп* / Л. К. // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 11. – С. 2.

⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966 – С. 83; *Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп* / Л. К. // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 11. – С. 2.

⁵ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк – Бавнд Брук, 1966 – С. 84; *Власовський І.* Помер митрополит УАПЦ Полікарп / Іван Власовський // Гомін України. – 7 листопада 1953. – Ч. 45 (234). – С. 1; *Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп* / Л. К. // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 11. – С. 2.

⁶ У 20-ті роковини архиєпископства митрополита Полікарпа // Українське православне слово. – 1952. – Ч. 4. – С. 16.

⁷ *Л. К. Блаженніший Митрополит Полікарп* / Л. К. // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 11. – С. 2.

⁸ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966 – С. 214.

⁹ Мартирологія українських церков: у 4 т. / Українське видавництво “Смолокип” ім. В. Симоненка. – Торонто–Балтимор, 1987. – Т. I. – Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. – С. 1051; *Коваленко Ю.* Спомин про Владику митрополита Полікарпа / Ю. Коваленко // Український православний календар на 1979 рік, річник двадцять дев'ятей. – 1979. – С. 99; *Стоколос Н. Т.* Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату “Україна” в 1941–1942 рр. / Н. Т. Стоколос // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/3/8.pdf>. – Назва з екрана.

¹⁰ Ді-Пі табори (від англомовного терміна “displaced person”, або DP) – табори переміщених осіб, створені на території Німеччини та Австрії після завершення Другої світової війни, в яких перебували представники багатьох національностей, у т. ч. українці. Переважну їх більшість становили особи, вивезені німцями на примусові роботи в Німеччину, а також представники інтелігенції та політичні діячі, які покинули Україну, щоб запобігти переслідуванню з боку радянської влади; українці в Червоній Армії, які потрапили в німецький полон і вижили до кінця війни; члени українського наці-

оналістичного руху та інші політичні в'язні, яких у кінці війни звільнено з німецьких концентраційних таборів. – Українці в Сполученому Королівстві : Інтернет-енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/01/peremischeni-u.htm>. – Назва з екрана.

¹¹ ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

¹² *Власовський І.* Помер митрополит УАПЦ Полікарп / Іван Власовський // Гомін України. – 7 листопада 1953. – Ч. 45 (234). – С. 1.

¹³ *Бачинський Є. В.* Нарис історії парафії УАПЦ у Франції (1924–1947), 1954. – С. 14.

¹⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966. – С. 83–375.

¹⁵ Полікарп Сікорський / Енциклопедія українознавства. – Париж–Нью-Йорк, 1970. – Т. II/6. – С. 2160–2161.

¹⁶ Мартирологія українських церков: у 4 т. / Українське видавництво “Смолоскип” ім. В. Симоненка. – Торонто–Балтимор, 1987. – Т. I. – Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін.

¹⁷ *Рожко В. Є.* Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–1920 рр.: історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 348 с.

¹⁸ *Рожко В. Є.* Новітні мученики Святого Українського православ'я на історичній Волині (XX ст.): історико-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – 434 с.

¹⁹ *Рожко В.* Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії / Володимир Рожко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2015. – 346 с.

²⁰ У 20-ті роковини архипастирства митрополита Полікарпа // Українське православне слово. – 1952. – Ч. 4. – С. 16.

²¹ *Вишневецький В.* Останні дні земного шляху Митрополита Полікарпа / В. Вишневецький // Українське православне слово. – 1953. – Ч. 12. – С. 9–10.

²² *Власовський І.* Помер Митрополит УАПЦ Полікарп / Іван Власовський // Гомін України. – 7 листопада 1953. – Ч. 45 (234). – С. 1, 6.

²³ *Коваленко Ю.* Спомин про владика митрополита Полікарпа / Ю. Коваленко // Український православний календар на 1979 р., річник двадцять дев'ятий, 1979. – С. 98–103.

²⁴ *І. К-ий.* Митрополит Полікарп – живий у спогадах і вчинках. Зустріч у Луцькому / І. К-ий // Український православний календар на 1979 р., річник двадцять дев'ятий, 1979. – С. 96–98.

²⁵ У результаті науково-технічного опрацювання зазначеного вище комплексу документів створено фонд № 51 “Митрополит Полікарп (Сікорський Петро Дмитрович, 1875–1953), першоієрарх Української автокефальної православної церкви в діаспорі”.

²⁶ ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 8; спр. 8, арк. 1, 10, 64.

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 11; спр. 8, арк. 12.

²⁸ Там само, спр. 3, арк. 29; спр. 8, арк. 42.

²⁹ Там само, спр. 3, арк. 7, 19; спр. 8, арк. 11, 32.

³⁰ Там само, спр. 3, арк. 9, 18.

³¹ Там само, арк. 21, 33; спр. 8, арк. 15, 48, 56.

³² Там само, спр. 7, арк. 15; спр. 8, арк. 21–22.

³³ Там само, спр. 12, арк. 89.

³⁴ Там само, спр. 8, арк. 62.

³⁵ Там само, спр. 3, арк. 14.

- ³⁶ Там само, спр. 4, арк. 20; спр. 10, арк. 19, 86.
³⁷ Там само, спр. 4, арк. 34; спр. 10, арк. 56.
³⁸ Там само, спр. 4, арк. 3, 10, 12; спр. 10, арк. 16, 21, 84.
³⁹ Там само, спр. 10, арк. 45.
⁴⁰ Там само, спр. 4, арк. 23; спр. 10, арк. 59, 71.
⁴¹ Там само, спр. 4, арк. 4; спр. 10, арк. 15–15зв., 25, 46, 74.
⁴² Там само, спр. 9, арк. 4.
⁴³ Там само, спр. 10, арк. 60.
⁴⁴ Там само, спр. 9, арк. 9.
⁴⁵ Там само, спр. 10, арк. 82.
⁴⁶ Там само, арк. 2–2зв.
⁴⁷ Там само, спр. 4, арк. 32.
⁴⁸ Там само, арк. 5; спр. 10, арк. 40.
⁴⁹ Там само, спр. 9, арк. 5.
⁵⁰ Там само, спр. 10, арк. 9.
⁵¹ Там само, спр. 4, арк. 9; спр. 10, арк. 30.
⁵² Там само, спр. 4, арк. 2; спр. 9, арк. 37, 38, 46.
⁵³ Там само, спр. 10, арк. 22.
⁵⁴ Там само, спр. 4, арк. 8; спр. 10, арк. 28, 42, 62.
⁵⁵ Там само, спр. 10, арк. 17, 75.
⁵⁶ Там само, спр. 4, арк. 6, 14; спр. 10, арк. 37, 67, 69.
⁵⁷ Там само, спр. 10, арк. 13.
⁵⁸ Там само, спр. 9, арк. 8.
⁵⁹ Там само, спр. 9, арк. 44.
⁶⁰ Там само, спр. 4, арк. 15; спр. 10, арк. 80.
⁶¹ Там само, спр. 10, арк. 78.
⁶² Там само, спр. 9, арк. 50.
⁶³ Там само, арк. 56, 57.
⁶⁴ Там само, спр. 4, арк. 11; спр. 10, арк. 64; спр. 11, арк. 24.
⁶⁵ Там само, спр. 11, арк. 6, 28.
⁶⁶ Там само, спр. 4, арк. 7; спр. 10, арк. 6, 33, 65.
⁶⁷ Там само, спр. 11, арк. 17.
⁶⁸ Там само, арк. 12.
⁶⁹ Там само, арк. 1, 3, 14, 22, 26.
⁷⁰ Там само, арк. 1а.
⁷¹ Там само, спр. 9, арк. 7.
⁷² Там само, спр. 8, арк. 39–39зв.
⁷³ Там само, спр. 3, арк. 34; спр. 8, арк. 7–7зв.
⁷⁴ Там само, спр. 10, арк. 33.
⁷⁵ Там само, спр. 3, арк. 13; спр. 8, арк. 66–66зв.
⁷⁶ Там само, спр. 13, арк. 45.
⁷⁷ Там само, спр. 3, арк. 17; спр. 12, арк. 48.
⁷⁸ *Власовський І.* Нариси історії Української Православної Церкви. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966. – С. 330, 342–343.
⁷⁹ ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 12, арк. 48.
⁸⁰ Там само, спр. 3, арк. 17.
⁸¹ Там само, спр. 5, арк. 6.
⁸² Там само, спр. 7, арк. 38.
⁸³ Там само, спр. 2, арк. 2–2зв.; спр. 5, арк. 10, 15, 67; спр. 6, арк. 85, 118, 119; спр. 7, арк. 64, 124.
⁸⁴ Там само, спр. 2, арк. 15.
⁸⁵ Там само, арк. 21.

- ⁸⁶ Там само, арк. 16.
- ⁸⁷ Там само, спр. 5, арк. 5; спр. 6, арк. 74, 89, 100, 120, 124; спр. 7, арк. 33, 83, 84, 91, 94–95зв.; спр. 9, арк. 1.
- ⁸⁸ Там само, спр. 5, арк. 116.
- ⁸⁹ Там само, спр. 2, арк. 24; спр. 6, арк. 58.
- ⁹⁰ Там само, спр. 2, арк. 25, 42; спр. 6, арк. 122; спр. 7, арк. 45, 98–98зв.
- ⁹¹ Там само, спр. 2, арк. 26, 40; спр. 5, арк. 13; спр. 7, арк. 115.
- ⁹² Там само, спр. 5, арк. 16; спр. 6, арк. 95; спр. 7, арк. 94–95.
- ⁹³ Там само, спр. 2, арк. 41; спр. 7, арк. 103.
- ⁹⁴ Там само, спр. 6, арк. 80.
- ⁹⁵ Там само, спр. 2, арк. 35; спр. 6, арк. 49, 86.
- ⁹⁶ Там само, спр. 7, арк. 16.
- ⁹⁷ Там само, спр. 6, арк. 59.
- ⁹⁸ Там само, спр. 7, арк. 42.
- ⁹⁹ ІРО – International Refugees Organization (Міжнародна організація для втікачів).
- ¹⁰⁰ ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
- ¹⁰¹ Там само, арк. 1.
- ¹⁰² Там само, арк. 13.
- ¹⁰³ Там само, арк. 30.
- ¹⁰⁴ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавнд Брук, 1966 – С. 373.
- ¹⁰⁵ ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 35.
- ¹⁰⁶ Там само, спр. 8, арк. 39–39зв.
- ¹⁰⁷ Там само, спр. 2, арк. 30.
- ¹⁰⁸ Там само, спр. 7, арк. 4.
- ¹⁰⁹ Там само, спр. 2, арк. 33.
- ¹¹⁰ Там само, спр. 3, арк. 14.
- ¹¹¹ Йдеться про архієпископа Ігоря (Губу).
- ¹¹² ЦДАЗУ, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 15.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само, спр. 7, арк. 94.
- ¹¹⁵ Там само, спр. 2, арк. 10.
- ¹¹⁶ Там само, спр. 12, арк. 55.
- ¹¹⁷ Там само, арк. 9–9зв.

The analysis of the epistolary heritage of Metropolitan of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Polikarp Sikorsky, stored in the Central State Archives of Foreign Ukrainica. In the center of research is correspondence of the last years of life of Metropolitan, which are short messages about events in the life of Ukrainian Orthodox Church of the post-war years, church and social activities, life of Metropolitan Polikarp and other Ukrainian church and public figures, scientists, representatives of Ukrainian organizations, associations, educational institutions, which existed at that time in Belgium, the UK, Holland, Germany, USA, France and other countries.

Key words: the emigration; the epistolary heritage; correspondence; Metropolitan Polikarp Sikorsky; the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church; the Central State Archives of Foreign Ukrainica.

УДК 930.253:72-051](477-25)“17/18”

О. М. БЕЛАЯ*

ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ ПЕРШОГО КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО АРХІТЕКТОРА А. І. МЕЛЕНСЬКОГО У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

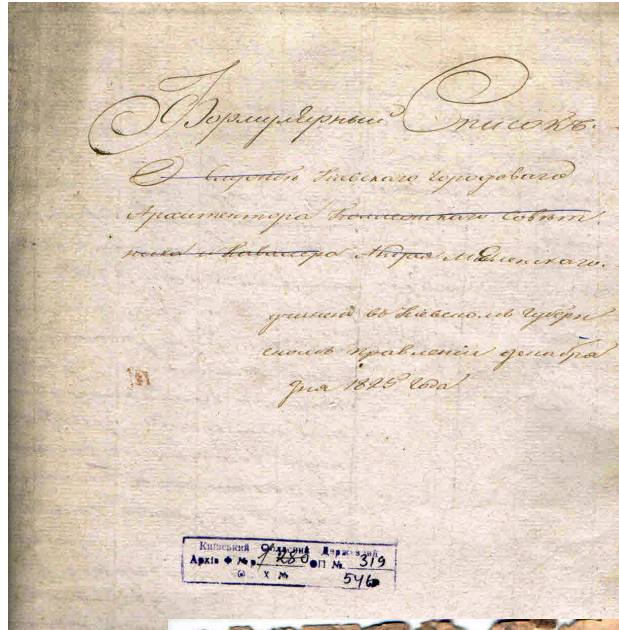
Вперше вводяться до наукового обігу документи з архівних фондів “Київське губернське дворянське депутатське зібрання” та “Київське губернське правління”, які розкривають невідомі сторінки життя та діяльності Андрія Івановича Меленського.

Ключові слова: Меленський Андрій Іванович; міський архітектор; дворянський родовід; формулярні списки; Державний архів Київської області.

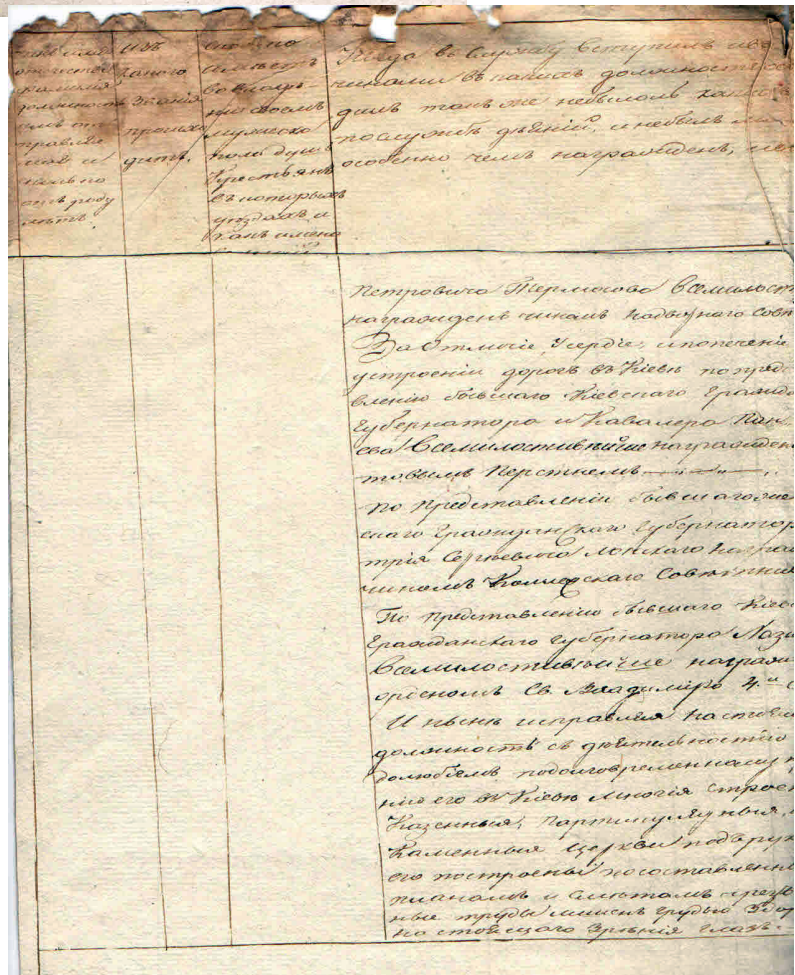
Цього року виповнюється 250 років від дня народження Андрія Івановича Меленського (1766–1833) – одного з провідних архітекторів Російської імперії кінця XVIII – перших десятиріч XIX ст., першого архітектора міста Києва, засновника і першого керівника Київської губернської креслярні, автора проектів і будівничого багатьох пам’яток архітектури Києва та планів відродження міста після великої пожежі 1811 р. Саме він створив архітектурне обличчя Києва після пожежі: колона Магдебурзького права, церква-ротонда на Аскольдовій могилі, ряд будівель Києво-Печерської Лаври, Братського та Флорівського монастирів, приміщення першого київського театру, Контрактовий будинок, церква Різдва Христового, Хрестовоздвиженська церква на “Кожум’яках”, де хрестили Михайла Булгакова та вінчався відомий український художник Григорій Світлицький – автор чудових розписів цієї ж церкви тощо.

Значно менше відомо про те, що архітектор був автором планів міста Києва, проєктантом і будівничим багатьох житлових будинків, а також про життя та діяльність А. І. Меленського взагалі і в Києві, зокрема. Завдяки розвідкам М. О. Рибаківа, зокрема, у книзі “Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва”¹, альбому-каталогу “Головні та міські архітектори Києва 1799–1999”², статті Р. М. Лякіної про генеалогію родини Меленських у журналі “Поділ і ми”³, а також архівним дослідженням М. В. Виноградової⁴ можна дізнатися деякі подробиці з особистого життя А. І. Меленського, а також з його архітектурної спадщини. Проте жоден із зазначених авторів не знав про існування його формулярних списків за 1823 р.⁵, 1825 р.⁶ та документів за 1826 р.

* *Белая Ольга Миколаївна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів та інформаційних технологій Державного архіву Київської області.

Формулярний список
1826 р.
Держархів Київської обл.,
ф. 1, оп. 319, спр. 546,
арк. 1, 3зв. Фрагмент.

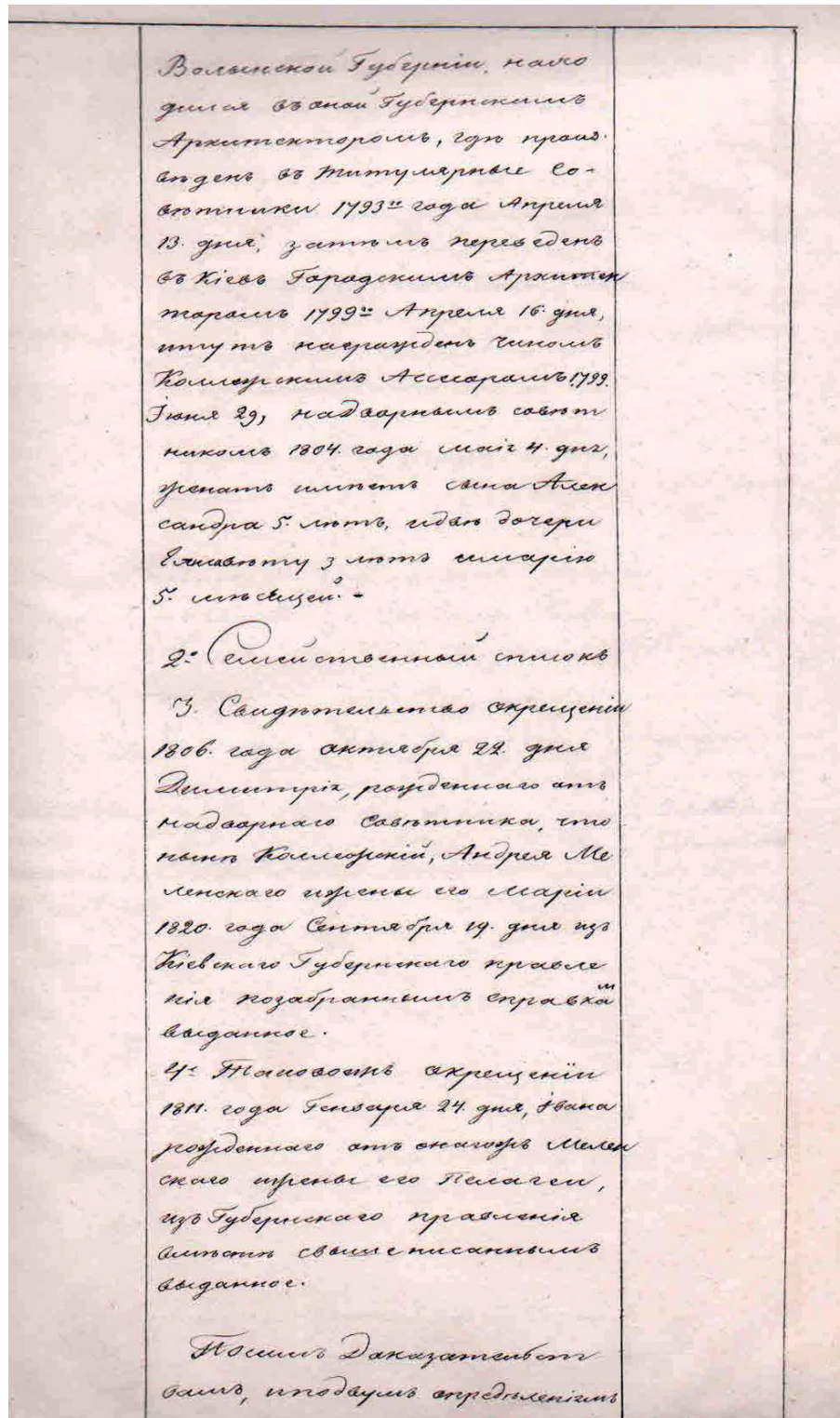

*Родословная и доказательства о дворянствѣ.
Меленскихъ.*

Гербъ неимѣется.

Родословная	Доказательства о дворянствѣ	
<i>Иванъ { Андрей } { Александръ } { Василий } { Иванъ }</i>	<p><i>1^о Формулярный списокъ о службе надворнаго советника это князь Кашевский, Андрей Ивановича сына Меленскаго, выданный запискою покойнаго Киевскаго Гражданскаго Губернатора Паскратова, представленный 1804. года Декабря 28. дня, въ Которомъ значитъ, что сынъ Ф. Меленский, изъ сверхъ офицерскихъ флотей записуется въ Государственную службу въ 1775. году Января 15. дня, за откровеніемъ</i></p>	

Родовід Меленського.
Держархів Київської обл., Ф-782, оп. 2, спр. 367, арк. 4.

Родовід Меленського,
 Держархів Київської обл. Ф-782, оп. 2, спр. 367, арк. 33.

Київського Закарпатського Депу-
 татського зібрання сestoйкий
 ая, першому 1808. года майя 3го
 дня, и старшину 1826 года мая
 та II. Коммерційний Святийникъ
 Андрей Ивановичъ сынъ Мелен-
 ский съ сивоюгли: Александръ
 Дмитріевичъ, и Иванъ, дво-
 ржанкаи радословная Книжи
 въ трудѣхъ гасетъ александ.

Губернскій Закарпатска предсо-
 датель.

Київский Губернскій Депутатъ Комаровъ
 Губернскій Губернскій Депутатъ Довгань
 Бобруйскій Губернскій Депутатъ Герасимъ
 Закарпатскій Губернскій Депутатъ Гривинъ
 Киевскій Губернскій Депутатъ Седовскій
 Васильевскій Губернскій Депутатъ Румбевскій
 Депутатъ Митинскій Митинскій
 Депутатъ Митинскій Митинскій

Секретарь Губернскій Келлеръ
 Секретарь Губернскій

Родовід Меленського,
 Держархів Київської обл. Ф-782, оп. 2, спр. 367, арк. 34.

про внесення родини Меленських до дворянських родоводів⁷, які нещодавно виявлені у Держархіві Київської області. Зазначимо, що й у цих документах не вказана точна дата народження митця, а тільки кількість років – відповідно 58 та 59. Отже, з документів відомо, що майбутній архітектор народився у м. Москві, проте рік народження можна тільки підрахувати – 1766-й. У формулярних списках та дворянському родоводі читаємо про його походження: “Андрей Иванов сын Меленский ордена Святого Владимира 4-й степени кавалер, происходит из обер-офицерских детей”⁸, а далі розписані майже всі етапи перебування його на державній службі, починаючи з 15 січня 1775 р. Саме в цей день А. І. Меленський був зарахований учнем до “так именуемого Каменного приказа”⁹, в якому навчався “арифметике, геометрии, геодезии, рисовать, гражданской архитектуре, а 1 сентября 1780 года по уничтожению Каменного приказа перемещён в комиссию строения Москвы, затем уволен в Московскую Кремлёвскую экспедицию архитектурским учеником при архитекторе статском советнике Карле Ивановиче Бланке при чертёжной и был командирован в летнее время на строительство Екатерининского дворца – 1786 год, 15 августа”¹⁰. А далі був Санкт-Петербург і робота з Джакомо Кваренгі (який у формулярному списку зазначений як італійський майстер Гваренгія – *О. Б.*), виїзд в Україну для замірів історичних пам’яток, робота Волинським губернським архітектором. 29 червня 1799 р., як зазначено у формулярному списку за 1823 рік, “...Генералом от инфантерии и кавалером Александром Андреевичем Беклемишевым определён в Киев городовой архитектором” у чині колезького асесора¹¹. З 1804 р. – надвірний радник, з 1816 р. – колезький радник. 1809 р. “за отличие, усердие и попечение дорог в Киеве награждён бриллиантовым перстнем”¹².

Вперше, у справі щодо дворянства Меленських за 1826 р., знаходимо подробиці з особистого життя Андрія Івановича. До сьогодні не було відоме ім’я його першої дружини – Марії, яка народила йому 4-х дітей – Олександра (станом на 1826 р. – 25 років), Дмитра, 1806 р. н.¹³, Єлизавету (станом на 1823 р. – 20 років, на 1825 р. – 23 роки) та Марії (станом на 1823 р. та на 1825 р. зазначено однаковий вік – 17 років)¹⁴. Згідно з витягом із формулярного списку за 1804 р., у дворянських родоводах родини Меленських (1826 р.) зазначено, що станом на 1804 р. Єлизаветі було 3 роки, Марії – 5 місяців¹⁵. До моменту виявлення у Держархіві Київської області цих документів не було відомо про існування найстаршого сина Олександра, а молодшу доньку від першого шлюбу у всіх попередніх дослідженнях називали іменем Мар’яна.

Взагалі А. І. Меленський був одружений двічі. Другою його дружиною стала донька бригадира Івана Лешкевича – Пелагея. 1 травня 1810 р. “...46-летний вдовец Андрей Иванович Меленский и 27-летняя Пелагея Ивановна Лешкевич обвенчались в церкви Николаы Притис-

ка”¹⁶. Від другого шлюбу А. І. Меленський мав 2-х дітей – сина Івана, 1811 р. н.¹⁷ та доньку Феодосію, яка станом на 1825 р. мала 12 років¹⁸. До речі, всі сини А. І. Меленського та він сам згідно з рішенням Київського губернського дворянського зібрання внесені до 3-ої частини дворянських родоводів у березні 1826 р.¹⁹

Із формулярного списку за 1825 р. дізнаємося про подальшу долю дітей А. І. Меленського: син Дмитро навчався у Головному інженерному училищі у м. Санкт-Петербурзі, донька Єлизавета вийшла заміж за радника Київської казенної палати Стрельцова, а син Іван навчався у Київській гімназії²⁰.

Формулярний список за 1823 р. підписаний самим А. І. Меленським, а от формулярний список за 1825-й – ні. Приписка в кінці списку все пояснює: “исправляя должность городского архитектора с деятельностью и трудолюбием по долговременному пребыванию его в Киеве многие строения, казённые, партикулярные и даже каменные церкви под руководством его построены и по составленным им планам и сметам чрез понесенные труды лишён грудью здоровья и настоящего зрения глаз”²¹. Здоров’я А. І. Меленського дедалі погіршувалося, і 1 січня 1833 р. він помер у власному будинку, побудованому у 1818 р. за його ж проектом. Був похований на Щекавицькому кладовищі. На жаль, могила його не збереглася. А будинок існує донині під № 13/11 по вул. Хорива. Це – єдиний меморіальний об’єкт, пов’язаний з пам’яттю першого міського архітектора Києва, збережений до нашого часу.

1994 р., відповідно до розпорядження Представника Президента України в м. Києві, цей будинок взято на державний облік та під охорону, як пам’ятку історії та архітектури місцевого значення. Незважаючи на те, що києвознавцями, зокрема, М. В. Виноградовою²², порушувалося питання про встановлення на будинку меморіальної дошки А. І. Меленському до його 240-річчя, ще й до сьогодні доля будинку не вирішена, на ньому не встановлено меморіальної дошки і не проведено музеєфікацію. Сподіваємося, що нарешті, з огляду на 250-річний ювілей, влада і громадськість столиці достойно вшанують одного з найталановитіших будівничих і першого головного архітектора Києва Андрія Івановича Меленського.

---

¹ Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. О. Рибаків – К. : “Кий”, 1997. – 374 с.

² Головні та міські архітектори Києва 1799–1999: каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва // М. В. Виноградова [та ін.] ; ред. М. М. Дьомін ; Державний НДІ теорії та історії архітектури і містобудування Держбуду України (НДІТІАМ), Головне управління містобудування та архітектури Київської міської держадміністрації (Головкиївархітектура). – К. : НДІТІАМ : Головкиївархітектура, 1999.

³ *Лякіна Р. М.* Сім'я архітектора / Р. М. Лякіна // Поділ і ми. – 2001. – № 4/5 – С. 56–58.

⁴ *Виноградова М. В.* Садиба Андрія Меленського у Києві / М. В. Виноградова // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища – К. : “АртЕк”, 2003. – С. 124–131.

⁵ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. 1, оп. 319, спр. 334.

⁶ Там само, спр. 546.

⁷ Там само, ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 32–35; спр. 368, арк. 37–40; спр. 369, арк. 32–35.

⁸ Там само, ф. 1, оп. 319, спр. 334, арк. 1зв.; спр. 546, арк. 1зв.; ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 33; спр. 368, арк. 38; спр. 369, арк. 33.

⁹ Там само, ф. 1, оп. 319, спр. 334, арк. 1зв.–2; спр. 546, арк. 1зв.–2.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, ф. 1, оп. 319; спр. 334, арк. 1зв.–2.

¹² Там само, спр. 334, арк. 1зв.–2; спр. 546, арк. 3зв.–4.

¹³ Там само, ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 32зв.–33; спр. 368, арк. 37зв.–38; спр. 369, арк. 32зв.–33.

¹⁴ Там само, ф. 1, оп. 319, спр. 334, арк. 2, спр. 546, арк. 2–3.

¹⁵ Там само, ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 33; спр. 368, арк. 38, спр. 369, арк. 33.

¹⁶ *Лякіна Р. М.* Сім'я архітектора / Р. М. Лякіна // Поділ і ми. – 2001. – № 4/5 – С. 56.

¹⁷ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 34; спр. 368, арк. 39; спр. 369, арк. 34.

¹⁸ Там само, ф. 1, оп. 319, спр. 334, арк. 2; спр. 546, арк. 3.

¹⁹ Там само, ф. 782, оп. 2, спр. 367, арк. 35; спр. 368, арк. 40, спр. 369, арк. 34а.

²⁰ Там само, ф. 1, оп. 319, спр. 546, арк. 2–3.

²¹ Там само, арк. 3зв.–4.

²² *Виноградова М.* Садиба Андрія Меленського у Києві [Електронний ресурс] / Марина Виноградова. – Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/sadiba-andriya-melenskogo-u-kiyevi/>. – Назва з екрана.

For the first time are introduced into scientific circulation documents from archives “Kyiv Deputy Provincial Noble Assemblies” and “Kyiv Provincial Government” that reveal the unknown pages of the life and work of Andriy Ivanovych Melensky.

Key words: Melensky Andriy; the City architect; the noble lineage; the formulary lists; the State Archives of the Kyiv Region.

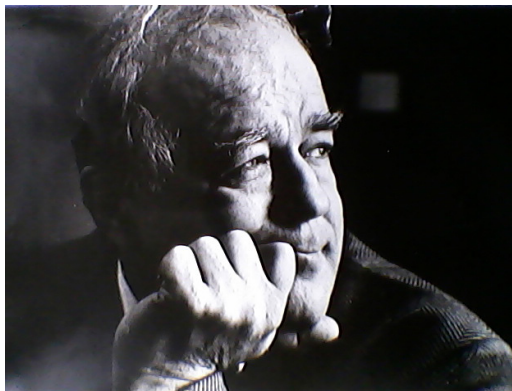
УДК 930.253:[929Коротич:821.161.2

С. О. ДУБОВИК*

**ОСОБОВИЙ ФОНД В. О. КОРОТИЧА
У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ-МУЗЕЇ
ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ
(до 80-річчя від дня народження українського письменника,
публіциста, сценариста, перекладача)**

Охарактеризовано особовий фонд українського письменника, публіциста, сценариста, перекладача Віталія Коротича, який зберігається в ЦДАМЛМ України; на основі джерел наведено факти його творчої біографії.

Ключові слова: Віталій Коротич; особовий фонд; творчий документ; документ до біографії; історія літератури; публіцистика.

В. О. Коротич (не пізніше 2010 р.).
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1,
спр. 27, арк. 8.

“Віталій Коротич – ім’я із найпершого ряду нині суущих діячів культури (не лише, додамо, української). Нітрохи не перебільшуючи, можемо сказати: це митець унікальної долі, понад те – знакова постать європейського масштабу”

(Л. В. Череватенко)

26 травня 2016 р. легендарному поету, перекладачу, прозаїку, документалісту, громадському діячу, невгамовному журналісту, лауреату Державної премії Української

РСР імені Т. Г. Шевченка Віталію Олексійовичу Коротичу виповнилося 80 років.

Незважаючи на вік, і сьогодні Віталій Олексійович нерідко з’являється у засобах масової інформації. Газети, журнали, електронні видання публікують численні інтерв’ю письменника, фотографії – і його шанувальники мають можливість спостерігати, як роки беруть своє, якими втомленішими стають його очі. Він не тримає у таємниці ні своїх думок, ні задумів. Письменник щедро обдаровує ними людей за посередництвом радіо, телебачення, допитливих журналістів. Нерідко

* Дубовик Сергій Олександрович – науковий співробітник сектора про-світньої та виставкової роботи відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

якась висловлена нібито мимохідь думка розростається та лягає в основу нарису, статті чи розділу книги.

Понад шістдесят років В. О. Коротич, щедро обдарована особистість, працює у літературі та журналістиці. Він – поет, прозаїк, журналіст, перекладач, кіносценарист. Хоча за освітою та першою професією – лікар-кардіолог. “Поетолікар, лікарпоет”, – так у одному з віршів сказав про себе Віталій Коротич.

Народився він 1936 р. у Києві в родині відомих учених. У 1959 р. закінчив Київський медичний інститут ім. О. О. Богомольця. Після ординатури 7 років пропрацював у сільській лікарні, а після закінчення аспірантури – науковим співробітником Київського науково-дослідного інституту кардіології ім. М. Д. Стражеска. Вірші почав писати ще у шкільному віці¹. Уперше надрукувався в 1954 р., а у 1961 р. вийшла друком його перша поетична збірка – “Золоті руки”. Відомий турецький поет-емігрант Назим Хікмет на сторінках московської “Літературной газети” писав: “Поезія Віталія Коротича проста, розумна, лаконічна, у нього серце і голова єдині, він полюбляє глибокі узагальнення”². За словами М. Т. Рильського: “Коротич сильно відчуває і вміє це віддавати. Йому властива афористична влучність...”³. А молодий на той час редактор київської “Літературної газети” (пізніше – “Літературна Україна” – С. Д.) П. А. Загребельний відвів віршам поета-початківця цілу шпальту. (До речі, саме по собі те, що поетичний дебют Коротича зацікавив таких видатних майстрів, як М. Т. Рильський і Назим Хікмет, важить, звичайно ж, чимало – С. Д.).

За океаном звернув на нього увагу Є. Ф. Маланюк і занотував у своєму блокноті враження від його віршів (запис від 16 жовтня 1965 р.): “Коротич – київська синтеза багатьох первнів: “вундеркіндство” (але обмежене й контрольоване характером-інтелектом), творчість (здібність до неї), талановитість (вроджена, очевидно)”. Разом із тим, не обійшовся Євген Філімонович і без критики: “Але: естрадність, (може, від Маяковського), повна акторськість і декламаційність (не читання, а саме рецитуння), декларативність лірики (!), адже забагато я...я...я... Сентенціальність”⁴.

Початківець Віталій Коротич дозволяв собі щось таке, про що раніше в українській поезії радянського періоду не говорили:

Обережні сміються тихо,
Обережні тихенько ходять,
Обережних минає лихо,
І вони нікому не шкодять.
Не впадуть вони – не заб'ються –
І до всього швидко звикають.
Обережні тихо сміються
Із людей, що шляху шукають⁵.

З боку офіційної влади, чиновників все це викликало жорсткий спротив, але Віталія Коротича буквально від перших кроків підтримувала українська інтелігенція. Один із провідних “шістдесятників” Євген Сверстюк у своїх публікаціях пропагував творчість молодих українських прозаїків і поетів – зокрема, Віталія Коротича: “Поезія Коротича запам’ятовується читачеві чистотою високих поривань і тією молодого зрілістю, яка ще не затверджена поетичним штампом. Хотілося б побажати молодому поетові внести в нашу літературу свіжий струмінь поезії і життєвої правди, побажати успіху в його жаданні...”⁶. Не обминули його увагою і такі класики української поезії, як П. Г. Тичина і М. П. Бажан.

У середині 1960-х років В. О. Коротич стає професійним літератором. Наприкінці 1965 р. його було призначено редактором журналу “Ранок”, чому передувало піврічне перебування в Канаді⁷. Все це мало вирішальне значення для формування Коротича як поета, а особливо – як публіциста і прозаїка.

Працював В. О. Коротич напружено й плідно. Видав 16 поетичних збірок, понад 20 книжок прози і публіцистики, написав 10 кіносценаріїв. Він – автор поетичних збірок “Золоті руки” (1961), “Запах неба” (1962), “Вулиця волошок” (1963), “Течія” (1965), “Поезії. Вибране” (1967), “Вогонь” (1968), “Можливості” (1970; Республіканська премія ім. М. Островського, 1972), “Перевтілення” (1971), “Щоденник” (1973), “Закон землі” (1975, 1979), “Тідність” (1977), “Голоси” (1981), “Закономірність” (1983) та ін.⁸

Усе частіше В. О. Коротич звертається до прози і публіцистики. Під враженнями від подорожей до Канади, США, країн Європи з’явилися книги “О, Канадо!” (1965), “Зорі та смуги” (1968), “Кубатура яйця” (1977), “Побачити зблизька” (1980). Підсумком поїздок різними регіонами колишнього СРСР були книги “Мандрівка на край світу” (1972), “Людина у себе вдома” (1974; премія ім. П. Г. Тичини “Чуття єдиної родини”, 1978), “Біля витоків світла” (1976). Кілька видань витримав публіцистичний роман “Обличчя ненависті” (1984; Державна премія СРСР, 1985). За цим твором знято однойменний публіцистичний фільм (кінорежисер В. Г. Шкурин). В. О. Коротич – автор повісті “Мости” (1981), сценаріїв кількох документальних фільмів, у т. ч. такого значного кінотвору як “Бабин Яр”⁹.

Лише протягом останніх десятиліть в Україні вийшли друком: “От первого лица. Книга воспоминаний” (2000); “Жили-были-ели-пили” (2005); “От первого лица. Колонки, опубликованные в еженедельнике “Бульвар”” (2005); “Переведіть мене через майдан. Кращі поезії” (2005); “Уходящая натура, или Двадцать лет спустя” (2011); “Цілком особисто. Приватні листи до Дмитра Кременя” (2011); “Від першої особи. Вибране” (2012)¹⁰.

В. О. Коротич – лауреат Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського (1972), літературних премій ім. П. Тичини (1978), ім. О. Толстого (1982), ім. Б. Полевого (1983), міжнародних премій ім. Ю. Фучика (1984) та Вейнталя (1987, США). Останню, “за роботу по зміцненню взаєморозуміння між народами”, В. О. Коротич отримував разом із засновником та власником телеканалу CNN, відомим медіа-магнатом Т. Тернером. Ні до, ані після цього ніхто з колишнього СРСР не нагороджувався цією премією¹¹. У 1989 р. В. О. Коротич був визнаний кращим зарубіжним редактором року (International Editor of the Year) за версією американського видання “World Press Review”. Найвищу мистецьку нагороду України – Шевченківську премію – він отримав у 1981 р. за книги публіцистики “Кубатура яйця”, “Побачити зблизька” та публіцистичні виступи у пресі, на радіо та телебаченні¹².

Не можна не згадати й про активну службу та громадсько-політичну діяльність В. О. Коротича. Протягом 1966–1969 рр. та 1981–1986 рр. – секретар правління Спілки письменників УРСР та Спілки письменників СРСР, член президії Радянського комітету захисту миру. У 1978 р. В. О. Коротича було призначено головним редактором журналу “Всесвіт” (Київ), а на початку 1986 р. запрошено очолити всесоюзний журнал “Огонёк” (Москва). В. О. Коротич сформував громадсько-політичний часопис, значення якого в оздоровленні духовної і політичної атмосфери тодішнього СРСР важко переоцінити (за що у 1989 р. одержав премію Міжнародної асоціації журналістів). Протягом 1989–1991 рр. В. О. Коротич – депутат Верховної Ради УРСР 11-го скликання, народний депутат СРСР (1989–1991). У різні роки був членом редколегій газети “Русский курьер” та журналу “Обозреватель”. Протягом 1991–1998 рр. – професор Бостонського університету (США). Крім США, читав лекції в Австралії, Мексиці та Канаді. З 1999 р. – голова редакційної ради тижневика “Бульвар”. У різні роки був членом руху письменників “Апрель”, віце-президентом міжнародного руху “Діячі мистецтва за ядерне роззброєння”¹³.

Велика заслуга В. О. Коротича як громадсько-політичного діяча в тому, що він зробив значний особистий внесок у демократичні зміни, які призвели до розпаду тоталітарного СРСР та утворення незалежної України¹⁴. Перебуваючи на посаді головного редактора журналу “Огонёк”, він перший почав писати про репресії, фабрикації справ “ворогів народу”, номенклатурні привілеї, про життя ув’язнених у Радянському Союзі тощо. “Партийное руководство, мягко говоря, было не в восторге от подобных публикаций. Как приходилось изворачиваться и обходить цензуру, которую несмотря на некоторое смягчение, все же никто не отменял?” – розповідає В. О. Коротич кореспонденту газети “Факти”¹⁵. В інтерв’ю кореспонденту газети “Бульвар” читаємо: “Перед каждой публикацией в “Огоньке” документов, приоткрывающих

тот или иной затемненный угол нашего прошлого, мне приходилось выдерживать долгие бои с цензорами и цековским начальством”¹⁶. То був зоряний час В. О. Коротича – “Огонёк” під його орудою досить швидко став популярним. Він перевертав уявлення мільйонів читачів про радянське минуле.

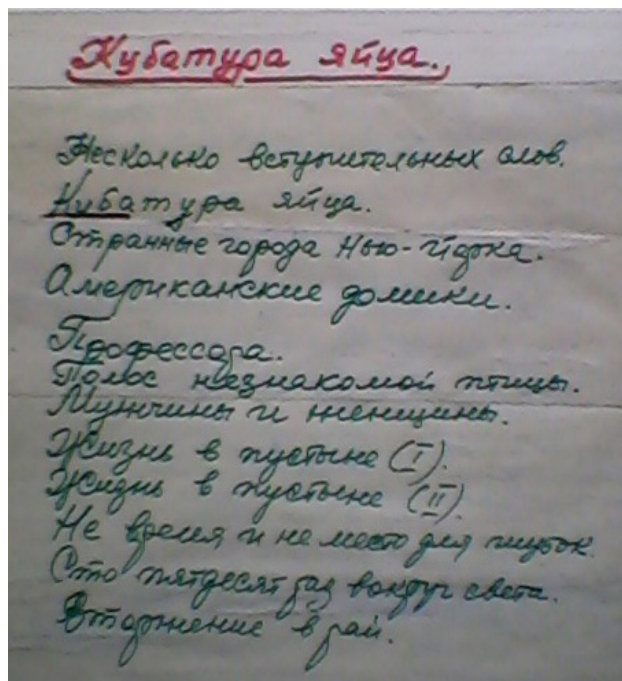
В останні роки чи не найбільше сил і енергії віддає В. О. Коротич роботі у галузі публіцистики. Його можна зустріти на сторінках газет і журналів, на радіо “Свобода”, Першому Національному телеканалі, передачі “Шустер-life”. Як ніхто інший із сучасних українських письменників, В. О. Коротич щедро віддає свій талант цим засобам масової інформації. “Його ровесники, соратники обертаються помалу на меморіальні дошки, стають мармуровими і гранітними надгробками, бронзовими пам’ятниками. Віталій Коротич залишається в діючих лавах, навіть не в резерві головного командування, а в авангарді”, – писав Л. В. Череватенко у післямові до збірки вибраних творів письменника “Від першої особи”¹⁷.

Без сумніву, назріла потреба у ґрунтовному, всебічному вивченні життя і творчості В. О. Коротича; адже великих досліджень про нього ми ще не маємо. Хоч письменнику і присвячено декілька праць, проте в них відображені далеко не всі аспекти його багатогранної діяльності. Це стосується як літературної творчості, так і громадсько-політичного життя. Нами пропонується кілька штрихів до портрету В. О. Коротича у вигляді огляду особового фонду цього письменника і громадського діяча, який зберігається у ЦДАМЛМ України.

На жаль, текстів творів В. О. Коротича, документів його і про нього у фонді небагато (фонд нараховує 40 одиниць зберігання), але й ця кількість заслуговує на увагу.

Документи фонду передавалися до ЦДАМЛМ України у 1975–2006 рр. особисто В. О. Коротичем. Укладено опис № 1 справ постійного зберігання за 1941–2004 рр. Перша група документів фонду складається з рукописів поетичних, прозових та публіцистичних творів письменника, що представлені автографами та машинописними текстами з авторською правкою. Серед них – збірки поетичних творів “Течія” (1965), “Поезії” (1967), верстка збірки “Отзвуки” у перекладах різних авторів з української мови на російську з правкою та помітками Ю. П. Моріц (1975); збірки нарисів “О, Канадо!” (1965), “Зорі та смуги” (1967), “Кубатура яйця” (1976–1977); повісті “Ми, лікарі...” (1966), “Така лиха пам’ять” (1967); оповідання “П’ятдесята паралель” (1966–1967); кіносценарій документального фільму “Повернення по сліду” (1968–1973); стаття “Стебла безсмертних трав” [1969]. Сюди ж увійшла також машинописна копія перекладу вірша Я. Кярнера “Любов до Батьківщини” (1941) з російської мови на українську.

Особливий інтерес становить автограф нарису “Кубатура яйця”. Це своєрідні подорожні враження, написані в результаті мандрівки до

В. О. Коротич.
 “Кубатура яйца”.
 Нарис. Автограф.
 1976–1977 рр.
 ЦДАМЛМ України,
 ф. 599, оп. 1, спр. 2,
 арк. 2.

США. Блокнот, у якому записаний твір, мало схожий на щоденник. Його текст викладено не в хронологічній послідовності, а згруповано навколо проблемних питань. Перед читачем не просто звіт про побачене. Автор виносить на наш суд власне розуміння життя іншої країни. Мова документу – російська, роки написання – 1976, 1977.

Представлений у фонді рукопис нарису В. О. Коротича “О, Канадо!..” датований 1965 р. Цікаво, що перший варіант твору мав назву “Кленове листя на снігу”¹⁸. Ще до “Кубатури яйця” з’явився нарис про США “Зорі та смуги”, датований 1967 р.¹⁹. У 1983 р. вперше був опублікований роман В. О. Коротича “Лице ненависті” (на жаль, в особовому фонді відсутній його рукопис – С. Д.). Взяті у своїй сукупності, ці твори – своєрідний звіт, в якому проаналізовано багато сторін життя зарубіжних країн крізь призму радянської ідеології. У рецензії Г. Л. В’язовського на книгу В. О. Коротича “Людина на повен зріст” читаємо: “Поет Віталій Коротич переконливо зарекомендував себе і як публіцист-нарисовець книгами “О, Канада!” (1965 р.) й “Зорі та смуги” (1968), що становлять собою своєрідний ліро-епічний звіт...”²⁰.

Загалом радянська критика була у захваті від ідеологічної концепції публіцистичних творів В. О. Коротича. Так, у передмові І. О. Дзеверіна до книги “Віталій Коротич. Вибрані твори в двох томах”, що вийшла у видавництві “Дніпро” (1986 р.), читаємо: “Особливої уваги заслуговує роман “Лице ненависті”. Письменник тут як ніколи раніше нещадно оголює нутро американського мілітаризму, переконливо демонструючи згубність його ідеологічного впливу на маси”²¹. Іншої думки був

відомий письменник Віктор Некрасов, який у статті “Лицо ненависти” Віталія Коротича писав: “Что касается самого Коротича и его статьи, то в ней я увидел куда больше однобокой, к сожалению, тенденциозности (чтоб не сказать вранья), чем того “знания и понимания”, к которому он призывает”²².

До періоду “перебудови” ідеологічний зміст і спрямованість цих творів цілком збігалися зі світоглядом радянського комуніста, яким на той час був В. О. Коротич: у них прославлялися досягнення соціалізму в СРСР та країнах Східної Європи, описувалися “жахи капіталізму” в США та інших країнах Заходу, засуджувалася “буржуазна мораль” тощо. Публіцистична проза В. О. Коротича тих часів мало чим відрізнялася за своїм політичним змістом від творів інших радянських публіцистів. Проте, як тільки В. О. Коротич очолив журнал “Огонёк”, зміст й тональність його висловлювань і творів, а також матеріалів редагованого ним журналу радикально змінилися.

Стаття В. О. Коротича “Стебла безсмертних трав” про життя та творчість американського поета і публіциста Волта Вітмена зберігається у ЦДАМЛМ України у вигляді недатованого чорнового автографу. Власне, це – передмова до ювілейної збірки творів американського митця “Листя трави”²³. Грунтовно перероблений варіант цього тексту увійшов до книги “Віталій Коротич. Людина на повен зріст” (Видавництво “Молодь”, 1972).

Додатковим цінним джерелом до вивчення творчості В. О. Коротича виступають документи з фондів Національної кіностудії художніх фільмів імені Олександра Довженка (ф. 670) та Української студії хронікально-документальних фільмів (“Укркінохроніка”) (ф. 1127), що зберігаються в ЦДАМЛМ України. Ці документальні зібрання містять літературні сценарії В. О. Коротича, серед яких “Людиною він був” (у співавторстві з М. С. Канюкою, 1964)²⁴, “Втеча” (1968)²⁵, “Повернення по сліду” (1968)²⁶, “Україна – вчора, сьогодні, завтра” (у співавторстві з О. П. Косиновим, 1969)²⁷, “Така пізня, така тепла осінь” = “По цей бік ночі” (у співавторстві з І. В. Миколайчуком, 1974)²⁸, “Я – водолаз-2” (у співавторстві з В. І. Хмельницьким, 1974)²⁹. У фонді Національної спілки письменників України (ф. 590) зберігаються стенограми з’їздів і пленумів 1966–1973 рр., під час роботи яких виступав В. О. Коротич³⁰.

До другої групи документів особового фонду В. О. Коротича варто віднести листи М. С. Колянківського [1978]³¹ та В. Сміта (б/д)³² до фондоутворювача. Втім, епістолярій самого В. О. Коротича зберігся лише в інших особових фондах ЦДАМЛМ України. Так, його листи до поета Г. П. Бойка (1968)³³, письменника, драматурга і громадського діяча О. Є. Корнійчука (1971)³⁴, журналіста Б. С. Подолянка (1971, 1973)³⁵, мистецтвознавця Д. О. Горбачова (б/д)³⁶ представлені в особових фондах адресатів. Особливої уваги вартий лист письменника О. М. Підсухи до

Посвідчення В. О. Коротича постійного представника СРСР при ООН. 1960-ті. ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 19, арк. 66, 67.

В. О. Коротича (1989), який зберігається у фонді кореспондента (ф. 957). У ньому йде мова про публікацію О. М. Підсухою щоденникових записів О. П. Довженка на сторінках журналу “Огонёк”. Автор листа, зокрема, звертається до В. О. Коротича з проханням спростувати у редакційній передмові до своєї публікації неправдиву інформацію про О. П. Довженка³⁷.

До третьої групи віднесені документи службової і громадсько-політичної діяльності В. О. Коротича. У них йдеться про депутатську роботу письменника, участь у міжнародних форумах, конгресах, з’їздах, конференціях, про роботу в Українському республіканському комітеті захисту миру, журналі “Всесвіт” (1967–1993)³⁸.

Посвідчення В. О. Коротича заступника Голови Українського республіканського комітету захисту миру. 1979 р. ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 18, арк. 1–3.

Четверту групу становлять документи, зібрані В. О. Коротичем для своїх робіт та з тем, що його цікавили. Серед них – виписка з історії хвороби відомого поета-шістдесятника, журналіста В. А. Симоненка (Черкаська обласна лікарня, 1963 р.), рукопис п’єси “Поетична діалогія” за віршами В. О. Коротича, надісланий йому режисером Донецького обласного українського музично-драматичного театру ім. Артема А. В. Бондаренком (1969), матеріали про О. П. Архипенка: афіша

виставки скульптур у Нью-Йорку та стаття П. Кравчука з приводу смерті художника (1976, 1977).

Найбільшу за обсягом групу справ фонду В. О. Коротича становлять фотографії, які висвітлюють головні напрями його громадсько-політичної діяльності. На них бачимо письменника під час виступів, засідань, зустрічей з відомими артистами, політичними діячами, виборцями, прихильниками миру із різних країн світу, на форумах, конференціях, літературно-мистецьких святах тощо (1970–2004). Серед тих, із ким зустрічався і розмовляв В. О. Коротич, чії групові портрети зберігаються у ЦДАМЛМ України, – М. П. Бажан, Г. Е. Бурбуліс, Вольфрам Бурггардт, Р. Г. Віктюк, Д. М. Гнатюк, О. Т. Гончар, М. С. Горбачов, Д. І. Гордон, Анжела І. Девіс, І. Ф. Драч, Є. О. Євтушенко, І. Я. Зієдоніс, В. І. Касіян, А. І. Кацнельсон, А. С. Малишко, Рональд В. Рейган, Н. С. Рибак, М. Л. Ростропович, Ю. К. Смолич, В. М. Собко, Маргарет Г. Тетчер, Іцхак Шамір, В. А. Ющенко та ін. На цих фотознімках зійшлися у єдиному фокусі різні думки, почуття, враження, епізоди, минуле і сучасне. А в їх центрі завжди – сам В. О. Коротич, який мислить, хвилюється, відстоює власну точку зору.

Інформація про кандидата у депутати Верховної Ради УРСР В. О. Коротича. 1985 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 599,
оп. 1, спр. 20.

В. О. Коротич
з американським
президентом
Рональдом
В. Рейганом. [1988?].
ЦДАМЛМ
України, ф. 599, оп. 1,
спр. 30, арк. 8.

В. О. Коротич із прем'єр-міністром Великої Британії Маргарет Г. Тетчер. 1989 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 30, арк. 10.

В. О. Коротич і емір Кувейту шейх Джабер аль-Ахмед аль-Джабер ас-Сабах у резиденції останнього за півроку до початку першої війни у Перській затоці. 1990 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 30, арк. 11.

В. О. Коротич. 1992 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 27, арк. 7.

В. О. Коротич із театральним режисером Р. Г. Віктюком.
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 37, арк. 7.

До цієї ж групи документів долучено художні роботи. Це – начерки портретів В. О. Коротича (папір, олівець, 1976 р.) та недатований дружній шарж на нього у формі аплікації. На жаль, авторство цих робіт архівістами не встановлено. У першому випадку підпис художника – незрозумілий, у другому – взагалі відсутній.

На жаль, в особовому фонді В. О. Коротича відсутній розділ документів про нього, але певна їх кількість представлена в інших архівозбірках ЦДАМЛМ України. Так, у фондах українських літераторів А. І. Кацнельсона (ф. 918)³⁹ та В. П. Іванисенка (ф. 769)⁴⁰ зберігаються рецензії фондоутворювачів на збірку поезій В. О. Коротича “Перевтілення” (1971). Зокрема, у відгуку В. П. Іванисенка сказано:

Портрет В. О. Коротича. Начерк. Варіанти. Пап., олів.
ЦДАМЛМ України, ф. 599, оп. 1, спр. 25, арк. 1–3.

“У ліриці В. Коротич тяжіє до філософського осмислення людських дій і вчинків, прагне віднайти “причини причин”, відхилити завісу над прихованим. Він сильніший в самоаналізі, у відшукуванні тих імпульсів людської діяльності, котрі виникають з найглибшої природи людини або її становища. Справжня стихія В. Коротича – “поезія речей”, розкриття людської душі через олюднення предметного світу”. Стаття українського критика Й. М. Кисельова про збірку поезій В. О. Коротича “Вулиця волошок” (1960-ті) представлена у його особовому фонді (ф. 928). “Читаєш їх (вірші. – С. Д.) – з задоволенням, з приємністю, з вдячністю до автора, – ділиться враженнями Й. М. Кисельов, – <...> чи всі вірші – за своїм змістом і тональністю – відповідають провідним тенденціям збірки? І доводиться відповідати – ні, на жаль, ні! І досі у вашій творчості точиться двобій між роздумливістю і резонерством, між реалістичною простотою і манірністю... Поруч з розумними, зворушливими, цілком прийнятними поезіями, надруковано велеречиві, надумані, туманні вірші, що аж ніяк не западають у серце, не справляють сподіваного враження, а лише викликають неприємний подив”⁴¹. С. О. Голованівський так характеризує рукопис збірки поезій В. О. Коротича “Ластівки” у власній рецензії: “...Слід відзначити і ще одну важливу рису поетичної творчості В. Коротича: його чисто професійну майстерність, яка особливо вирізняється на тлі масового віршописання в стилі “абияк”, на жаль характерному для більшості сучасних українських поетів – навіть уже відомих, а часом і популярних”⁴². Як бачимо, кількість критиків практично дорівнює кількості оцінок і тлумачень літературних творів письменника.

Крім архівних джерел, треба згадати й бібліотечний фонд ЦДАМЛМ України, у якому зберігаються друковані видання творів В. О. Коротича різних років. Це – збірки поезій “Золоті руки” (1961), “Навчи мене, трава” (1969), “Избранное: Стихотворения и поэмы” у

Дружній шарж на
В. О. Коротича. Аплікація.
ЦДАМЛМ України, ф. 599,
оп. 1, спр. 26.

перекладі з української мови (1986); публіцистична повість “Лице ненависті” (1984); вибрані твори у двох томах (1986), а також велика кількість книг В. О. Коротича у перекладах різними мовами світу.

Таким чином, проаналізовані у цьому огляді архівні документи та друковані видання лише частково розкривають етапи життя і творчої діяльності В. О. Коротича, проте є невід’ємною складовою документальних свідчень про видатного українського письменника, журналіста і громадського діяча.

¹ *Коротич В. А.* Избранное: Стихотворения и поэмы: пер. с укр. / В. А. Коротич; Вступ. ст. Б. Олейника. – М.: Худож. лит., 1986. – С. 3.

² *Хикмет Н.* Стихи Виталия Коротича / Назим Хикмет // Литературная газета. – 1961. – 13 июля.

³ Рильський М. Вечірні розмови : нариси, статті / Максим Рильський ; авт. вступ. ст. С. Іванов. – К.: Худ. літ., 1964. – С. 186.

⁴ *Панченко В.* Метаморфози Віталія Коротича // Літакцент. – 2007. – 21 листопада. [Електронний ресурс] / Панченко В. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2007/11/21/volodymyr-panchenko-metamorfozy-vitalija-korotycha/>. – Назва з екрана.

⁵ *Коротич В. О.* Від першої особи : вибране / Віталій Коротич ; упоряд., [післям.] Л. В. Череватенко. – К. : Криниця, 2012. – С. 754.

⁶ *Сверстюк Є.* Біла поезія про крилатих людей / Євген Сверстюк // Літературна газета. – 1961. – 22 серпня.

⁷ *Здоровега В. Й.* Віталій Коротич: Літ.-крит. нарис. / В. Й. Здоровега – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 43.

⁸ За виданням: Шевченківські лауреати, 1962–2012 : енцикл. довід. / вступ. сл. Б. І. Олійника; авт.-упоряд. М. Г. Лабінський. – Вид. 3-тє., змін. і доп. – К.: Криниця, 2012. – С. 333–334.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Галух А.* Виталий Коротич: “Я и вправду не ощущаю того, что зовется грузом лет” / А. Галух // Факты. – 2011. – 26 мая.

¹² За виданням: Шевченківські лауреати, 1962–2012 : енцикл. довід. / вступ. сл. Б. І. Олійника; авт.-упоряд. М. Г. Лабінський. – Вид. 3-тє., змін. і доп. – К.: Криниця, 2012. – С. 333–334.

¹³ Там само.

¹⁴ *Коротич В. О.* Від першої особи... – С. 4.

¹⁵ *Галух А.* Виталий Коротич: “Я и вправду не ощущаю того, что зовется грузом лет” / А. Галух // Факты. – 2011. – 26 мая.

¹⁶ *Коротич В.* Уходящая натура, или Двадцать лет спустя / Виталий Коротич // Бульвар. – 2011. – № 3(299).

¹⁷ *Коротич В. О.* Від першої особи... – С. 773, 774.

¹⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 599, оп. 1, спр. 10.

¹⁹ Там само, спр. 11.

²⁰ Там само, ф. 911, оп. 1, спр. 576.

²¹ *Коротич Віталій Олександрович.* Вибрані твори : У 2-х томах. Т. 1. Поезії / В. О. Коротич ; Передм. І. О. Дзевєріна. – К. : Дніпро, 1986. – С. 14, 15.

²² ЦДАМЛМ України, ф. 1185, оп. 1, спр. 18, арк. 13.

²³ Там само, ф. 599, оп. 1, спр. 13.

²⁴ Там само, ф. 670, оп. 2, спр. 2196, 2197.

²⁵ Там само, спр. 2509, 2510.

²⁶ Там само, спр. 2541.

²⁷ Там само, ф. 1127, оп. 1, спр. 380.

²⁸ Там само, спр. 623.

²⁹ Там само, спр. 652.

³⁰ Там само, ф. 590, оп. 1, спр. 630, 775, 834, 901.

³¹ Там само, ф. 599, оп. 1, спр. 14.

³² Там само, спр. 15.

³³ Там само, ф. 771, оп. 1, спр. 139а.

³⁴ Там само, ф. 435, оп. 1, спр. 984.

³⁵ Там само, ф. 1350, оп. 1, спр. 35.

³⁶ Там само, ф. 1174, оп. 1, спр. 48.

³⁷ Там само, ф. 957, оп. 1, спр. 74.

³⁸ Там само, ф. 599, оп. 1, спр. 16–20.

³⁹ Там само, ф. 918, оп. 2, спр. 12, арк. 63–69.

⁴⁰ Там само, ф. 769, оп. 1, спр. 19, арк. 62.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, ф. 404, оп. 3, спр. 110, арк. 2.

There is given the review of personal fond of Ukrainian writer, publicist, screenwriter, interpreter Vitaliy Korotych that is stored in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine; the facts of his artistic biography are described on the basis of the CSAMLA sources.

Keywords: Vitaliy Korotych; the personal fond; artistic papers; document to the biography; history of literature; publicistics.

УДК 930.253(477-25)

О. І. ЄМЧУК*

ДЖЕРЕЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБОВИХ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ м. КИЄВА

Здійснено загальний огляд особових фондів Державного архіву м. Києва. Розглянуто документальний склад та зміст особових фондів відомих киян – діячів науки, освіти, промисловості з метою визначення їхнього джерельно-інформаційного потенціалу.

Ключові слова: особовий фонд; документ; Державний архів м. Києва; джерельно-інформаційний потенціал

Невід’ємною частиною Національного архівного фонду є особові фонди видатних представників національної науки, освіти, культури, інформаційний потенціал яких є важливим для вивчення значних історичних, суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів розвитку нашої держави. Документи особових фондів вважаються однією з найбільших інформативних груп історичних джерел.

Починаючи з 1963 р., до Державного архіву м. Києва в установленому порядку на постійне зберігання передано 39 особових фондів. Дотепер комплексне дослідження джерельно-інформаційного потенціалу цих фондів не здійснювалося.

Аналіз складу та змісту особових фондів Державного архіву м. Києва дозволить провести їх систематизацію, визначити перспективи подальшого використання, залучити до наукового обігу маловідомі архівні джерела. У рамках цієї статті не ставиться мета охопити весь комплекс джерел особових фондів або надати відомості про джерела до біографій відомих осіб – основну увагу приділено малодослідженим документам та огляду тих особових фондів, які не внесені до Анотованого реєстру описів фондів радянського періоду та періоду незалежності України¹.

Більшість особових фондів Державного архіву м. Києва сформована у 1970–1980 рр. і містить типовий склад документів: біографічні документи, документи службової та громадської діяльності, друковані примірники та рукописи наукових праць, рецензії, епістолярій, зображальні документи.

До найбільш значних за інформаційним потенціалом та досліджених особових фондів архіву належать: ф. Р-1535 “Стрельський В’ячеслав

---

* *Ємчук Оксана Ігорівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву м. Києва.

Ілліч – професор, доктор історичних наук, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка” та ф. Р-1600 “Замлинський Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка”. Документи цих фондів розглянуто у ґрунтовних розвідках д. і. н., проф. кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. Н. Войцехівської². Крім того, документи особового фонду В. І. Стрельського використано у статтях та кандидатській дисертації В. В. Патики “В’ячеслав Ілліч Стрельський – джерелознавець, архівіст, педагог (1910–1983 рр.)”³. Оскільки ці особові фонди заслуговують на окрему статтю, ми не ставимо за мету розглядати склад та зміст цих документів у загальному огляді.

До опрацьованих у наукових розвідках фондів належить також ф. Р-1526 “Бобров Віктор Флавіанович – професор, вчений у галузі авіаційного будівництва”. Огляд цих документів здійснено у статті Л. Халецької “Маловідомі сторінки життя і діяльності В. Боброва за документами фонду особового походження Державного архіву м. Києва”⁴. В. Ф. Бобров (1884–1946) був відомим ученим у галузі авіаційного будівництва, першим директором Київського авіаційного заводу, автором першого підручника “Виробництво літаків”, ректором Київського політехнічного інституту (1921–1929), директором Московського авіаційного інституту (МАІ) (жовт. 1936–лип. 1937).

В Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства у 2013 р. був укладений “Перелік всесвітньо відомих осіб, інформація про яких може міститися в унікальних документах Національного архівного фонду”⁵. Посилаючись на цей Перелік, розпочати огляд слід із ф. Р-1530 “Антонов Олег Костянтинович – генеральний конструктор Київського механічного заводу”. О. К. Антонов (1906–1984) – один із всесвітньо відомих авіаконструкторів, Герой Соціалістичної Праці, Заслужений діяч науки і техніки Української РСР, генеральний конструктор Київського механічного заводу, академік Академії Наук СРСР та Академії наук УРСР, доктор технічних наук, професор, лауреат Ленінської і Державних премій СРСР і УРСР. Фонд складається з 47 справ за 1930–1977 рр. До нього укладено один опис та каталог. Документи передано до архіву у 1977 р. від музею Київського авіаційного заводу.

Серед біографічних документів О. К. Антонова представлено вітальні листи, телеграми з автографами: академіка О. В. Палладіна, конструктора А. Н. Туполева, академіка В. М. Глушкова, політичного діяча В. В. Щербицького, телеграми від терапевта М. Д. Стражеска, поета М. П. Бажана, конструктора С. П. Корольова. Для створення науко-

вої біографії вченого цінність має біографічна довідка 1966 р. з його рукописними правками⁶.

До документів службової діяльності належать різні листи, хронометраж використання робочого часу О. К. Антонова за 21 та 22 червня 1961 р. У 1946–1947 рр. Олегом Костянтиновичем були власноруч складені картки-характеристики на працівників конструкторського бюро. На прикладі цих документів можна простежити його підхід до підбору кадрів та отримати маловідомі біографічні відомості про цих осіб⁷.

У фонді зберігаються: статті О. К. Антонова “Земля і небо”, “Літери на фюзеляжах”, опубліковані в газетах “Київська правда” (лип. 1965), “Радянська Україна” (квіт. 1967); стаття Т. Калініної про зустріч О. К. Антонова з письменниками і журналістами в журналі “Радуга” (1972), інтерв’ю з О. К. Антоновим, опубліковане в журналах “Техніка і наука” (1976) і “Технічна естетика” (1976).

На багатьох світлинах – О. К. Антонов з видатними діячами літакобудування та космонавтики: С. В. Ільюшиним, Ю. О. Гагаріним, Г. М. Титовим, М. Л. Попович, академіком А. І. Бергом, з депутатами Верховної Ради СРСР. У фонді зберігаються фото створеного О. К. Антоновим у 1940 р. літака “Аист”, який мав розвідувальні функції, функції зв’язку та корегування вогню; а також фото його робочого кабінету. Заслужують на увагу такі документи, як календар із зображенням перших польотів літаків О. К. Антонова (1977), альбом із фотографіями та ескізами планерів, малюнок О. К. Антонова про політ планера “Стандарт-Г”.

Продовжуючи тему видатних діячів авіації та літакобудування, звернемося до ф. Р-1529 “Граціанський Олексій Миколайович – Герой Радянського Союзу, провідний інженер Київського авіаційного заводу”. О. М. Граціанський (1905–1987) – відомий авіаконструктор, льотчик-випробувач 1-го класу, кандидат географічних наук. Його особовий фонд налічує 31 справу за період 1922–1976 рр. До біографічних документів фонду належать: матрикул студента КПІ з фотографією, студентська картка, трудова книжка (1930), посвідчення про закінчення курсів Вищої льотної і штурманської підготовки при командному факультеті Військової Повітряної Академії ім. Жуковського (1939), посвідчення депутата. Участь О. М. Граціанського у бойових діях та польотах до блокадного Ленінграда у 1941–1944 рр. підтверджують відповідні довідки. За проявлений героїзм Указом Президії Верховної Ради СРСР йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. До фонду увійшли також посвідчення про нагородження пам’ятною медаллю та нагрудним значком за участь у створенні літака АН-22, тексти виступів, статті, фотографії.

У ф. Р-1592 “Степанченко Василь Олексійович – генеральний директор Київського авіаційного виробничого об’єднання” сформовано

40 справ за період 1930–1990 рр. Видатний український авіабудівник В. О. Степанченко (1914–1995) був лауреатом Державної премії СРСР, Героєм Соціалістичної праці, кандидатом технічних наук. У фонді зберігаються: статті, опубліковані в газетах та журналах, текст виступу В. О. Степанченка на радіо з нагоди 70-річчя Київського авіаційного виробничого об'єднання, альбом з історії авіабудування підприємства; біографічні документи, листування та фотографії.

Значна частина особових фондів Державного архіву м. Києва належить ученим у різних сферах технічних наук. Наприклад, ф. Р-1541 “Білий Михайло Улянович – завідувач кафедри оптики Київського державного університету, професор, доктор фізико-математичних наук”. М. У. Білий (1922–2001) – український вчений-фізик і політичний діяч, автор понад 30 наукових винаходів у галузі спектроскопії, оптики металів, Заслужений діяч науки і техніки України. У 1962–1970 рр. – декан фізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, член-кореспондент АН УРСР (з 1969), ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1970–1985). Обирався депутатом Верховної Ради УРСР, Головою Верховної Ради УРСР 8–9 скликань, членом ЦК КПУ. Особовий фонд, сформований у 1984 р., налічує 74 справи за 1965–1985 рр. Документи наукової, педагогічної, громадської діяльності М. У. Білого відображають історію фізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та історію університетської науки загалом.

Сторінки історії Київського державного університету відбито також у ф. Р-1560 “Жмудський Олександр Захарович – заслужений діяч науки УРСР, професор кафедри загальної фізики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор фізико-математичних наук”. О. З. Жмудський (1910–1997) працював на посаді декана фізичного факультету та проректора з наукової роботи. Документи його фонду відтворюють, зокрема, його участь у роботі Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ).

Документи ф. Р-1531 “Огієвський Володимир Васильович – професор, заслужений працівник вищої школи УРСР, засновник радіотехнічного факультету Київського політехнічного інституту” складається із 112 справ та відрізняється цікавим складом документів. В. В. Огієвський (1890–1979) одним із перших створив радіомовні станції в Україні та в СРСР. До фонду включено фотокопію першого випуску журналу “Радио для всех” під редакцією В. В. Огієвського за 1925 р. За публікаціями цього журналу можна відтворити перші кроки створення радіостанцій, роботу перших радіогуртків у Києві та в Україні⁸.

Документи, що утворили особовий фонд Р-1593 “Добров Геннадій Михайлович – професор, доктор економічних наук, заступник директора Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР, керівник Центру до-

сліджень науково-технічного потенціалу та історії науки АН УРСР”, були передані в архів сином Г. М. Доброва у 1991 р. Фонд містить 60 справ. Член-кореспондент АН УРСР Г. М. Добров (1929–1989) був автором більше 500 наукових праць. Рукописи багатьох із цих праць зберігаються в архіві.

Один із великих за обсягом фондів у кількості 122 справ – ф. Р-1528 “Плигунов Олександр Сергійович – заслужений діяч науки і техніки УРСР, вчений-хімік” – складається з біографічних і службових документів. Наприклад, у фонді зберігається особова справа, різні посвідчення та довідки О. С. Плигунова (1904–1975). Творча лабораторія вченого розкривається, насамперед, у рукописах наукових статей, лекцій та щоденниках.

Це стосується також документів ф. Р-1605 “Добровольський В’ячеслав Олексійович – доктор фізико-математичних наук, професор Київського політехнічного інституту” та ф. Р-1539 “Ветров Юрій Олександрович – член-кореспондент АН УРСР, професор, доктор технічних наук”. Ю. О. Ветров (1916–1983) багато років (з 1961 р. до 1983 р.) був ректором Київського інженерно-будівельного інституту (нині – Київський національний університет будівництва і архітектури), з 1974 р. – членом-кореспондентом Академії будівництва і архітектури УРСР, з 1979 р. – членом Комітету по Державних преміях СРСР у галузі науки і техніки. Особова справа та комплекс документів із наукової та службової діяльності ректора Ю. О. Ветрова зберігаються в архіві Київського національного університету будівництва і архітектури.

У ф. Р-1565 “Граціанська Любов Миколаївна – доцент механіко-математичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, кандидат педагогічних наук, вчена в галузі історії та методики викладання математики” зберігаються документи про розроблену вченою методику проведення екзаменів із математики і фізики, організацію педагогічної практики студентів, навчальні плани, програми.

Така галузь науки як шляхо- та містобудування представлена у ф. Р-1496 “Прокоф’єв Сергій Андрійович – учений в галузі шляхо- та містобудування”. Сторінки історії цієї галузі та історія розбудови м. Києва відтворені у таких документах, як: акт приймання-передавання проектів влаштування тунелю для Печерського підйомника і входу в тунель зі сторони Печерська у Києві (1935); зошит із розрахунками перевірки міцності і стійкості Либідського колектора у Києві (1936); пояснювальні записки, розрахунки до ескізного проекту залізобетонної естакади мосту через р. Дніпро біля Черкас (1929); висновок до проекту Київського вокзалу (1930); чернетки до проектів влаштування дамб, залізобетонних резервуарів та інших промислових споруд.

Одним з останніх особових фондів, що був переданий на зберігання до архіву у 2012 р., є ф. Р-1691 “Христинич Володимир Олександрович

(1929–2005) – Заслужений діяч науки УРСР, член Академії інженерних наук України, доктор технічних наук, професор кафедри теплоенергетичних установок теплових та атомних електростанцій Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Досягнення вченого підтверджують численні документи про авторські свідоцтва і патенти на винаходи. Значний за обсягом рукопис монографії “Газотурбинные установки. Их развитие и применение в стационарной и транспортной энергетике” заслуговує на увагу, оскільки праця вийшла друком вже після смерті автора.

У 2015 р. завершено формування ф. Р-1676 “Сліпець Степан Павлович (1929 р. н.) – архітектор, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка”. Починаючи з 1959 р., С. П. Сліпець працював в інституті “Діпромісто” (Державний інститут проектування міст). Серед його розробок – проект кардіологічного корпусу санаторію “Карпати” в м. Чинадієво під Мукачево. У 1960–1979 рр. під його керівництвом було розроблено проект музично-драматичного театру в Сумах, за який він був відзначений Шевченківською премією. У 1982 р. С. П. Сліпець був удруге представлений до Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка за проект Івано-Франківського музично-драматичного театру. За його проектами в співавторстві з О. С. Красноголовцем збудовано пам’ятник М. П. Драгоманову на вул. Пирогова у Києві, скульптурну композицію “Берегиня” у с. Забір’я Києво-Святошинського району.

У фонді С. П. Сліпця відклалися великі за обсягом рукописи: щоденник “Спогади про життя, про нелегкі людські долі, любов до рідної землі”⁹, спогади про історію реконструкції Київського театру оперети у 1970-ті роки, де підкреслювалось, що одним із складних завдань будівельників та архітекторів було зміцнення фундаменту будівлі театру, який постраждав внаслідок підняття ґрунтових вод¹⁰. У 2007 р. він написав книгу ліричних роздумів “Роде наш красний (Чому так сумно кували зозулі)”¹¹. До зображальних джерел фонду, які суттєво можуть доповнити будь-яку виставкову експозицію, належать різні образотворчі документи автора: малюнки, акварелі, креслення, ескізи, фотографії макетів та споруд, а також його сімейні світлини.

Сторінки історії вітчизняної медицини можна простежити у документах декількох особових фондів учених-медиків. Одним із маловідомих, свого часу розсекречених, архівних фондів є ф. Р-301 “Хахутов Шалва Дмитрович – професор Київського медичного інституту”. Ш. Д. Хахутов (1888–1957) був відомим у світі лікарем-ортопедом, членом Нью-Йоркської Академії Наук¹², працював приват-доцентом Київського університету, директором і керівником будівництва Інституту швидкої допомоги. Метод трансплантації кістки в ортопедії називається “Метод Олбі-Хахутова”¹³. Ім’я Ш. Д. Хахутова дотепер майже

невідоме, тому що він працював у Києві в період окупації та виїхав у 1944 р. до Європи, будучи членом Комітету визволення народів Росії, згодом емігрував до США. Ці документи надійшли до архіву від Державного історичного архіву УРСР у м. Києві в 1963 р., було сформовано 5 справ за період 1921–1941 рр. До біографічних документів належать: заява про зарахування на посаду професора кафедри пропедевтичної хірургії Київського медичного інституту та адреси-подяки від різних осіб; листування з питань заміщення завідувача кафедри у Тбіліському університеті у 1928–1929 рр. Ш. Д. Хахутов був звинувачений у затримці будівництва Інституту швидкої допомоги, про що в архіві зберігається протокол судового засідання народного суду Жовтневого району м. Києва 1934 р. та висновок експерта про відсутність злочину у діях Ш. Д. Хахутова. У фонді відклалася монографія вченого “Патологічні псевдоартрози і їх хірургічне лікування” (1929); доповіді Н. І. Шпільрейна (Москва), В. Штерна (М. Гамбург, Німеччина,) на 7-й Міжнародній психотехнічній конференції в Москві 8–13 вересня 1931 р.

Медична галузь представлена також у ф. Р-1534 “Копистинський Євген Августович – вчений в галузі психіатрії, завідувач кафедри психіатрії Київського медичного інституту”. До складу фонду увійшли доповідні записки з питань організації психіатричної допомоги населенню, організації дитячої психіатричної клініки при Київському медінституті, схема реконструкції і будівництва Київської психіатричної лікарні (1936).

Документи ф. Р-1581 “Поліщук Йосип Адамович – доктор медичних наук, професор, спеціаліст у галузі психіатрії” відтворюють багаторічну працю Й. А. Поліщука (1907–1978) на посаді завідувача кафедри психіатрії Київського інституту удосконалення лікарів. У його особовому фонді також відклалися біографічні документи, документи наукової і творчої діяльності.

Природознавчі науки представлені у ф. Р-1594 “Табенський Олександр Олександрович – вчений у галузі ботаніки, професор, завідувач кафедри ботаніки Київського політехнічного інституту”. Цей значний масив документів сформовано за період 1908–1963 рр. Наукову цінність мають статті, рукописи наукових праць, доповідей, досліджень, конспекти лекцій, рецензії.

Історія потужних промислових підприємств м. Києва відтворена у документах особових фондів видатних київських інженерів, почесних робітників-раціоналізаторів та винахідників, які у радянські часи були також громадськими діячами, депутатами Київської міської ради та Верховної Ради УРСР. До таких фондів належать: ф. Р-1571 “Урусов Костянтин Васильович – Герой Соціалістичної Праці, колишній генеральний директор Київського виробничого об’єднання “Червоний

екскаватор”; ф. Р-1559 “Тарасюк Павло Юхимович – Герой Соціалістичної Праці, генеральний директор Київського виробничого експериментального взуттєвого об’єднання “Київ”, кандидат технічних наук”; ф. Р-1524 “Вербицька Софія Степанівна – інженер-технолог Київського комбінату хімічного волокна, Герой Соціалістичної Праці”; ф. Р-1538 “Семінський Віталій Купріянович – токарь заводу “Червоний екскаватор”, заслужений винахідник УРСР, лауреат Державної премії УРСР”; ф. Р-1586 “Голуб Ніна Василівна – крутильниця віскозної нитки Київського виробничого об’єднання “Хімволокно”, Герой Соціалістичної Праці”; ф. Р-1532 “Царик Григорій Якович – токарь заводу “Арсенал”, Герой Соціалістичної Праці”; ф. Р-1533 “Щербина Віктор Петрович – токарь заводу “Арсенал”, Герой Соціалістичної Праці”. До історії заводу “Арсенал” також відноситься дореволюційний фонд “Ломако М. З.” – слюсар заводу “Арсенал” (ф. 341).

Крім згаданих вище особових фондів видатних істориків-джерелознавців В. І. Стрельського та В. О. Замлинського, до Державного архіву м. Києва передали свої особові фонди інші представники гуманітарних наук. Зокрема, ф. Р-1603 “Яковлев Семен Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка”. С. О. Яковлев був учасником Другої світової війни, про що свідчать: подяки від Верховного Головнокомандувача за успішні бойові дії у лавах Другого Донського фронту (1943–1944), довідки про перебування в армії та евакогоспіталі, копії посвідчень учасника боїв за Будапешт (Угорщина), визволення міст Сомдатель, Косег, Камунар і Шопрон (Австрія), форсування річки Раба і оволодіння містами Шарвар (Угорщина), Вінер-Нойштадт (Австрія); листи з фронту до дружини Л. К. Яковлевої, від друга І. Л. Портного. Також у фонді є фотографії з В. І. Стрельським, друзями, альбом з анотованими фотографіями родини С. О. Яковлева.

В архів також передано документи, що склали особові фонди “Маркіна Валентина Олексіївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії стародавнього світу Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка” (ф. Р-1587) та “Лисенко Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор Інституту педагогіки Академії педагогічних наук України” (ф. Р-1607).

Заслуговує на окрему увагу ф. Р-1580 “Тарасенко Василь Якимович – доктор історичних наук, професор”. В. Я. Тарасенко (1907–2001) – видатний дипломат, радник посольства СРСР у США в 1946–1948 рр., представник Української РСР в ООН в 1948–1949 рр., професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, автор понад 80 праць з історії США, зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин. Як керівник делегації України на Генеральній Асамблеї ООН, він

зіграв вирішальну роль під час голосування з питання утворення держави Ізраїль у травні 1948 р. Про його міжнародну діяльність розповідають різні документи, наприклад, стаття в газеті “Нью-Йорк Таймс” із фотографією делегації СРСР на засіданні Ради Безпеки ООН під час розгляду палестинського питання, запрошення від Президента США Гаррі С. Трумена тощо.

Радянський етап у розвитку філософії можна простежити за документами ф. Р-1570 “Острянин Данило Хомич – доктор філософських наук, професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, член-кореспондент АН УРСР” та ф. Р-1598 “Танчер Володимир Карлович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії атеїзму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка”.

Історію розвитку вітчизняної педагогічної науки складно уявити без імені М. М. Грищенка (1900–1987). Ф. Р-1536 “Грищенко Микита Минович – заслужений діяч науки УРСР, професор кафедри педагогіки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка” налічує 137 одиниць зберігання та охоплює період 1940–1986 рр. Крім біографічних документів, зібрано багато документів службової, творчої, наукової діяльності, листування з друзями, колегами, аспірантами, учителями.

Перелік особових фондів учених гуманітарних наук завершується фондом представника сфери літературної творчості. Це – ф. Р-1604 “Маландій Олександр Миколайович, письменник”. О. М. Маландій – письменник, поет, випускник факультету журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, складна доля якого розкривається в щоденниках із фрагментами віршів, записниках, автобіографічних спогадах, листуванні. В архіві зберігаються його твори: “Тамємниця слова”, “Крах”, “Дуби над ріллею”, “Дорога до себе” (гранки з авторськими правками), “Кувала зозуля”, “Своя людина”, “У гостині”, “Послух”, “Тоніка малої планети”, “На щастя, на здоров’я”, “Зоринка”, “Середзим’я”, “Казки очеретянки”, “Знак долі”, “Односуми”; збірки казок: “Оберіг”, “Все до тебе”, “Хризантеми”; статті і нариси: “Тридцять третій”, “Заповітні далі”, “Так на роду написано”, “Злочинство. Свідчення старожилів”, “Злочинство” (про голодомор 1933 р.), а також альбом малюнків. Необхідно додати, що О. М. Маландій передав частину документів до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, які сформовано у ф. 1314 “Маландій Олександр Миколайович (1934 р. н.), поет, перекладач і журналіст”¹⁴.

До малодосліджених дореволюційних фондів належить ф. 230 “Кирилов О. Д. – уповноважений Київського товариства голубиноного спорту”. Документи Олексія Денисовича Кирилова датовані 1894–1897 рр. За цими документами можна простежити історію діяльності Київського товариства голубиноного спорту тих часів, ознайомитися з методичними

інструкціями, правилами тренування поштових голубів, списками поштових голубів, виставлених на змагання та виставки. Серед документів є детальна “Інструкція з питань перевезення голубів пароплавом”; висновки комісії, створеної для перегляду положення про голубину пошту та діяльності Товариства голубиноного спорту під час воєнних дій. Інтерес для киевознавців може мати опис святкового заходу, який відбувся 22 травня 1895 р., під час якого під звуки оркестру було урочисто відправлено поштових голубів з Києва до Одеси, Варшави, Москви, Севастополя¹⁵.

У Державному архіві м. Києва зберігається ф. Р-1596 “Родинний фонд: Строеви, Ніколаєнки”, який складається з 50 одиниць зберігання за період 1871–1992 рр. Документи окремих осіб систематизовано за хронологією та змістом. До цього фонду включено документи 5-ти осіб: Федора, Валентина та Бориса Строевих, а також Костянтина та Олега Ніколаєнків. Найдавніші документи належать титулярному раднику Федору Івановичу Строеву (1865–1924), серед яких – фотографія родини Строевих 1917 р. та креслення, датоване 7 жовтня 1871 р. – “План дворового места” міщанина Василя Дяченка – тестя Ф. І. Строева. Син Федора Івановича, один із талановитих представників цієї родини – Валентин Федорович Строев (1888–1906), учень Ніжинської гімназії, загинув від рук чорносотенців як учасник молодіжно-революційного руху. Він залишив цікаві творчі документи: рукописний журнал “Помийниця” (63 арк.), нариси, етюди, “Замальовки із гімназійного життя”, оповідання “Невеличка кімната холостого чоловіка. Записки дорожнього чоловіка”, щоденник 1904 р. (73 арк.), листування. Під час громадянської війни пропав безвісти інший син Ф. І. Строева – Борис Федорович Строев (1900–1918), біографічні документи якого збережено у фонді. Зять Ф. І. Строева, чоловік його доньки Лідії (1890–1971) – Костянтин Васильович Ніколаєнко (1887–1956) був кандидатом економічних наук. Їхній син Олег Костянтинович Ніколаєнко (1912 р. н.) зібрав та передав цей фонд архіву. Він працював інженером-механіком з технічної експлуатації літаків на авіарембазах в Алма-Аті, під Москвою, потім головним інженером авіазаводу в Оренбурзі (тоді м. Чкалов), провідним спеціалістом проектного інституту Судпрому, провідним інженером Держплану УРСР. Джерельну цінність має його автобіографія, складена 15 грудня 1992 р.¹⁶ Серед багатьох цікавих фактів свого життя Костянтин Васильович з особливим теплом згадує про першу Українську трудову школу ім. Т. Г. Шевченка в Києві, її педагогічний склад на чолі з талановитим педагогом В. Ф. Дурдуківським. Ці спогади доповнено світлинами учнів і педагогів школи 1924–1929 рр.

Репрезентативність джерельної бази дослідження життя та діяльності видатних осіб залежить від максимального використання архівної інформації, різних друкованих видань, а також матеріалів музейних

колекцій. Важливими джерелами у створенні просопографічного портрету відомих киян можуть бути документи Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Політехнічного музею у Національному технічному університеті України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, Музею заводу “Арсенал”. Цікаві документи та експонати зберігаються у Народному музеї Державного підприємства “Антонов”, зокрема у кабінеті авіаконструктора О. К. Антонова. Інші інформаційні ресурси про видатного авіаконструктора знаходяться також у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного¹⁷.

Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що документи особових фондів Державного архіву м. Києва представляють понад 20 напрямів розвитку науки і техніки, демонструють значні досягнення засновників цих напрямів та наукових шкіл, розкривають сторінки історії вищих навчальних закладів, великих промислових підприємств в Україні. Інформаційна цінність джерел особового походження полягає в тому, що вони відбивають життєвий шлях, особисту позицію авторів, їхній світогляд і тому мають значний потенціал не тільки у біографічних дослідженнях, а й у вивченні окремих сфер науки, культури, суспільно-політичного життя.

---

¹ Державний архів м. Києва: Анотований реєстр описів. – Т. 2: Фонди радянського періоду та періоду незалежності України / Авт.-уклад.: Ж. Серга, С. Сидорова; наук. ред. Г. Папакін. Державний комітет архівів України; Державний архів м. Києва. – Київ, 2007. – 500 с.

² *Войцехівська І.* Огляд особового архівного фонду професора В. І. Стрельського / Ірина Войцехівська // Проблеми архівознавства і джерелознавства: [збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського]. – К., 2001. – Вип. 4: Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. – С. 72-81; *Калакура Я.* Особові архівні фонди фундаторів архівної освіти в Київському університеті імені Тараса Шевченка – професорів В. Стрельського та В. Замлинського / Ярослав Калакура, Ірина Войцехівська // Архівіст: Ювіл. збірник / Держкомархів України; УДНДІАСД; САУ; Держархів м. Києва. – К., 2002. – 192 с. (Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела; Вип. 5). – С. 30–43.

³ *Патик В. В.* В'ячеслав Ілліч Стрельський – джерелознавець, архівіст, педагог (1910–1983 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Патик Вікторія Василівна ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2010. – 17 с.

⁴ *Халецька Леся.* Маловідомі сторінки життя і діяльності В. Боброва за документами фонду особового походження Державного архіву м. Києва / Леся Халецька // Студії з архівної справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2015. – Т. 22–23. – С. 185–190.

⁵ Перелік всесвітньо відомих осіб, інформація про яких може міститися в унікальних документах Національного архівного фонду / Держ. архів. служ-

ба України, УНДІАСД; уклад.: А. А. Майстренко, Р. В. Романовський.– К., 2013. – 139 с.

⁶ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. Р-1530, оп. 1, спр. 1, 3 арк.

⁷ Там само, спр. 28, 13 арк.

⁸ Там само, ф. Р-1531, оп. 1, спр. 1, арк. 1–20.

⁹ Там само, ф. Р-1676, оп. 1, спр. 10.

¹⁰ Там само, ф. Р-1676, оп. 1, спр. 35.

¹¹ *Сліпець С. П.* Роде наш красний (Чому так сумно кували зозулі) : лірич. роздуми / Степан Павлович Сліпець. – К. : Задруга, 2007. – 272 с.

¹² *Волков С. В.* База данных № 2. Участники Белого движения в России [Электронный ресурс] / С. В. Волков. – Режим доступа: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_21-N.pdf. – Загл. с экрана.

¹³ Ф. Олбі (1876–1945) – американський хірург-ортопед.

¹⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник: Вип. 4 / Державна архівна служба України, ЦДАМЛМ України; авт.-упорядн.: Т. Дубовик, Ю. Бентя. – К., 2015. – С. 428.

¹⁵ ДАК, ф. 230, оп. 1, спр. 2, арк. 272–276.

¹⁶ Там само, ф. Р-1596, оп. 1, спр. 30, 7 арк.

¹⁷ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Див.: Анотовані каталоги кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdkffa.archives.gov.ua/Annals/cinema_1966-1975.pdf; http://tsdkffa.archives.gov.ua/Annals/cinema_1976-1985.pdf. – Заголовок з екрана.

There is done the overview of personal fonds of the State Archives of Kyiv City in the article as well as considered documentary structure and content of the personal collection of well known Kyiv citizens - men of science, education and industry, to identify their source and information capacity.

Key words: the personal fond; the document; the State Archive of Kyiv City; the source and information potential.

УДК 77.03:930.253

Л. Г. КАСЯН*

**ФОТОАЛЬБОМ ЯК СПОСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ
І ПРЕЗЕНТАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ, АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ,
ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ТЕМАТИКО-ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
(за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)**

Здійснено аналіз документального масиву фотоальбомів, які зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного, окреслено його тематичний і видовий склад, інформаційне наповнення, смисловий і комунікативний потенціал.

Ключові слова: фотодокумент; фотоальбом; типологія фотоальбомів; історичне джерело; біографія; самопрезентація; візуальна оповідь.

У другій половині ХХ ст. з'явився ряд праць, в яких феномен фотографії розглядається як спосіб комунікації, знакова система і мова (С. Зонтаг¹, Р. Барт²), соціальна практика (П. Бурдьє³). Посилилася тенденція залучення фотодокументів як унікальних історичних джерел, що відображають багаторівневу реальність і володіють полісемантичними можливостями для відтворення життєдіяльності суспільства й окремого індивіда.

Фотографія вивчається як етнографічне джерело⁴; здійснюється історіографічний аналіз праць із дослідження фотографії⁵; різноаспектно вивчаються окремі фотожанри та фото певних історичних періодів як візуальні джерела⁶; фотографія досліджується як об'єкт архівознавства, аналізується специфіка зберігання та презентації фотодокументів⁷.

Однією із форм побутування фотознімків у культурному просторі є фотоальбом. «Фотоальбом як явище є способом організації фотографій; збереження інформації, демонстрації та інтерпретації фотознімків»⁸.

Перший у світі фотоальбом з'явився 1840 р. Його автор – англійський вчений, винахідник негативно-позитивного способу створення фотознімків Вільям Генрі Фокс Тальбот (William Henry Fox Talbot). Він також першим у 1846 р. видав книгу з фотоілюстраціями – «The Pencil of Nature»⁹ («Пензель природи»). Видання містило 24 фото (калотипій) і розповідало про тонкощі процесу фотографування та специфіку фотодруку.

Спочатку фотоальбоми мали вигляд невеличких книжечок, в які вкладалися фотознімки. З часом урізноманітнювалися їхній формат

---

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

(9x13, 10x15, 13x18, 15x20), кількість вміщених фотографій (10, 36, 64, 100, 120, 160, 200, 300, 400, 500, 600 тощо), кількість аркушів (10, 20, 30, 40, 50, 100), матеріал аркушів (папір, картон, пластик), спосіб кріплення аркушів (клеювий, книжний, за допомогою кілець, пружин, болтів тощо), матеріал обкладинки (дерево, картон, тканина, шкіра, пластик, синтетичні шкірозамінники). З кінця XIX ст. фотоальбом стає важливим атрибутом аристократичних віталень і салонів, обов'язковим предметом демонстрації. З'являються альбоми-“підношення”: наприклад, до ювілею якомось навчального закладу чи військової частини, здебільшого полку, його попечителю, почесному шефу (інколи робилося “підношення” командирю) дарувався фотоальбом зі світлинами буднів і свят, якихось пам'ятних моментів, фото офіцерів, викладачів, учнів чи студентів тощо.

Із розвитком і поширенням фотосправи, появою любительської фотографії у 20–30-х роках XX ст. фотоальбом входить у побут широких кіл міського населення і частково сільського (тут переважають настінні фотоколажі); фотолітописи своєї діяльності у вигляді фотоальбомів створюють різні установи й організації.

Попри формальні зміни протягом багатьох десятиліть фотоальбом продовжує виконувати дві основні функції: зберігати інформацію (“пам'ять”) і бути засобом комунікації.

Мета нашої розвідки – проаналізувати документальний масив фотоальбомів, які зберігаються в ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного, окреслити його тематичний і видовий склад, інформаційне наповнення, смисловий і комунікативний потенціал.

З погляду архівознавства фотоальбом розглядається як монодокумент і є однією одиницею обліку. Фотознімки в альбомі нумеруються у валовому порядку (зліва направо, зверху вниз), номер ставиться біля кожного фото. Для кожного альбому створюється внутрішній опис, в якому вказується архівний номер (одиниця обліку), назва альбому, кількість знімків, анутується зміст кожної фотографії, зазначається місце, дата та автор зйомки.

Альбомна колекція ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного складається із 196 альбомів, які містять 14 тис. 868 фотознімків. Хронологічні межі представлених в альбомах світлин: 1890-і–2000-і роки. У жанровому відношенні – це портрети (плечові, поясні, на повний зріст), групові, подієві, “ситуаційні”, видові фотографії; зняті у студії та на натурі, виконані як професійними фотографами, так і аматорами. Одні альбоми укладені лише професійними або любительськими світлинами, інші містять як перші, так і другі.

Якщо розглядати загальне змістове наповнення фотоальбомів, тобто характеризувати вміщені у них фотодокументи, як документальний масив чи ряд колекцій фотознімків (укладених переважно за хроноло-

гічним принципом), які несуть інформацію про певний часовий період, явища, події, діяльність окремих осіб, державних і суспільних інституцій, умовно можна виділити ряд тематичних груп. При цьому слід мати на увазі, що для фотографії властиве поєднання об'єктивного відображення дійсності із суб'єктивним вибором автора зйомки, інтенція візуального документування подій та явищ і, водночас, певна фрагментарність та обмеженість у їх відображенні.

На нашу думку, найбільш репрезентативними в інформаційному плані є такі тематичні групи:

I. Містобудування, архітектура, ландшафт населених пунктів, краєвиди різних місцевостей України й зарубіжжя

Ця група охоплює фотознімки 1890-х–1985 років, на яких зафіксовано вулиці, архітектурні споруди, визначні місця, краєвиди міст Києва, Львова, Донецька, Херсона, Луцька, Славутича, Рівного, Первомайська, Чернівців, види різних регіонів України (Київщини, Полтавщини, Сумщини, Донеччини, Поділля тощо), Кавказу, м. Шевченка Мангизлакської області Казахської РСР (тут і далі в тексті зазначаємо архівний номер – одиницю обліку фотоальбому – *Л. К.*): А-1, А-5, А-10, А-11, А-12, А-36, А-44, А-45, А-46, А-90, А-91, А-90, А-115, А-116, А-120, А-121, А-122, А-123, А-126, А-148, А-149, А-154, А-162.

II. Перша світова війна

Світлини цієї тематичної групи (1914–1917 рр.) (А-34, А-37, А-79, А-186, А-187, А-85, А-87) репрезентують окремі військові частини російської та австро-угорської армій, воєнні дії на території сучасної України, Молдови, Румунії, воєнно-дорожні роботи з побудови та евакуації військових залізниць, військовий побут, медичне та господарське забезпечення фронту, обладнання шпиталів, санітарних потягів, пунктів харчування, персональні та групові фото вищого та середнього командного складу, медичного персоналу, рядових бійців. 2 фотоальбоми повністю присвячено частинам Легіону українських січових стрільців у складі австро-угорської армії (А-85, А-87).

III. Інтернування українців

1893 фотознімки (1914–1922 рр.), оформлені в 11-ти фотоальбомах (А-80, А-81, А-82, А-86, А-98, А-177, А-180, А-181, А-182, 183, 184), висвітлюють життя українців у таборах для інтернованих осіб, зокрема військовополонених українців, солдатів і старшин Російської царської армії, в німецьких таборах для полонених у містах Кніттельфельд та *Фрайштадт* (Австрія), таборах для інтернованих вояків Української Галицької Армії (УГА) в містах Ліберець, Йозефов, Німецьке Яблонне (Чехія), таборах для інтернованих залишків частин армії УНР у Каліші (Польща). Це – переважно любительська натурна зйомка. На фото зафіксовані реалії таборового побуту (загальний вид таборів і окремих бараків, організація харчування, робота різних професійних майсте-

рень, часи дозвілля), облаштування релігійного життя (богослужіння, зовнішній вигляд та інтер'єр таборових церков), специфіку культурно-освітнього, мистецького життя (заняття на курсах для малописьменних, різноманітні фахові курси (економічні, німецької мови, історії України, фотосправи тощо), діяльність театральних гуртків, хорів, духових оркестрів, організація бібліотечної та видавничої справи, робота національно-патріотичних осередків, насамперед філій Союзу визволення України (СВУ). Окрім "сюжетних" фото представлені численні постановочні групові та індивідуальні портретні світлини.

IV. Українська еміграція

816 фотографій (1919–1938 рр.) стосуються життя українських емігрантів у Чехії та Польщі (вміщені у 2-х особистих альбомах української поетки та громадської діячки О. І. Теліги: А-168, А-169) та у Франції (вміщені у 2-х колективних фотоальбомах української громади м. Шалет: А-178, А-179). У цій тематичній групі переважають портретні та групові знімки, на яких зафіксовано як відомих осіб (О. Телігу, М. Телігу, І. Шовгеніва, В. Авраменка, В. Ємеця, М. Садовського, Д. Донцова, Н. Лівичку-Холодну, А. Лівичького, С. Сірополка, У. Самчука), так і пересічних студентів та викладачів Української господарської академії в Подебрадах, представників української громади м. Шалет і членів їхніх родин. Присутні знімки різних подій з життя українських спільнот.

Варто зауважити, що згадані вище фотодокументи, які висвітлюють перебування українців у таборах інтернованих осіб, еміграційне життя, частково події Першої світової війни, належать до фотоальбомів, які входили до фотофонду Музею визвольної боротьби України в Празі (МВБУ) (1925–1948 рр.). На сьогодні у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного зберігається 26 фотоальбомів із МВБУ, близько 4 тис. світлин. Докладніше із переліком цих фотоальбомів, історією передавання документів МВБУ до архівів колишнього СРСР та УРСР, подальшою долею документальних зібрань МВБУ можна ознайомитися, звернувшись до розвідок Н. Топішко, Л. Лозенко, М. Мушинки¹⁰.

V. Друга світова війна

Фотоальбоми: А-21, А-23, А-26, А-31, А-93, А-94, А-99, А-122, А-130, А-141, А-160, А-31, А-31, А-192, А-193, А-194, А-195, А-196. У цій загальній тематичній групі можна виділити кілька підгруп: а) партизанський рух, діяльність партизанських угруповань (1942–1944 рр.); б) соціально-економічне життя на окупованих територіях та німецькі військові частини (знімки фотографів вермахту) (1941–1942 рр.); в) руйнування і злочини, вчинені нацистськими загарбниками (1941–1944 рр.); г) частини Радянської армії у Східній Чехії (1945 р.); д) утворення та діяльність Першої української дивізії Української національної армії (Дивізія "Галичина"), повоєнна діяльність Братства колишніх воїнів Першої української дивізії Української національної армії (1943–

2001 рр.); ж) увіковічення пам'яті учасників та жертв Другої світової війни.

VI. Військові підрозділи

Світлини (1910–1966 рр.) цієї групи презентують різні військові частини у мирний час. Фотодокументи інформують про облаштування побуту, військово-оснащення, амуніцію і особливості мундира, військово-навчальні заняття, виконання службових обов'язків, урочисті події, польові навчання, організацію навчальних таборів та підсобних господарств тощо. У 5-ти фотоальбомах (А-33, А-78, А-125, А-146, А-190) містяться фотосвідчення про 9-й Гусарський Київський полк, піхотні і кавалерійські частини РСЧА та військові підрозділи Радянської армії.

VII. Розвиток промисловості

7 фотоальбомів (А-7, А-109, А-111, А-114, А-139, А-147, А-157) включають 1336 знімків (1924–1978 рр.) відтворюють певні етапи (індустріалізацію 1930-х рр., післявоєнну відбудову тощо), явища і процеси (автоматизація підприємств, випуск нової продукції тощо) у розвитку української промисловості. Знімки цієї тематичної групи представляють підприємства важкої, легкої, переробної промисловості, машинобудування, гірничодобувної та металургійної галузей.

Переважно 1 фотоальбом є презентацією конкретного підприємства, наприклад: “Петровські державні заводи та рудники “Південсталь”. Єнакієве” (А-4), “Луганський тонкосуконний комбінат” (А-109), “Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе” (А-114), “Харківський завод сільськогосподарського машинобудування “Серп і Молот” (А-157). Окремі фотоальбоми представляють підприємства певного регіону (наприклад, “Маяки промисловості Полтавщини” (А-111). На фотодокументах зафіксовано зовнішній вид підприємств, прилеглу територію, внутрішнє оснащення цехів, технічне устаткування, виробничі процеси, зразки продукції, портрети керівного складу і звичайних робітників. Присутні фотографії, які зображують елементи соціально-культурного забезпечення працівників: заводські бібліотеки, поліклініки, дитячі заклади, гуртожитки тощо.

VIII. Здобутки сільського господарства

За інформаційним наповненням фотодокументи (1924–1985 рр.) (А-3, А-25, А-41, А-31, А-43, А-49, А-50, А-51, А-52, А-53, А-54, А-55, А-56, А-57, А-58, А-59, А-61, А-62, А-63, А-64, А-76, А-136, А-144, А-156, А-166) цієї тематичної групи можна виокремити у три категорії: а) знімки, які свідчать про розвиток і успіхи окремих сільськогосподарських підприємств (кожному господарству присвячено окремий фотоальбом: А-136, А-156, А-166); б) фото, які відбивають розвиток одного з напрямків сільського господарства (наприклад, відгодівля великої рогатої худоби – А-144) чи сезонний етап сільськогосподарських робіт (посівна кампанія – А-3). Ці знімки, як правило, також укладені в

окремі фотоальбоми за географічним і часовим принципом; 3) знімки, які демонструють досягнення в різних галузях сільського господарства: тваринництві (представлені фото кращих зразків порід свинарства, вівчарства, конярства, м'ясного й молочного скотарства, птахівництва. Кожне фото супроводжується розлогою анотацією із зазначенням породи, клички, живої ваги тварини, господарства, де вона була виведена чи вирощена). За аналогічним принципом представлено рослинництво (рільництво, овочівництво), садівництво і виноградарство, переробне виробництво с/г продукції.

Фотодокументи цієї підгрупи розміщуються за часовим і географічним принципом у фотоальбоми, які, фактично, є фотозвітами обласних і районних виставок сільськогосподарської продукції. Один альбом розповідає про ту чи іншу виставку. Внутрішньоальбомно фотографії групуються спочатку за сільськогосподарськими галузями, потім за адміністративно-територіальною належністю сільськогосподарських підприємств.

ІХ. Будівництво

824 фотографії (А-5, А-47, А-65, А-66, А-67, А-68, А-69, А-70, А-71, А-72, А-73, А-74, А-75, А-151, А-155, А-159, А-176) розповідають про розвиток будівельної галузі в 1935–1983 рр. Представлені знімки (виробничо-технологічні процеси, будівельне обладнання, загальний вид об'єктів та їхніх частин, портретна зйомка будівельників) будівництва об'єктів житлово-комунальної, культурно-освітньої, промислової та сільськогосподарської сфери різними будівельними управліннями та організаціями в різних регіонах України. Окремі фотоальбоми містять світлини, на яких зафіксовано методи монтажу бетонних, залізобетонних і металевих конструкцій будов і споруд, монтаж технологічного, енергетичного, механічного та іншого устаткування (А-67, А-71, А-75). З альбоми містять фото, які відтворюють етапи і технологічні моменти будівництва Кременчуцької та Каховської ГЕС (А-47, А-151, А-176).

Х. Діяльність представників вищих органів влади; офіційні візити в рамках дипломатичних зносин

Фотодокументи (1949–1974 рр.) цієї групи висвітлюють діяльність керівників уряду УРСР, СРСР, комуністичної партії (М. Хрушова, І. Грушницького, В. Щербицького), переважно їхні візити в різні регіони країни та за кордон, відвідання підприємств та установ (А-134, А-140, А-142, А-150, А-152, А-158, А-189), а також світлини, присвячені візитам закордонних урядових делегацій та очільників держав в Україну (А-28, А-129, А-26, А-132, А-133, А-143).

ХІ. Видатні українці

У 3-х фотоальбомах (А-35, А-119, А-162) зібрано 150 фотопортретів видатних представників української культури і науки кінця

XIX ст.–1950-х років XX ст. Ці документи мають незаперечну іконографічну цінність.

XII. Архівна справа в Україні

345 фотографій (1936–1968 рр.) (А-9, А-20, А-24, А-27, А-29, А-30) презентують діяльність центральних та обласних архівних установ. Світлини відтворюють зовнішній вигляд будівель, устаткування архівних приміщень: робочих кімнат, архівосховищ, читальних залів; моменти виробничих нарад, навчальних семінарів, конференцій, урочистих засідань; процеси повоєнної відбудови, відновлення роботи після звільнення України від нацистських загарбників, реєвакації та реституції архівних документів, портретні й групові знімки архівістів.

XIII. Музеї і музейні зібрання

182 фотознімки зафіксували не просто музейні експонати, фрагменти експозицій, що вже є цінним само по собі, а зберегли інформацію про музеї, які зовсім перестали існувати (МВБУ, Дніпропетровський антирелігійний музей) або які з часом набули дещо іншого вигляду (Архітектурно-меморіальний комплекс споруд Канівського музею-заповідника Т. Г. Шевченка). Фотоальбоми (А-40, А-83, А-137) дозволяють подивитися на ці музейні установи і як на утворення певного історичного періоду.

XIV. Вузькоспеціалізовані навчальні заклади

Фотодокументи цієї тематичної групи відтворюють діяльність Санкт-Петербурзької спеціальної школи поліції (1901 р.), Київської школи червоних командирів імені С. С. Каменєва (1928–1929 рр.), Вищої партійної школи (ВПШ) при ЦК КП України (1948–1951 рр.). У фотоальбомах (А-2, А-175) містяться знімки навчальних кабінетів і аудиторій, окремих занять, побутових приміщень (казарм, їдалень, медичної частини), експозиції червоного куточка і музею поліції, епізоди з життя навчальних закладів, групові знімки студентів і викладачів. Фотоальбом А-124 містить переважно портретні знімки викладачів і слухачів другого випуску ВПШ.

XV. Українські громадські товариства та об'єднання

На 24-х світлинах 1936 р. (А-84) представлено роботу Рогатинської філії Товариства охорони воєнних могил. Присутні групові знімки членів товариства, місця захоронення січових стрільців та вояків УГА, фото заходів із упорядкування могил.

У фотоальбомі філії культурно-освітнього товариства “Просвіта” в м. Жовкві (А-7) вміщено 152 фотографії, які розповідають про головні події 1935–1936 рр.: Перший конкурс (змаг) просвітянських хорів, оркестрів, гуртків Жовківського повіту (зафіксовано відкриття та закриття конкурсу, виступи кожного колективу, оформлення сцени, сценічний одяг (ношу) виконавців, який оцінювався як окрема конкурсна номінація), відкриття та освячення Народного дому, урочистості з наго-

ди тридцятиріччя Жовківської філії “Просвіти”, проведення десятиденного освітнього курсу. Є також групові фото представників осередків “Просвіти” з різних населених пунктів Жовківського повіту: освітніх організаторів, працівників читалень, керівників гуртків та художніх колективів, наставників “Молодої Просвіти” разом з їхніми вихованцями.

Окремий фотоальбом (А-89) на 10 світлин присвячено здвигу молодіжних спортивно-патріотичних товариств “Сокіл” і “Січ” у м. Тернополі 26 червня 1910 р. Відображено прибуття делегацій на Тернопільський залізничний вокзал, фрагменти показових спортивних випробувань.

“Спортивна тема” у фотоальбомному зібранні ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного представлена єдиним, але надзвичайно цікавим альбомом “Історія розвитку планеризму в Україні” (А-48). Він містить 207 світлин 1924–1927 рр., які відтворюють різні види літальних апаратів, групові та портретні фото конструкторів і випробувачів планерів, епізоди запусків та змагань тощо.

XVI. Дитинство

Психосоціокультурна категорія “дитинство” подається через зображення залученості дітей до різних урочистостей, представлення ідейно витриманої виховної роботи в дитячих навчальних і виховних закладах (знімки 1930–1941 рр., А-19, А-22) та фото еталонних образів дітей і дитячих колективів, офіційних заходів, присвячених відзначенню Міжнародного року дитини, показові знімки загальноосвітніх шкіл, дитячих лікувальних установ, музичних, спортивних, художніх шкіл, фото моделей дитячого одягу, іграшок (А-171, 1979 р.).

XVII. Репрезентація жіночої статі

350 фото (А-102, А-1033, А-104, А-105, А-106, А-107, А-110, А-112, А-113), індивідуальних і групових портретів, натурних і студійних, ситуаційних знімків 1950–1970 рр. представляють жінок різного віку, різних професій з усіх регіонів України. Усі світлини транслюють одну головну тему: участь жінки у соціально-виробничій сфері держави. Жінка показана, насамперед, як трудівниця, громадська активістка, героїня трудових звершень. Візуально це підкреслюється стриманим діловим або робочим одягом, нагрудними значками, орденами й медалями, відсутністю прикрас. Композиційно героїні знімків зображені на робочому місці: в цеху, на фермі, з вирощеним урожаєм, вигодованими тваринами, з колегами по праці, за трибуною, серед виборців тощо.

Фотознімки двох останніх тематичних груп, у першу чергу, самі є елементом соціальної реальності радянської епохи (створені з конкретною, переважно ідеологічною метою, покликані показати соціальне життя в чітко окресленому ракурсі, призначені для широкого суспільного сприйняття). На стадії свого оперативного існування вони виконували певні функції та завдання (усі фотоальбоми, про знімки з

яких йшлося вище, створені в державних установах, підприємствах або підрозділах виконавчої влади, експонувалися в “червоних куточках”, на галузевих виставках та партійних з’їздах). Після припинення “практичного” цільового використання, на стадії “спокою” (архівного зберігання) вони стають плідним джерелом до вивчення практик презентації державою окремих соціальних груп, зокрема жінок і дітей, та, звичайно ж, залишаються носіями реального історичного фактажу, інформації про людей, події, час.

Поряд із цінністю контентної інформації окремих знімків та тематичних груп не менш важливим є дослідження фотоальбому як певної цілісності, своєрідної структури, яка (незалежно від змістового наповнення) зберігає, демонструє та трактує інформацію. Дослідники неодноразово вказували на спорідненість підходів до інтерпретації фотографій та рукописних чи друківаних текстів. Так, М. Емісон і Ф. Сміт зазначають: “Фото необхідно трактувати так само, як і рукописи або друківані документи, тобто їх потрібно вважати текстами, значення яких маємо відкрити, так само, як відкриваємо значення інших текстів”¹¹.

Вчені¹² пропонують розглядати фотоальбом як текст природною мовою, у якому присутні три головні ознаки, визначені Ю. Лотманом: “1. *Виразеність*. Текст зафіксований у певних знаках і в цьому сенсі протистоїть позатекстовим структурам.<...> 2. *Відмежованість*. Тексту властива відмежованість. У цьому плані текст протистоїть, з одного боку, всім матеріально втіленим знакам, які не входять до його складу, за принципом включення – не включення. <...> 3. *Структурність*. Текст не є простою послідовністю знаків у проміжку між двома зовнішніми межами”¹³.

Поділяємо цю думку, оскільки, на наш погляд, фотоальбом, як і “будь-який текст, володіє механізмом, завдяки якому він може розглядатися і як група самостійних текстів (що виявив тематичний аналіз фотодокументів – Л. К.), і як певний єдиний текст більш високого рівня (“фотоматеріал” кожного із 196-ти проаналізованих фотоальбомів об’єднується за хронологічним або тематичним принципом (а частіше тим і тим) та внутрішнім нарративом – Л. К.), і як частина якогось тексту вищого порядку”¹⁴ (як явище фотоальбом може розглядатися як складова “загального тексту культури” – Л. К.).

Фотоальбом може бути монотематичним і політематичним. У монотематичному фотоальбомі простежується єдина тема, наприклад: найкращі робітничі Тернопільщини; архітектурні перлини Києва; діяльність колишніх вояків дивізії “Галичина” в еміграції. У політематичному присутні кілька тем. Вони можуть реалізуватися за хронологічним принципом в окремих чітко розмежованих частинах-розділах, наприклад: “Перший змаг просвітянських хорів, оркестрів і гуртків

Жовківщини. 14/7 1935”, “В 30-ліття існування філії “Просвіти” в Жовкві. 23. VIII. 1936”, “10-дневний освітній курс філії “Просвіти” 23. XI–3. XII 1936” (А-7), але при цьому бути зв’язаними між собою (одні й ті ж персонажі, спільні локуси тощо) й жорстко інтегрованими в загальну тему – діяльність Жовківського товариства “Просвіта” (А-7). А можуть проявлятися на одній чи кількох сторінках (засобом “семіотизації” теми є поряд розміщені світлини) і бути відносно автономними “фрагментами” у загальному альбомному тексті, мікротемами у загальному наративі, наприклад: “візит Головного Отамана УНР, президента УНР в екзилі А. Лівницького до м. Шалет” (А-178); “поет Василь Куриленко” – 3 фото митця різних років та світлина його нареченої Марусі Тимканич, розміщені на сторінковому розвороті у фотоальбомі Олени Теліги (А-168). Тематичну зв’язність посилює зображення представленого в альбомі фото Марусі Тимканич як деталі інтер’єру кімнати Куриленка на одному із трьох згаданих портретів; “заняття у школі українського танцю Василя Авраменка” (також фотоальбом О. Теліги, А-168) – 4 фотографії на розвороті 2-х сторінок (послідовне вертикальне розміщення із прочитанням згори вниз).

Важливим елементом текстового простору фотоальбому є вербальний компонент: підписи до окремих фотографій, написи-заголовки до кількох знімків на одній сторінці чи кількох сторінкового розділу, написи на альбомному форзаці та першій сторінці. Підписи до зображень можуть бути лаконічними і розлогими, міститися як на зворотному боці фотографії, так і на лицьовому (переважно кутове розміщення), безпосередньо на альбомній сторінці під фото, на картонній картці, наклеєній під світлиною. Вони переважно закріплюють візуальне повідомлення, іноді доповнюють його інформацією, яку неможливо передати невербально, несуть певну модальність, емоційну конотацію, характеризують взаємини: “Командиры Красной Армии со своими семьями во время отдыха в Боровом. 1924” (А-125); “Занятие на стрелково-тематических курсах усовершенствования комсостава РККА “Выстрел-2” 1926” (А-125); “Злучені хори читалень “Просвіти” Жовківського повіту при відспівуванні пісні-молитви “Боже Великий” на повітовому святі філії “Просвіти” в Жовкві. Співає 650 членів хорів при співучасті 3-х оркестрів. 12/7 1935” (А-7); “1915 год. Я прощаюсь с 10-й Кавалерийской дивизией по случаю назначения меня командиром III корпуса” (А-37); “Великодна субота 30/IV/1932 6 год. В день приїзду Оленочки з Варшави село Żelazna” (А-169); “Поетическая тройця! Цікаво, якими ми зустрінемося ще через 3 роки?” (А-168); “Тобі Миша, мойому учителеві” (А-168); “Любим Муму й Михайлові на добрі спогади” (А-168); “Величний Мум терпить експерименти початкуючого фото-мужа” (А-168.); “Я оглянув автобуси, які ви робите на вашому заводі, – вони

мені подобаються, – так сказав М. С. Хрущов на мітингу львівських автобусобудівників у кузовному цеху” (А-134).

На форзацах та перших сторінках, зазвичай, вказується мета створення альбому, його призначення, адресант і адресат цього “своєрідного послання”. Останній може бути не лише конкретною особою, а й збірним образом (нащадки, молодь, майбутні учні, солдати, співробітники тощо): “Високошановному товаришу Івченкові від Драматично-музичного товариства імені Івана Котляревського в таборі полонених українців Фрейштадт в знак вдячності за працю в товаристві при вельми тяжких обставинах полону в неволі. 23 липня 1918 року *Фрайштадт* Горішня Австрія” (А-182); “Дорогому товаришу Д. С. Коротченко от коллектива рабочих и служащих совхоза “Киевская овощная фабрика”. Январь 1964 года (А-142)”; “На спомин молодим; в науку освітянам, новим – робітникам (далі нерозбірливо – *Л. К.*)!” (А-7). Іноді підписи біля фотографій повністю відсутні, лише на форзаці чи першій сторінці характеризується загальний зміст фотоальбому: “Життя на інтернації в польських таборах решток армії У.Н.Р. Від 22/ХІІ 1920 року до серпня 1922” (А-180). Адресантом також може бути як особа, конкретна персоналія, так і якась спільнота (товариство, громада, організація тощо). Ще одним учасником цієї візуально-вербальної комунікації стає будь-хто, хто розглядає фотоальбом.

Укладач фотоальбому, впорядковуючи і комбінуючи фотографії (які є будівельним матеріалом, як слово у природній мові), створює текст, який своїми засобами вибудовує “власну реальність” і має сюжет. Саме сюжет і “фігура” укладача, на нашу думку, стають основою для виокремлення різних типів фотоальбомів.

На сьогодні однією із найпопулярніших типологій є класифікація “домашніх” фотоальбомів американських дослідників А. Волкера та К. Р. Молтона¹⁵. Вони виділяють: 1) родинний альбом; 2) альбом, що розповідає про подію; 3) біографічний альбом; 4) альбом про хобі укладача.

Дослідниця любительської фотографії О. Ю. Бойцова¹⁶, підтримуючи слушність такого поділу, зазначає, що типологія фотоальбомів може бути найрізноманітнішою, існує безліч гібридних видів, наприклад: сімейно-біографічний чи біографічно-сімейний фотоальбом.

Результати вивчення масиву фотоальбомів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного дають нам підстави виділити наступні види:

I. За сферою створення та функціонування:

1. Приватний фотоальбом (створений окремою фізичною особою (особами), яка керується приватними особистими інтересами, побутує в особистому приватному просторі).

2. Офіційний фотоальбом (створений юридичною особою, упорядковується від імені органів державного управління, державних уста-

нов, організацій, військових підрозділів, різних суспільно-громадських, культурно-освітніх, військових, територіальних об'єднань для виконання певних завдань. Побуває у державно-управлінській, суспільно-громадській сфері).

II. За автором-упорядником:

1. Персональний фотоальбом (творцем-укладачем фотоальбому є окрема особа).

2. Колективний фотоальбом (творцем-укладачем фотоальбому є (в широкому розумінні) певна спільнота, колектив (процесуально-технологічно це може робити і якась одна визначена особа, але лише від імені спільноти та при узгодженні матеріалу з іншими членами колективу).

III. За сюжетом:

1. Біографічний.

2. Родинний.

3. Подієвий.

4. Альбом про хобі.

5. Видовий.

Коротко зупинимося на окремих фотоальбомах із погляду їх типологічної належності. Приватні фотоальбоми візуалізують переважно особистісну історію, виступають засобом збереження автобіографічної, родової пам'яті, окреслюють близьке і відносно вузьке коло спілкування, часто інформують про інтимний простір. Історичні події державного і суспільного порядку представляються лише через призму особистої участі чи дотичності. У цих фотоальбомах переважають любительські світлини. Вони майже завжди персональні, їх укладачем є окрема особа. З колективних альбомів приватними є сімейні фотоальбоми, фотоальбоми невеликих добровільних неофіційних товариств ("другої родини"), які не мають статусу юридичної особи. Зразками цього виду є родинні альбоми Олени та Михайла Теліг (А-168, А-169), особистий альбом генерала О. Ф. Келлера (А-37), командира Червоної Армії О. Я. Лаптенка (А-125), фотоальбом інтернованого прапорщика російської царської армії Пентилуса (А-177), фотоальбом фотографічного товариства "Світло" (А-80) та інші.

Офіційні фотоальбоми призначені для демонстрації широкому колу осіб і відбивають офіційний (з ідеологічного чи управлінського боку) погляд на певне явище, особу чи подію. Вони укладаються чітко обумовленими знімками, переважно професійними. В оформленні сторінок фотоальбому часто використовуються печатки установ чи організацій, підписи керівників, витяги із офіційних документів. Укладачем цього виду фотоальбомів, зазвичай, є юридична особа. До офіційних фотоальбомів, наприклад, належать: "Портрети царської сім'ї" (А-118), "Голови Президії Верховної Ради УРСР" (А-153), "9-й Гусар-

ський Київський полк у його побутовому і стройовому житті” (А-78), “Життя української громади в місті Шалет” (А-178, А-179), “Альбом філії “Просвіти” в Жовкві” (А-7), “Перевишкіл старшин і вишколи во-яків стрілецької дивізії СС Галичина” (А-192), “Житлове і соціально-культурне будівництво у Ровенській області за роки Х-ї п’ятирічки” (А-144), “Відгодівельні майданчики великої рогатої худоби в господарствах Дніпропетровської області” (А-144), “Президент Федеративної Народної Республіки Югославії Йосип Броз Тіто в м. Києві” (А-129), “Жінки ХТЗ в боротьбі за виконання рішень ХХІІ з’їзду КПРС” (А-107), “Фотоальбом виробничих об’єктів Ялтинського будівельного управління за 1957 р.” (А-65), “Луганський тепловозобудівельний завод імені Жовтневої Революції” (А-147) та інші.

Біографічний фотоальбом є візуальною версією біографії або автобіографії, відповідно – презентацією якоїсь особи іншим або себе іншим та собі. Візуальна інформація слугує для оживлення спогадів, презентує особливості зовнішності, предметне, інтер’єрне, особистісне оточення, передає диспозиції особи. Біографічні альбоми можуть висвітлювати життєвий шлях від народження, а можуть подавати лише якийсь його відтинок. Зразком приватного біографічного альбому є фотоальбом командира Червоної армії Олександра Яковича Лаптенка (А-125). Він висвітлює окремий період із життя власника 1915–1934 рр. Фото портретні, групові розміщуються у хронологічному порядку. Відтворюються вікові зміни зовнішності, особливості служби, місць дислокації його військових підрозділів, навчання, відпочинку, коло товаришів по службі тощо. Характерним для цього альбому є самопозиціонування автора через розміщення фото. Фотоальбом починається портретними знімками Лаптенка 1922 р. саме як червоноармійця, і далі фото розміщуються хронологічно, лише в кінці, на периферії альбомного тексту, як окрема тема, долучаються світлини 1915 р. зі школи прапорщиків Російської царської армії та фронту Першої світової війни.

Біографічним може бути не лише персональний приватний фотоальбом, а й офіційний колективний. Своєрідною біографією можна вважати фотоальбоми окремих установ чи підприємств, наприклад, фотоальбом “Петровські державні заводи і рудники “Південсталь”. Єнакієве” (А-4). Він демонструє історію (біографію) заводу, містить фото устаткування та продукції різних років, керівного і робітничого складу, інтер’єрні та екстер’єрні види.

Родинний альбом представляє образ сім’ї, який конструюється за допомогою світлин, розповідає про представників різних поколінь, сімейні справи і події. Він стає засобом родинної ідентифікації та збереження родової пам’яті. Виявляє рівень згуртованості членів сім’ї (наявність чи відсутність групових родинних світлин, фото окремих представників родини (ближчих, дальших родичів), їх частотність

тощо), родинне коло спілкування (друзі родини), рівень родинних стосунків (через дарчі написи, підписи до фото, розміщення осіб на знімках тощо).

Родинними, точніше родинно-біографічними є фотоальбоми (А-168, А-169) Олени та Михайла Теліг. Фото 1926–1933 рр. висвітлюють подебрадський та варшавський періоди життя родини, перебування в с. Желязна Жондова, а також містять окремі портретні та групові фото Олени і Михайла за минулі роки (1919–1925 рр.). Сімейне життя презентується “подієвими, побутовими” знімками (часто фіксується інтер’єр помешкання, екстер’єр будинку), знімками (портретними та груповими разом із друзями та родичами) з відпочинку, відзначення родинних свят, різних громадських заходів. Містяться світлини друзів, батьків Олени і Михайла, сестри, братів, племінників.

За сюжетними перипетіями, способом конструювання візуального образу, представленими видами знімків, інтенцією “бути видимим”, зафіксувати свою групову ідентичність, закріпити родову, колективну пам’ять, до родового типу фотоальбому можна віднести офіційний колективний фотоальбом української громади м. Шалет (Франція) (А-178). Українська громада (умовна родина) представляється через: професійні та любительські портрети членів громади та її очільників, колективні сімейні знімки окремих родин (чоловік із дружиною, подружжя з дітьми), групові знімки дорослих та дітей (на вулиці, на дозвіллі, під час занять), фото важливих індивідуальних та загальногромадських подій і свят (весіль, похоронів, будівництва громадського будинку, колективних святкувань нового року, відзначення роковин Т. Г. Шевченка, спільних розважальних поїздок, зібрань громади, засідань громадського правління, візитів визначних осіб (Головного Отамана УНР, президента УНР в екзилі А. М. Ливицького, публіциста, критика і видавця Д. Донцова, письменника У. Самчука та ін.), участь представників громади у діяльності емігрантських організацій, зокрема Союзу Українських емігрантських організацій у Франції), створених українською громадою культурних та господарських “об’єктів” (богослужіння в громадській церкві, діяльність громадського театру, школи, пластового табору, громадської їдальні, господарського дому, “чорного” двору з відгодівлі свиней тощо). Альбом також містить світлини, які зафіксували події, що безпосередньо у м. Шалет не відбувалися, але вони є ідентично знаковими для українського діаспорного середовища: Головний Отаман УНР С. В. Петлюра в таборі інтернованих в Каліші (Польща), його похорон в Парижі, посмертна маска Петлюри, вітрина видавництва “Алькан” у Парижі з книгою Евена про Україну.

Подієвий альбом може представляти якусь одну конкретну подію і бути своєрідним репортажем, звітом. Візуальна історія у такому альбомі розгортається за лінійною структурою і типовим розгортанням сюжету:

зав'язка, перипетії, кульмінація, розв'язка. Так сформовані, наприклад, фотоальбоми “Сільськогосподарська та кустарно промислова районова виставка в м. Макарові, влаштована Київським окружним земельним управлінням” (1924 р., А-25), “Здвиг “Соколів” і “Січий” (1910 р., А-98), “Микита Сергійович Хрущов на Львівському автобусному заводі” (1959 р. А-134). А може присвячуватися події загальноісторичній (І Світовій війні, післявоєнній відбудові промисловості), тоді фотоматеріал розміщується за мозаїчним принципом, реалізується кілька мікротем. Такими є фотоальбоми “Війна 1914–15–16 рр.” (1914–1916 рр., А-37), “Українські січові стрільці в світовій війні. 1916 р. Фронт над Стропою” (1916 р., А-87), “Архіви України у Великій Вітчизняній війні” (1943–1945 рр., А-9).

Хобі-альбом розповідає про захоплення його упорядника. У нашій архівній колекції таким є “Театральний альбом” прапорщика Пентилуса. Альбом містить окремі світлини професійних акторів та світлини самодіяльних акторів у образах персонажів, фрагменти аматорських вистав, фото театральних декорацій. Світлини іншого змісту у альбомі відсутні.

Видові альбоми містять пейзажні фото, видові світлини населених пунктів, унікальних чи визначних споруд. Можуть присвячуватися як окремому географічному пункту чи регіону, так і окремій темі. Такими, наприклад, є “Види Києва” (80-і рр. ХІХ ст., А-11; 90-і рр. ХІХ ст., А-10), “Види Кавказу” (1908 р., А-121; 1910 р., А-120), “Херсон” (1968 р., А-126), “Альбом видів “Почаївської Успенської Лаври” (початок ХХ ст., А-90) та інші.

Отже, узагальнюючи викладене, можна констатувати, що фотоальбомна колекція ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного є досить різноманітною у тематичному та типологічному аспектах. Представлені фотоальбоми, як своєрідні візуальні документи, мають специфічну (візуально-вербальну) систему передавання соціальної інформації та унікальні можливості образного відображення дійсності й значно збагачують арсенал засобів пізнання минулого. Вони мають незаперечний інформаційний потенціал у дослідженні та репрезентації різних подій та явищ кінця ХІХ–ХХ ст. як у епохальному, так і локальному, приватному вимірі.

Запропоноване дослідження не претендує на абсолютну вичерпність і остаточність, а швидше є однією з версій, перших спроб у дослідженні цієї теми, окреслює лише загальне поле наукового пошуку, який може розвиватися і в напрямку детального вивчення окремих тематичних груп фотодокументів, уміщених у фотоальбомах, і подальшого дослідження типологічних видів фотоальбому, з'ясування проблем зберігання й оцифрування фотоальбомних колекцій тощо.

¹ Зонтаг С. О фотографии / Сьюзен Зонтаг // Избранные эссе 1960–70-х годов. – М.: “Ад Маргинем Пресс”, 2012. – С. 38–254.

² Барт Р. Camera lucida. Комментарий к фотографии [Электронный ресурс] / Р. Барт. – М.: Ad Marginem. – 1997. – Режим доступа: <http://fondknig.com/main/115594>. – Загл. с экрана; *Его же*. Фотографическое сообщение [Электронный ресурс] / Р. Барт // Система моды: Статьи по семиотике культуры. – М.: 2003. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-sistema_modu.pdf. – Загл. с экрана.

³ Бурдые П. Фотография как средство и индекс социальной интеграции / П. Бурдые. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.photographer.ru/cult/theory/5270.htm>. – Загл. с экрана.

⁴ Бойцова О. “Не смотри их, они плохие”: фотографии похорон в русской культуре / Ольга Бойцова // Антропологический форум. – № 12. – СПб., 2010. – С. 331–332; *Её же*. Фотография в обрядах перехода / О. Ю. Бойцова // Визуальная антропология: Настройка оптики. М. : ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2009. – С. 189–200; Толмачева Е. Б. Коммерческая фотография как этнографический источник / Е. Б. Толмачева // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2006 г. – СПб., 2007. – С. 85–87.

⁵ Ходина Е. Ю. Фотография как объект научного исследования [Электронный ресурс] / Е. Ю. Ходина // Молодой ученый. – 2014. – № 16. – С. 394–396. – Режим доступа: <http://moluch.ru/archive/75/12659>. – Загл. с экрана.

⁶ Костлярук О. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності [Електронний ресурс] / О. Костлярук. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ist/2008_21/028.htm. – Назва з екрана; Хижняк О. Візуальний компонент у дослідженні колективної соціальної дії [Електронний ресурс] / О. Хижняк // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – № 7. – С. 58–65. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mnf/2011_7/index.htm. – Назва з екрана; Бутенко О. С. Фотодокументи по истории Государственной Думы Российской империи как исторический источник / О. С. Бутенко // Научные труды международной научно-практической конференции ученых РГАУ-МСХА имени К. А. Тимирязева, ЛНАУ, 2012. – С. 54–60; Красильников А. В. К вопросу исследования фотодокументов по истории всенародного движения в помощь фронту во время Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] / А. В. Красильников – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-vorogosu-issledovaniya-fotodokumentov>. – Загл. с экрана.

⁷ Приходько Л. Ф. Теоретичні та прикладні аспекти дослідження архівних аудіовізуальних документів / Л. Ф. Приходько // Архіви України. – 2015. – № 4(298) – С. 7–43; Абилова Р. О. Проблемы изучения фотодокумента как объекта архивоведения в российской историографии (2000-е годы) / Р. О. Абилова // Ученые записки Казанского университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157, кн. 3. – С. 89–97; Главацкая Е. М. Фотодокументы как исторический источник: опыт атрибуции, критического анализа и научного цитирования / Е. М. Главацкая // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. – 2012. – № 1(99). – С. 217–225.

⁸ Платонова А. Семейная и любительская фотография: мнение социологов [Электронный ресурс] / А. Платонова, К. Никифорова, А. Аносова // Фотожурнал. – Режим доступа: <http://art.photo-lement.ru/analysis/sociology/sociology.html>. – Загл. с экрана.

⁹ *Talbot H. Fox. The Pencil of Nature / H. Fox. Talbot. – London 1844 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://archive.org/details/the-pencil-of-nature-1844>. – Загл. с экрана.*

¹⁰ *Лозенко Л. Празький український архів: Історія і сьогодення / Людмила Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30; Її ж. До історії Празького українського архіву/ Людмила Лозенко // Генеза. – 2005. – Ч. 3. – С. 141–144; Топішко Н. Опис фотоальбомів з Празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Ніна Топішко // Генеза. – 2005. – Ч. 3.– С. 44–46; Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / Микола Мушинка / Держ. комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині – К., 2005. – 160 с.*

¹¹ *Emmison Michael, Smith Philip. Researching the Visual. London: Sage. 2000. / Michael Emmison, Philip Smith. Цит. за вид. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования : учебник [Электронный ресурс] / П. Штомпка ; [пер. с польск. Н. В. Морозовой, авт. вступ. ст. Н. Е. Покровский]. – М. : Логос, 2007. – 168 с. + 32 с. цв. ил. – Режим доступа: http://socioline.ru/files/5/84/piotr_sztompka_socjologia_wizualna_2007.pdf. – Загл. с экрана.*

¹² *Бойцова О. Фотоальбом как текст / О. Бойцова // Визуальные аспекты культуры: Сб. науч. статей. – Ижевск, 2005. – С. 146–164.; Власова Т. Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов / Т. Власова // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Сб. науч. ст. под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. – Саратов, 2007. – С. 123–145; Арнхейм Р. О природе фотографии [Электронный ресурс] / Р. Арнхейм // Новые очерки по психологии искусства. – М.: Прометей, 1994. – С. 119–132. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/arnh. – Загл. с экрана.*

¹³ *Лотман Ю. М. Структура художественного текста [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб., 1998. – С. 59–66.– Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/lotman/papers/sht/3.html>. – Загл. с экрана.*

¹⁴ *Лотман Ю. М. Текст как динамическая система [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Структура текста – 81. Тезисы симпозиума. – М., 1981. – С. 104–105. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-81.htm>. – Загл. с экрана.*

¹⁵ *Walker A. Photo Albums: Images of Time and Reflections of Self / A. Walker, R. K. Moulton // Qualitative Sociology. 1989, Summer. – Vol. 12, № 2. – P. 155–182. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://fondknig.com/main/115594>. – Загл. с экрана.*

¹⁶ *Бойцова О. Структура фотографического сообщения (на примере любительской фотографии) [Электронный ресурс] / О. Бойцова. – Режим доступа: <http://kogni.narod.ru/boitsova.htm>. – Загл. с экрана.*

This article analyzes the documentary array of photo albums stored in the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi. It also outlines their thematic and species composition, content, semantic and communicative potential.

Key words: photographs; photo album; the typology of photo albums; the historical source; the biography; self-presentation; visual narrative.

УДК 738:930.253](477)

Л. О. МЕТКА*

ЗВІТИ ПОЛЬОВИХ ЕКСПЕДИЦІЙ АРХІВУ УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО КЕРАМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Здійснено огляд архівного фонду польових керамологічних звітів науковців Національного музею-заповідника українського гончарства й Інституту керамології.

Ключові слова: Архів українського гончарства; польові керамологічні експедиції; фонд польових звітів.

Архів українського гончарства (далі – архів) створений у 1993 р., як структурний підрозділ Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (Полтавська область), який у 2001 р. отримав статус національного (далі – Музей-заповідник). Основне завдання архіву – пошук, збирання, збереження та наукове вивчення писемних документів, фото-, відео-, аудіодокументів, пов'язаних з історією гончарства.

Архів – єдина в Україні інституція, що формує базу документальних даних про видатних українських дослідників гончарства – керамологів. Тут зберігаються також матеріали, зібрані під час польових керамологічних експедицій науковців Музею-заповідника та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Окремий фонд архіву складають звіти польових експедицій, які є важливим джерелом для керамологічних досліджень. У польових умовах проводиться опис технології гончарного виробництва, записуються імена майстрів, фіксуються особливості побуту, звичаї гончарювання, назви виробів, інструментів і пристроїв, гончарська термінологія, заготовуються способи використання глиняних виробів у повсякденному побуті тощо.

Завдання цієї статті – введення до наукового обігу архівних документів Фонду польових керамологічних звітів, які формувалися в архіві упродовж 1987–2015 р., що стане в нагоді дослідникам під час роботи над науковими темами, присвяченими вивченню гончарства.

Перший заархівований у Фонді звіт – це звіт польової експедиції,

---

* *Метка Людмила Олексіївна* – кандидат історичних наук, завідувач відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

проведеної 1987 р. до Ніжинського й Ічнянського районів Чернігівської області¹. У наступні три роки Фонд польових звітів, що тільки починав створюватися (звіти почали архівуватися з 1993 р.), поповнився 12 одиницями зберігання. Це – звіти експедиції до гончарних осередків Полтавської, Хмельницької, Івано-Франківської, Львівської, Черкаської, Сумської, Чернівецької і Київської областей і до Криму². Більшість тогочасних звітів написано “від руки”, окремі продубльовано друкованими копіями.

У 1992 р., попри неналежне фінансування, було проведено 6 експедицій (4 маршрутних і 3 кушові), тривалістю від 7 до 20 днів. Гостро постало питання ведення аудіозаписів, що мало б сприяти більш детальному і точному записуванню інформації. Цього ж року свої польові дослідження розпочали й опішнянські археологи. Перший археологічний звіт – це звіт про розвідки, проведені у Полтавському і Зіньківському районах Полтавської області³. 1993 і 1994 рр. археологи Музею-заповідника провели нові розвідки у Полтавському і Зіньківському районах Полтавської області, а також польові дослідження на Глинському городищі в Сумській області⁴. Звіти про археологічні розкопки і розвідки складають в архіві 15 одиниць зберігання⁵.

У 1993 р. і 1995 р. було проведено ще 3 експедиції до гончарних центрів Полтавської, Івано-Франківської і Сумської областей⁶. 1995 р. прикметний тим, що саме тоді було проведено першу комплексну експедицію Музею гончарства, Музею етнографії та художнього промислу у Львові й Інституту народознавства НАН України. Загін науковців обстежив окремі гончарні осередки Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей про що звітував документально⁷.

1995 р. було розпочато й роботу зі збирання інформації про сучасних художників-керамістів. З цією метою здійснено експедиції до Києва і Черкас⁸. Згодом зроблено ще кілька виїздів до Львова, Слов’янська, Бубнівки⁹. Саме завдяки цим відрядженням в архіві почала формуватися картотека українських гончарів і художників-керамістів.

З 1996 р. до 1999 р. співробітниками Музею-заповідника проведено 9 як кушових, так і маршрутних польових експедицій, звіти яких також поповнили фонд архіву. Це звіт про поїздку у 1996 р. до Львова з метою перейняти досвід реставратора кераміки Петра Лінинського, та Стрия – до родичів художника-кераміста Юрія Лебіщака¹⁰. Під час цієї експедиції було здійснено першу відеозйомку, завдяки чому в архіві почала формуватися збірка відеозаписів робочих процесів польових експедицій. В архіві зберігається і звіт першої, проведеної у 1996 році, експедиції до фарфоро-фаянсових, майолікових і керамічних підприємств Житомирської і Хмельницької областей¹¹. 1996 р. фонд поповнив звіт про дослідження підземелля на околицях Опішного¹². У цей період було здійснено й низку короткотривалих експедицій до гончарних осередків Полтавщини, Запоріжжя і Чернігівщини¹³.

Обстеження найвизначнішого осередку гончарства Лівобережної України – Опішного провадилося різними дослідниками упродовж тривалого періоду. Проте перший задокументований і заархівований звіт – це звіт експедиції саме співробітників архіву¹⁴.

З появою в Опішному науково-дослідної установи – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України наприкінці 2000 р., пошуково-експедиційна робота тут не тільки активізувалася й перейшла на інший рівень. Науковці дружніх установ, сформувавши нову керамологічну школу, спільними зусиллями почали й продовжують до цього часу проводити комплексні й галузеві дослідження як окремих осередків, так і цілих гончарних регіонів. Практика фото-, відео- й аудіофіксування міцно ввійшла в традицію опішненських керамологів. Окрім цього, архів почав поповнюватися звітами про керамологічні експедиції, які вміщали в себе, окрім загальної інформації, розшифровки аудіозаписів інтерв'ю з респондентами.

З 2001 р. до 2004 р. науковцями Інституту і Музею-заповідника було проведено 7 керамологічних експедицій у Слобідській Україні. Загалом було досліджено 33 населених пункти Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Полтавської і Сумської областей¹⁵. І хоча більшість матеріалів експедицій уже введено до наукового обігу, все ж у польових звітах ще є значна кількість інформації керамологічного характеру.

2002 р. опішненцями-керамологами було обстежено гончарні осередки Хмельницької і Черкаської, Івано-Франківської і Львівської областей¹⁶. 2003 р. була проведена й перша лінгвістично-керамологічна експедиція по Полтавщині, яка мала на меті фіксацію гончарської термінології¹⁷. З 2003 р. до 2006 р. було проведено ще кілька експедицій до Київщини, Чернігівщини і Полтавщини¹⁸. Непересічні керамологічні експедиції здійснено у 2004 р. і 2006 р. до м. Львів з метою збирання інформації про музейні та приватні збірки кераміки¹⁹.

2007 р. у польовій керамологічній діяльності співробітників Музею-заповідника й Інституту керамології ознаменувався проведенням двох широкомасштабних комплексних колективних експедицій до Луганщини й Івано-Франківщини²⁰. 2007 р. як гончарний осередок було досліджено Гадяч²¹, а 2008, вже вкотре, – Котельву²² Полтавської області.

З метою вивчення сучасного стану фарфоро-фаянсового виробництва в Україні в 2009 р. було проведено 2 керамологічні експедиції – кушову до Харківської²³ та колективну, комплексну, маршрутну до Київської, Житомирської, Тернопільської, Закарпатської, Рівненської, Вінницької, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Хмельницької областей²⁴. Тоді було обстежено як колишні, так і діючі осередки фарфоро-фаянсового виробництва, придбано для музею зразки фарфо-

ру, фаянсу й майоліки, відзнято колосальний фото- і відеоматеріал, на основі якого Аудіовізуальною студією Музею створено документальний фільм. З метою ознайомлення з приватною колекцією кераміки 2009 р. відбулася експедиція до Постава-Мук Полтавської області²⁵. 2009 р. архів поповнили й кілька звітів автора, що містять інформацію про використання глини й глиняних виробів у народній медицині українців²⁶.

З початку заснування науково-дослідних установ в Опішному й до сьогодні науковцями-керамологами та іншими співробітниками цих установ проводиться робота з різнобічного обстеження Опішного як гончарного осередку. Окремі матеріали з теми, передовсім, це стосується запису інформації впродовж кількох років не в ході експедицій, а під час випадкових, спонтанних зустрічей, було оформлено наприкінці роботи над темами в окремі звіти “Польові матеріали”²⁷. Значну кількість звітів про проведені експедиції з 2008 р., а саме 26 од. зб., здано до архіву співробітниками Меморіального музею-садиби славетної гончарівни Олександри Селюченко і Меморіального музею-садиби гончарної родини Пошивайлів²⁸. Інформація, подана в цих звітах – записи розмов з респондентами про життя і творчість згаданих мистців, діячів гончарства Опішного складе для майбутніх дослідників неоціненну користь.

З 2007 р. науковці Музею гончарства й Інституту керамології зосередилися на вивченні гончарства одного із найвизначніших гончарних осередків сучасності – Опішного. З цього часу звіти з обстеження місцевого гончарства стали у фонді експедицій архіву постійними²⁹. Тоді ж було започатковано проект “Гончарство Опішного в іменах його майстрів”. Упродовж 2007–2008 рр. було проведено повуличне обстеження селища, зібрано анкетні дані майстрів, записано координати інформаторів, а також зафіксовано процес дослідження й проведення опитування на фото- і аудіоплівки³⁰. Документація проекту зберігається в архіві у формі анкет, фото, аудіозаписів інтерв’ю і їхніх розшифрувань. Постійна робота з дослідження гончарства Опішного проводиться авторською статті, починаючи з квітня 2013 р. На сьогодні це вже 49 од. зб. у формі керамологічних звітів³¹.

Отже, у фонді керамологічних звітів архіву зберігаються:

- звіти науково-пошукові, етнографічні, етнографічно-пошукові, польові, керамологічні у кількості 151 од. зб.;
- звіти археологічних розвідок і охоронних розкопок – 15 од. зб.;
- польові матеріали, у тому числі проекту “Гончарство Опішного в іменах його майстрів” – 10 од. зб.

Загалом, фонд налічує 176 од. зб. Однак нами не враховано величезну кількість роздрібних матеріалів керамологічного характеру, які ще чекають на опрацювання, адже не всі отримані документи про гон-

чарство Опішного зберігаються в архіві у формі керамологічних звітів. Тут є ще велика кількість документів, що потрапили в архів при різних обставинах – передавання фотографій, документів від приватних осіб, надходження друкованої продукції з виставок, різноманітних заходів та багато іншого.

Частину інформації, що міститься у польових звітах, уже введено до наукового обігу. Проте в дослідженні гончарства є ще багато нерозкритих тем. Їх виявлення і вивчення є актуальним завданням української керамології. Багато інформації можна почерпнути саме з охарактеризованих вище польових звітів Музею-заповідника та Інституту керамології.

---

¹ Архів українського гончарства, ф. 1, оп. 7, од. зб. 56, 13 арк.

² Там само, од. зб. 41, 7 арк.; од. зб. 10, 10 арк.; од. зб. 34, 12 арк.; од. зб. 14, 58 арк.; од. зб. 13, 64 арк.; од. зб. 12, 17 арк.; од. зб. 37, 23 арк.; од. зб. 6, 20 арк.; од. зб. 7, 19 арк.; од. зб. 11, 5 арк.; од. зб. 35, 10 арк.; од. зб. 23, 5 арк.

³ Там само, од. зб. 1, 35 арк.

⁴ Там само, од. зб. 29, 34 арк.; од. зб. 30, 62 арк.; од. зб. 49, 2 арк.

⁵ Там само, од. зб. 81, 55 арк.; од. зб. 80, 43 арк.; од. зб. 93, 38 арк.; од. зб. 102, 132 арк.; од. зб. 101, 160 арк.; од. зб. 107, 286 арк.; од. зб. 110, 54 арк.; од. зб. 110, 78 арк.; од. зб. 110, 64 арк.; од. зб. 126, 145 арк.; од. зб. 126, 143 арк.

⁶ Там само, од. зб. 12, 17 арк.; од. зб. 21, 22 арк.; од. зб. 40, 12 арк.; од. зб. 20, 7 арк.; од. зб. 17, 12 арк.; од. зб. 18, 13 арк.; од. зб. 19, 9 арк.

⁷ Там само, од. зб. 22, 14 арк.

⁸ Там само, од. зб. 26, 5 арк.; од. зб. 24, 17 арк.

⁹ Там само, од. зб. 47, 5 арк.; од. зб. 51, 7 арк.; од. зб. 53, 5 арк.; од. зб. 50, 12 арк.;

¹⁰ Там само, од. зб. 31, 4 арк.

¹¹ Там само, од. зб. 32, 10 арк.

¹² Там само, од. зб. 27, 14 арк.

¹³ Там само, од. зб. 55, 10 арк.; од. зб. 33, 5 арк.; од. зб. 42, 2 арк.; од. зб. 52, 6 арк.

¹⁴ Там само, од. зб. 58, 13 арк.

¹⁵ Там само, од. зб. 66, 56 арк.; од. зб. 67, 45 арк.; од. зб. 76, 98 арк.; од. зб. 92, 27 арк.; од. зб. 84, 23 арк.; од. зб. 96, 32 арк.; од. зб. 85, 71 арк.

¹⁶ Там само, од. зб. 72, 53 арк.; од. зб. 97, 46 арк.; од. зб. 79, 56 арк.; од. зб. 83, 4 арк.

¹⁷ Там само, од. зб. 86, 76 арк.

¹⁸ Там само, од. зб. 104, 92 арк.; од. зб. 121, 1 арк.; од. зб. 160, 14 арк.

¹⁹ Там само, од. зб. 98, 46 арк.; од. зб. 103, 14 арк.

²⁰ Там само, од. зб. 106, 215 арк.; од. зб. 108, 50 арк.

²¹ Там само, од. зб. 158, 5 арк.

²² Там само, од. зб. 137, 4 арк.

²³ Там само, од. зб. 139, 4 арк.

²⁴ Там само, од. зб. 138, 10 арк.

²⁵ Там само, од. зб. 134, 4 арк.

²⁶ Там само, од. зб. 136, 12 арк.; од. зб. 134, 2 арк.; од. зб. 133, 4 арк.

²⁷ Там само, од. зб. 159, 21 арк.; од. зб. 120, 7 арк.

²⁸ Там само, од. зб. 123, 3 арк.; од. зб. 122, 15 арк.; од. зб. 118, 6 арк.; од. зб. 116, 6 арк.; од. зб. 115, 8 арк.; од. зб. 113, 6 арк.; од. зб. 127, 4 арк.; од. зб. 129, 6 арк.; од. зб. 130, 7 арк.; од. зб. 131, 5 арк.; од. зб. 132, 6 арк.; од. зб. 141, 9 арк.; од. зб. 142, 5 арк.; од. зб. 146, 5 арк.; од. зб. 147, 5 арк.; од. зб. 151, 7 арк.; од. зб. 150, 11 арк.; од. зб. 153, 10 арк.; од. зб. 159, 3 арк.; од. зб. 190, 2 арк.; од. зб. 192, 2 арк.; од. зб. 191, 2 арк.; од. зб. 193, 5 арк.; од. зб. 195, 4 арк.

²⁹ Там само, од. зб. 112, 2 арк.; од. зб. 111, 2 арк.; од. зб. 148, 4 арк.; од. зб. 160, 16 арк.

³⁰ Там само, од. зб. 91, 61 арк.; од. зб. 92, 31 арк.; од. зб. 93, 159 арк.; од. зб. 96, 62 арк.; од. зб. 97, 62 арк.; од. зб. 95, 166 арк.; од. зб. 96, 34 арк.; од. зб. 94, 82 арк.; од. зб. 98, 35 арк.; од. зб. 99, 13 арк.

³¹ Там само, од. зб. 161, 4 арк.; од. зб. 162, 9 арк.; од. зб. 163, 9 арк.; од. зб. 164, 9 арк.; од. зб. 163, 19 арк.; од. зб. 167, 5 арк.; од. зб. 169, 13 арк.; од. зб. 170, 16 арк.; од. зб. 171, 25 арк.; од. зб. 174, 22 арк.; од. зб. 172, 7 арк.; од. зб. 160, 38 арк.; од. зб. 173, 18 арк.; од. зб. 175, 25 арк.; од. зб. 168, 6 арк.; од. зб. 176, 27 арк.; од. зб. 198, 1 арк.; од. зб. 176, 5 арк.; од. зб. 177, 6 арк.; од. зб. 178, 9 арк.; од. зб. 179, 5 арк.; од. зб. 180, 5 арк.; од. зб. 176, 5 арк.; од. зб. 182, 4 арк.; од. зб. 183, 5 арк.; од. зб. 184, 6 арк.; од. зб. 185, 8 арк.; од. зб. 186, 4 арк.; од. зб. 187, 5 арк.; од. зб. 176, 3 арк.; од. зб. 188, 13 арк.; од. зб. 181, 12 арк.; од. зб. 189, 19 арк.; од. зб. 201, 14 арк.; од. зб. 176, 3 арк.; од. зб. 203, 8 арк.; од. зб. 204, 6 арк.; од. зб. 205, 6 арк.; од. зб. 206, 5 арк.; од. зб. 207, 12 арк.; од. зб. 208, 8 арк.; од. зб. 209, 10 арк.; од. зб. 210, 7 арк.; од. зб. 211, 12 арк.; од. зб. 212, 4 арк.; од. зб. 213, 8 арк.; од. зб. 214, 6 арк.; од. зб. 215, 5 арк.; од. зб. 216, 9 арк.

There is done the overview of the archival collection of field ceramological reports of scientists of the National Museum of Ukrainian Pottery and Institute of Ceramology.

Key words: the Archives of Ukrainian Pottery; the field ceramological expeditions; the collection of field reports.

УДК 930.253:001.32](477+71)“1949/2014”

В. Є. РОЖКО*

**АРХІВНЕ ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНИ
ТА ТОВАРИСТВА “ВОЛИНЬ” У ВІННІПЕЗІ (КАНАДА)
У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Охарактеризовано склад та зміст документів Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь” у Вінніпезі (Канада) за 1949–2014 рр., які були передані до Держархіву Волинської області у 2014–2015 рр.

Ключові слова: еміграція; Канада; Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” у Вінніпезі; документи; Державний архів Волинської області.

Українська еміграція до країн Нового Світу і до Канади, зокрема, пережила три хвилі: перша – з 80-х років ХІХ ст. до початку Першої світової війни 1914 р., друга – між двома світовими війнами, третя – повоєнна, яка на відміну від двох попередніх, суто економічних, була майже цілковито політична. Серед емігрантів третьої хвилі був недокатований “енкаведистами” і гестапівцями великий відсоток свідомої української інтелігенції: професори, вчителі, лікарі, інженери, письменники, журналісти, науковці, священики й інші, які по приїзді до країн поселень на американському континенті в 1945–1950-х роках ХХ ст. почали створювати громадські, релігійні, науково-видавничі й інші організації, зокрема, регіональні товариства.

Серед прибулих до США і Канади емігрантів була й значна кількість свідомих свого українства вихідців з історичної Волині, яких найбільше опинилося у м. Вінніпег (провінція Манітоба, Канада). Серед них і постав 14 лютого 1950 р. ініціативний гурток волинян, до якого ввійшли: М. Боровський, І. Онуфрійчук, А. Нитипчук, І. Щерблюк, П. Пилип’юк, С. Матусевич, Д. Бартошук, П. Кришук, М. Бойко, Ю. Мулик-Луцик та інші, які 21 липня 1951 р. заснували Інститут Дослідів Волині (далі – ІДВ), нижчою структурою якого було Товариство “Волинь”. Згодом філії Товариства постали в Нью-Йорку, Торонто, інших містах вільного світу, де жили волиняни¹. Метою заснування ІДВ було збирання, наукова систематизація, класифікація документальних та історичних джерел, їх опрацювання і видання.

Видавничим органом ІДВ та Товариства “Волинь” став науково-популярний збірник волинезнавства “Літопис Волині” (“LITOPYS

---

* *Рожко Володимир Євтухович* – кандидат церковно-історичних наук, історик-архівіст, дійсний член Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (до 2014 р.), почесний професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

WOLYNI”), перше число якого з’явилося 1953 р. У зверненні редакції до читачів говорилося: “Наша мета – зібрати і зберегти від знищення ті матеріали про Волинь, які ще збереглися в нас, а які на наших землях нищатся, науково і об’єктивно висвітлювати питання, що торкаються Волині, об’єднати земляків, помагати їх морально і матеріально. Ми свідомі, що без допомоги всіх волиняків не можемо досягнути мети, а тому звертаємося до всіх земляків і українців – науковців і працівників пера, які мають матеріали або пам’ятають події минулих років, що зв’язані з Волинню, Холмщиною і Забужжям – передати їх у наші руки для використання”².

Загалом упродовж діяльності цих науково-дослідних і видавничих установ вийшло 20 чисел збірника та 70 позицій інших надруків. Серед них – поважні наукові видання митрополита Іларіона, в миру професора Івана Огієнка, професора Олександра Цинкаловського, Степана Килимника, Євгена Пастернака, письменника Уласа Самчука й інших³. У видавничому каталозі також зазначені філокартичні, філателістичні видання з волинезнавчої тематики.

Місцем осілості і праці ІДВ та Товариства “Волинь” став Український народний дім у Вінніпезі, де розмістилися канцелярія, бібліотека та архів. Незмінним на громадських засадах працівником упродовж десятиліть був Ілля Онуфрійчук, саме він започаткував і зберігав усі документи, пов’язані з діяльністю волинян у Вінніпезі – західній діаспорі. Після його смерті опіку над документами архіву взяли на себе довголітній секретар Надія Шаварська і останній голова управи ІДВ та Товариства “Волинь” доктор Сергій Радчук.

Станом на 2015 р. у складі цих волинських організацій залишилося лише шість членів у Вінніпезі та один в Україні – автор цих рядків. Коли постало питання, кому в Україні передати архів і бібліотеку ІДВ, колегіально (враховуючи думку свого представника на рідній землі) було вирішено: видання волинян Вінніпегу розіслати по науково-дослідних, освітніх світських і духовних навчальних закладах, бібліотеках, музеях історичної Волині⁴.

Під безпосереднім керівництвом голови управи Сергія Радчука, секретаря Надії Шаварської та скарбника Ніни Лугової тисячі книг, збірників, філателістичних, філокартичних видань ІДВ та Товариства “Волинь” поповнили духовні скарбниці історичної Волині.

Окремі дійсні члени ІДВ на прохання автора цих рядків своїм коштом пересилали власні зібрання до архівів та бібліотек на історичну Волинь, в Україну. Так, до Держархіву Волинської області наш земляк Степан Радіон з Мельбурну (Австралія) надіслав зібрану ним упродовж 1949–1990 рр. україніку П’ятого континенту, а збірку о. Семена Гаюка із США його донька Мирослава Дмитріюк передала бібліотеці Київської Духовної академії УПЦ КП. Ще інші збірки духовних осіб-воли-

нян, зокрема, митрополита Анатолія Дублянського, поповнили фонди музеїв та бібліотек Волині. Цей список можна продовжити, бо на історичній Волині немає жодної поважної науково-дослідної установи, культурно-освітнього навчального закладу, куди б волиняни Вінніпегу не передали свої духовні надбання.

За роки діяльності ІДВ та Товариства “Волинь” утворилася та відкладалася також чимала кількість документів, які склали архів цих двох організацій. Цілком природно, що у його членів виникла думка передати документи до Держархіву Волинської області. Першим, з ким Управа ІДВ зав’язала ще 22 серпня 1990 р. контакти, був автор цих рядків, якого просили надіслати статті з волинезнавчої тематики до редакції “Літопису Волині”. Цим першим листом і було започатковано особовий фонд в Держархіві Волинської області: ф. Р-3441 “Рожко Володимир Євтухович. Історик-архівіст, дійсний член Інституту дослідів Волині у Вінніпезі, Канада та його представник в Україні, кандидат церковно-історичних наук, почесний професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки”. Нині фонд нараховує 434 справи, серед яких – десятки справ, де згруповано листування фондоутворювача з ІДВ та Товариством “Волинь” у Вінніпезі, українськими науковими, громадськими організаціями в західній діаспорі. На той час фонд був єдиною основною першоджерельною базою до історії зв’язків волинських організацій діаспори з волинянами на рідних землях за 1990–2009 рр.⁵ У 2013–2014 рр. керівництвом Держархіву Волинської області за сприяння автора цієї розвідки велося листування з ІДВ та Товариством “Волинь” про передавання архівних документів⁶.

2014 р. до Луцька на ім’я автора статті, як дійсного члена ІДВ та його представника в Україні, від об’єднаних волинян Вінніпегу надійшло 4 скрині з документами про багаторічну діяльність цих волинських організацій, а в 2015 р. – додатково ще одна скриня. Після перегляду, систематизації, вивчення автором цього дослідження документів ІДВ та Товариства “Волинь” (такою була умова Президента і секретаря волинян Вінніпегу), майже всі надіслані документи були передані в архів для науково-технічного опрацювання і подальшого користування ними. Опрацювання документів було доручено нинішньому начальнику відділу зберігання документів НАФ архіву Антоніні Гурській.

Після ґрунтовного вивчення надісланих документів ІДВ розпочався копіткий і тривалий процес їх науково-технічного опрацювання, який тривав кілька місяців. Фонду було присвоєно номер (№ Р-3618) та назва – “Товариство “Волинь”, науково-дослідна установа Інститут дослідів Волині, м. Вінніпег, провінція Манітоба, Канада”. Справи фонду формувалися за хронологічно-тематичним принципом, документи були описані, підшиті і пронумеровані, на них складено опис у чотирьох примірниках. До опису фонду додано розлогу історичну довідку та пе-

редмову. Один із примірників та акт передавання-приймання були надіслані доктору Сергію Радчуку до Вінніпегу. У фонді – 110 справ за 1932, 1940, 1945–2014 рр., у тому числі й особові документи керівних членів об'єднання волинян.

Держархів Волинської області 18 липня 2014 р. провів презентацію фонду, участь в якій взяли працівники архівних установ області, представники громадських, наукових організацій, науковці, краєзнавці, краєлюби. Під час презентації присутні мали можливість не лише почути виступи директора архіву Володимира Гики та автора цієї публікації про історію заснування та діяльність ІДВ і Товариства “Волинь” у Вінніпезі, а також оглянути виставку волинезнавчих документальних джерел, пояснення до яких зробила упорядник фонду Антоніна Гурська. Цей важливий захід висвітлювався у ЗМІ Волині, української діаспори на заході, соціальних мережах.

У листі-подяці працівникам архіву від доктора Сергія Радчука говориться так: “Хоч нас тут залишилося вже небагато членів, але ми радіємо, що виконали свій моральний обов’язок перед нашими засновниками-організаторами та батьками, які з великою любов’ю до свого українського народу, його історії, до рідної Волині та України більше 60 років жертвували, видавали і працювали без жодних винагород”⁷.

Перша справа фонду включає документи про заснування ІДВ і Товариства “Волинь” в 1949–1951 рр., а саме: протоколи засідання ініціативного гуртка волинян Вінніпегу, протоколи перших зборів, засідань Товариства “Волинь” та Інституту, з яких можна дізнатися, як обиралися перші керівні органи, вибудовувалася структура, започатковувалася науково-видавнича діяльність, формувалася з добровільних пожертв та внесків фінансова база видавництва, зокрема, щоквартальників “Волинь” (Ч. 1, Ч. 2, 1951, Нью-Йорк, США) та збірника “Волинь у боротьбі за волю України” (1952, Вінніпег, Канада).

Журнал-щоквартальник “Волинь” був видавничим органом волинян Нью-Йорку, а збірник “Волинь у боротьбі за волю України” – волинян Вінніпегу. Знайомлячись із протоколами зборів, засідань Товариства “Волинь”, спостерігаємо процес об’єднання двох найбільших організацій волинян Канади і США, створення єдиного Товариства “Волинь” і Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі з філіями в інших країнах поселення: Австралія, Аргентина, ФРН та заснування єдиного видавничого органу волинян – науково-популярного збірника волинезнавства “Літопис Волині”. До фонду ввійшли всі протоколи зборів, засідань Товариства “Волинь” та ІДВ за 1949–2012 рр., в яких відбито найважливіші сторони їхнього життя і діяльності у тому часовому поясі.

Окремо сформовано у справі інші документи про роботу Товариства “Волинь” та ІДВ за 1949–2004 рр. Це – листи, інформації, огляди, списки тощо, що розкривають діяльність організацій волинян Вінніпе-

гу, показують їхні тісні зв'язки з світовою західною волинською діаспорою, українськими громадсько-науковими, релігійно-церковними організаціями, установами.

Серед документів фонду – заяви про вступ в члени ІДВ за 1951–1989 рр., журнал обліку членів Інституту за 1951–1964 рр. Членські книжки за 1949–1981 рр. виділені в окремі справи.

Начисленніша група документів фонду, це – листування волинських організацій Вінніпегу. Перша група – листування з волинською українською діаспорою на заході, друга – листування з українськими громадськими, науковими, освітніми установами, навчальними закладами, світськими і духовними, церквами, архівами, музеями, окремими громадянами в добу незалежності України. Серед них – листи професора, доктора Івана Огієнка, митрополита Української греко-православної церкви в Канаді, блаженнішого Іларіона, його синів Анатолія і Юрія Огієнків, Лариси Біди-Огієнко, Володимира Кубійовича, Ярослава Рудницького, професора Олександра Цинкаловського, доктора Максима Бойка, Антоніни Горохович, письменників, журналістів: Уласа Самчука, Кирила Куцюка-Кочинського з Румунії, Степана Радіона, Дмитра Нитченка з Австралії, Тоні Дем'янчук-Шалапай з Великої Британії та десятки інших.

Значна частина документів – листування з представниками Української Православної церкви США, Канади, УАПЦ в діаспорі: митрополитом, патріархом Мстиславом, митрополитом Іларіоном, митрополитами Никанором Абрамовичем, Анатолієм Дублянським, священиками: о. доктором Степаном Ярмусем, о. Борисом Стасишином з Австралії, о. Миколою Гаюком з Німеччини та іншими. Друга група – це листи з державних, наукових установ, громадських організацій Волині, України (зокрема, Луцька, Києва) від науковців, краєзнавців, окремих осіб, в яких висловлювалися прохання надіслати видання ІДВ та Товариства “Волинь”.

В окрему справу сформовано листування визначного митця волинянина Ростислава Глуква з Англії, який тісно співпрацював із волинськими організаціями Вінніпегу, створив для них цілу низку філателістичних, філокартичних видань з волинезнавчої тематики. Варто зазначити, що філателістичні, філокартичні видання волинських організацій Вінніпегу також сформовані в окремі справи та внесені до опису цього фонду.

Досить об'ємистим та інформативним є листування ІДВ з українськими установами, організаціями західної діаспори, а саме: Осередком бібліографії Волині, Українським історичним Товариством у США, Українським Народним Домом, Осередком української культури і науки, Радою українознавчих студій Канадського інституту, Українською канадською фундацією імені Тараса Шевченка, Світовою федерацією

українських жіночих організацій, Комітетом фундації образу Почаївської Божої Матері, Представництвом виконавчого органу Української Національної ради, Українською революційно-демократичною і Українською соціалістичною партіями, Комітетом українців Канади, Українською бібліотекою імені Симона Петлюри в Парижі, бібліотекою Української Греко-Православної церкви Св. Володимира та іншими.

У фонді відклалися також численні інформаційні вісники, бюлетені, інформаційні листки, повідомлення, буклети, в яких висвітлюється діяльність волинських українських організацій, установ, партій, церков, окремих діячів: Гордія Босого, організатора Українського вільного козацтва, Ростислава Волошина, чільного керівника ОУН(р)–УПА, а також події 1943 р. на Волині, діяльність Луцької української гімназії імені Лесі Українки, Храму Св. Покрови у Буенос-Айресі (Аргентина) тощо.

В окремих справах згруповано особові документи – посвідчення, привітання, листи довголітнього голови управи Товариства “Волинь” у Вінніпезі інженера Іллі Онуфрійчука та його родини. Ця відома українська волинська родина опинилася вимушено на еміграції у Канаді. Троє братів Іллі Онуфрійчука – Олександр, Іван і найменший Михайло були замордовані 23–24 червня 1941 р. у тюрмах Луцька, Володимира, Ковеля московськими червоними катами перед їх ганебною втечею з Волині. Тоді було без суду розстріляно кілька тисяч в’язнів – найкращого молодого цвіту Волинської землі⁸.

Відклалися також документи про заснування відділення Інституту дослідів Волині, як структурного науково-дослідного підрозділу Волинського державного університету імені Лесі Українки за 1996 р.

Про завершення своєї діяльності Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” повідомили у “Пресовому комунікаті” (2014 р.), де також висвітлено довголітню безцінну науково-видавничу працю волинців Вінніпегу та інших країн поселення. Текст “Пресового комунікату” публікуємо нижче. Документ подається мовою оригіналу, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей.

Архівні ж документи про багатогранну діяльність наших земляків, що були передані до Держархіву Волинської області, є доступні для всіх науковців, краєзнавців, краєлюбів, які прагнуть пізнавати і написати нові сторінки з історії української волинської діаспори в західному вільному світі.

---

¹ *Бойко М.* Десятиліття Інституту дослідів Волині / Максим Бойко // Літопис Волині. – Вінніпег, 1961. – Ч. 5. – С. 3–30.

² Літопис Волині [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2143/file.pdf>. – Назва з екрана.

³ *Рожко В.* Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” та їх науково-видавничу діяльність у Канаді / Володимир Рожко // Архіви України. – 1992. – № 1–3. – С. 44–52.

⁴ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-3441, оп. 1, спр. 174, арк. 14.

⁵ Детальніше див.: *Володимир Рожко.* Інститут Дослідів Волині та Товариство “Волинь” у документальних та історичних джерелах Держархіву Вінницької області // Інститут Дослідів Волині та Товариство “Волинь” у Вінніпезі (до 60-річчя заснування) : матеріали міжнародної науково-практичної конф. – м. Луцьк, 2010. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://vrba.org/component/attachments/.../6.html>. – Назва з екрана.

⁶ Держархів Волинської обл., ф. Р-3441, оп. 1, спр. 60, арк. 1–14.

⁷ Там само, ф. Р-3618, оп. 1, спр. 4, арк. 114.

⁸ *Рожко В.* Закривавлена Волинь / Володимир Рожко // Альманах “Біль”. – Львів, 1993. – С. 208–220.

ПРЕСОВИЙ КОМУНІКАТ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ І ТОВАРИСТВА “ВОЛИНЬ” (2014 р.)

Управа Інституту Дослідів Волині і Товариство “Волинь” повідомляє, що діяльність цих двох братніх організацій, після неперервної успішної праці на протязі шістдесяти років – припиняється.

Під час свого існування ці дві братні організації внесли цінний вклад в літературу і видавничу скарбницю української діаспори Волині та України в цілому. Між іншим, членами цих організацій були волиняни і не волиняни і не лише ті, що проживали в Канаді, але й поза нею.

Діяльність згаданих організацій була багатосторонньою – соціальна, фінансова, літературна, видавничу, суспільна тощо. Слід згадати, що почесним головою Інституту Дослідів Волині був митрополит Іларіон, в миру проф. док. Іван Огієнко, який тісно співпрацював з членами літературно-видавничої комісії Інституту над виданням і публікацією його академічних та церковних праць, як, наприклад, чотиритомний “Етимологічно-Семантичний словник української мови”, “Словник мови Шевченка”, “Свята Почаївська Лавра”, “Мої проповіді”, “Історія української літературної мови”, “Слово про Ігорів похід” та ряд інших.

Головним рушієм праці обидвох братських організацій був інженер Ілля Онофрійчук. Він був довголітнім головою Товариства “Волинь” та трудолюбивим управителем, а крім того невтомним промотором цих організацій. Тому йому заслужено належить найглибше признання і безмежна подяка. До складу Редакційної колегії Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь” входили: др. Юрій Мулик-Луцик, др. Сергій Радчук, о. др. Сергій Герус, митр. прот. Сергій Кіцюк, редактор Михайло Подворняк, др. Іраїда Тарнавецька, о. др. Степан Ярмусь та інж. Ілля Онофрійчук. Окрім ряду праць Митрополита Іларіона, Інститутом Дослідів Волині і Товариством “Волинь” було видано 20 томів надзвичайно популярного “Літопису Волині” та праці таких авторів як Уласа Самчука “Планета Ді-Пі”, “На коні вороному”, “На білому коні”, отамана Тараса Бульби-Боровця “Армія без Держави”, проф. Цинкаловського “Стара Волинь і Волинське Полісся”, редактора Михайла Подворняка “Вітер з Волині”, о. др-а Степана Ярмуса “Духовність Українського Народу”, “Вибране” та багато інших авторів.

Для збирання видавничих фондів Товариство “Волинь” влаштували щорічно забори під назвою “Волинська колядка”. З цих видавничих фондів було виділено відповідну суму грошей на оплату ікони “Почаївської Божої Матері” (копія чудотворної ікони, що знаходиться в Почаєві), виконану мистцем О. Фесенком з благословення Митр. Іларіона і ним же й посвячену. Тепер ця ікона прикрашає Митрополічу Катедрі Пресвятої Тройці у Вінніпезі. А в Консисторії Української православної Церкви в Канаді нами оплачено портрет Митр. Іларіона (проф. І. І. Огієнка), написаний олійними фарбами художником І. Холоменюком з Чернівців, Україна. Цей портрет разом з портретами інших митрополитів Канадської Митрополії прикрашає вітальню Консисторії УПЦК.

Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” налагодили контакти з Державним університетом ім. Лесі Українки в місті Луцьк, Україна. Президент цих організацій д-р. Сергій Радчук у місяці червні 1996 року відвідав Університет ім. Л. Українки і з проф. Іваном Олексіюком підписали спільну угоду про евентуальне перенесення наших видань та архівів до цього Університету, де відкрито окреме відділення – “Інститут Дослідів Волині в Діаспорі”, та згадано про продовження його праці й видання дальших чисел Літопису Волині, в Україні.

Завдяки паням Ніні Луговій та Надії Шаварській було заплановано і виконано висилку Літописів та інших наявних видань до всіх наукових закладів, університетів, академічних інституцій, бібліотек та приватних осіб по всій Україні – всього 420 пачок, вагою 30 кг кожна. Тут необхідно особливо наголосити, що ця висилка була здійснена дякуючи поважній сумі грошей, надійшлих до нас із спадщини наших членів д-ра Сергія і пані Марії (свого часу медсестра УПА) Крутюків, які проживали в Денвер, Колорадо, США. Нехай спочивають з Богом. При цій нагоді я хочу висловити сердечну вдячність та похвалу вищезгаданим паням Надії та Ніні за таку колосальну мозольну працю. Щире Вам спасибі.

Інститут дослідів Волині і Товариство “Волинь” протягом 60 років свого існування друкували свої книжки та інші публікації через друкарські книжки Trident Press (“Український голос”) та Christian Press у Вінніпезі. Майже \$300.000.00 було зужито на друк та публікацію видань. Велика подяка і признання належить всім жертводавцям, а особливо Фундації Тараса Шевченка за їх допомогу та жертвенність.

Восени 2005 року ми мали нагоду гостити у Вінніпезі д-р. Ірину Тюрменко, правнучату племінницю Митр. Іларіона, як дослідника, завдяки стипендії ім. Івана Коляски, наданої Канадським інститутом українських студій при Альбертському університеті. Програма наукового стажування передбачала дослідження українистики, зокрема архіву Митр. Іларіона. При цій нагоді, оскільки праця обидвох організацій була тісно пов’язана з Митр. Іларіоном, вона ознайомила і з працею Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь” і відкрила загальну картину з життя українських переселенців до Канади, в тому числі різнопланову національно-культурну діяльність волинського земляцтва на канадській землі. Її цікавила видавнича праця наукових установ Дослідів Волині і Товариства “Волинь”, внесок волинян у збереження національних цінностей, формування наукового напрямку в зарубіжній українистиці – волинезнавства.

У 2010 році під фірмуванням міністерства Освіти і Науки України, Національного Авіаційного Університету, Інституту Дослідів Волині і Товариства

“Волинь” – побачив світ випуск книжки під назвою “Нарис історії Товариства “Волинь” та Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі” (1949–2009). За цю монографію, яка вийшла з під пера проф. Ірини Тюрменко, ми їй безмежно вдячні. Крім др-а Тюрменко, ми також гостили о. проф. Юрія Мицика та проф. Володимира Сергійчука з України та багато інших.

Щодо наших відносин відносно друку видань в Українському Голосі (Тризуб), то Інститут Дослідів Волині в травні 1983 р. купив 40 уділів в Капіталі Спілки Trident Press Ltd (Преса Тризуб) за суму \$1.000.00 доларів. З огляду на завершення нашої праці, як наш жест і вдячність за минулу співпрацю – даруємо ці уділи назад безкоштовно Спілці “Тризуб” та “Українському Голосу” і при цій нагоді бажаємо їм успіхів.

Не менш важливим є згадати, що Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” має свого представника, дійсного багатолітнього члена-кореспондента в м. Луцьку, Волинь, в особі др-а Володимира Рожка. Він автор багатьох книг (34) з історії Церкви і нашого народу, понад 2 тисяч статей-надруків в журналах, збірниках, дослідницьких працях Волині, України і Канади, Америки та Австралії. Його найновіша праця, це книжка “Тарас Шевченко і Волинь”. Ми цінімо його праці і його самого як науковця, дослідника, письменника і щиро дякуємо проф. др. В. Рожку за його творчий вклад в українознавство Волині та Діаспори.

На закінчення до речі буде додати, що Інститут Дослідів Волині і Товариство “Волинь” склали пожертву Конгресові Українців Канади в сумі \$1.000.00 на будову пам’ятника Тараса Шевченка в столиці Канади – Оттаві.

Честь і хвала та многая літа живим членам Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь”, а відійшлим у вічність нехай буде “Вічная пам’ять”.

За Управу Інституту Дослідів Волині і Товариства “Волинь”:

Др. Сергій Радчук – Президент

о. Др. Степан Ярмусь – Віце Президент

Надія Шаварська – секретар

Ніна Лугова – скарбник

Державний архів Волинської області, Ф. Р-3618, оп. 1, спр. 105, арк. 91–92.

The author characterizes the composition and content of documents of Research Institute of Volyn and Society of Volyn in Winnipeg (Canada) for the 1949–2014 biennium., that have been transferred to the State Archives of Volyn Region in 2014–2015.

Key words: the emigration; Canada; Research Institute of Volyn and Society of Volyn in Winnipeg; the documents; the State Archives of Volyn Region.

УДК 930.253:[061.2:323.113(=161.2)(100)

В. О. ТИХЕНКО*

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ СВІТОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ

На основі документів, що надійшли на зберігання до Центрального державного архіву зарубіжної україніки, висвітлено умови створення, основні етапи діяльності та здобутки однієї з найвпливовіших громадських організацій української діаспори – Світового Конгресу Українців (СКУ), а також подано короткий огляд цих документів.

Ключові слова: Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ); Світовий Конгрес Українців (СКУ); Пан-Американська конференція; українські громадські організації за кордоном; українська державно-національна ідея; оборона прав людини; конгреси; діаспора.

2010 р. на постійне зберігання до Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ) надійшла добірка документів, що висвітлюють умови виникнення та діяльність Світового Конгресу Українців (СКУ) (до 1993 р – Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ).

Світовий Конгрес Українців (англ. Ukrainian World Congress) є міжнародною координаційною надбудовою українських громад у діаспорі, що представляє інтереси понад 20 млн українців. СКУ об'єднує в своєму складі українські організації із 34 країн та підтримує зв'язки з українцями ще 14 країн. 2003 р. визнаний неурядовою організацією в Економічній та соціальній раді Організації Об'єднаних Націй зі спеціальним консультативним статусом¹.

Протягом багатьох років СКУ об'єднує й координує діяльність багатьох українських суспільно-громадських надбудов, крайових централей, організацій і громад. Багато об'єднань і товариств належать до цієї організації через ради й комісії, котрі діють в системі СКУ. До складу СКУ увійшли також українські національні об'єднання в окремих країнах: Український конгресовий комітет Америки, Конгрес українців Канади, Координаційний осередок українських громадських центральних установ (Європа), Союз українських організацій Австралії тощо. У роботі СКУ активну участь беруть представники українських церков, жіночих, молодіжних і студентських організацій.

Керівними органами СКУ є Конгрес, Секретаріат і Контрольна Комісія. Конгреси (з'їзди) відбуваються кожні п'ять років. У перерві між конгресами Пленум Секретаріату планує діяльність СКУ, приймаючи

---

* *Тихенко Володимир Олександрович* – заступник директора Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

рішення на щорічних пленарних сесіях. Для ведення поодиноких важливих ділянок суспільно-громадської роботи Секретаріат створює ради і комісії. Екзекутивним органом Секретаріату є Президія.

З 2008 р. і донині СКУ очолює Президент Євген Чолій².

Перші спроби створити світову організацію українців почалися відразу після програних українських визвольних змагань. Вже у 1920 р. було створено ініціативний комітет із центрами у містах Женева (Швейцарія) та Відень (Австрія) для скликання Всеукраїнського національного конгресу в 1921 р. Але ця спроба не вийшла за межі дискусій, пропозицій та обміну думками. У 1923–1925 рр. ця ідея знову почала обговорюватися у м. Прага (Чехословаччина), було навіть створено Всеукраїнське політичне об'єднання, яке через політичні непорозуміння перестало існувати³.

1929 р. у Празі була організована Українська головна еміграційна рада, до якої увійшли не лише представники української еміграції з європейських країн, але й українська громада м. Шанхай (Китай). Рада поставила перед собою завдання оборони правових та матеріальних інтересів української еміграції, проведення різноманітних допомогових акцій у різних формах. Серед головних завдань були й задоволення культурно-освітніх потреб, проведення спільних акцій у загальнонаціональних справах, пропаганда української державно-національної ідеї на міжнародному терені. Серед заходів Ради були політичні акції в обороні прав українського народу у зв'язку з посиленням терору в Україні в 1930-х роках і Голодомором 1933 р. Рада припинила свою діяльність із початком Другої світової війни⁴.

1930 р. громадський і культурний діяч, правник, професор В. Приходько обґрунтував ідею необхідності скликання Всеукраїнського національного конгресу⁵. Згодом, 1932 р., у м. Львів відбулося кілька нарад, де було створено комісію з організації скликання конгресу. Але після проведення кількох засідань у м. Ужгород її робота припинилася.

Дискусія щодо створення Світового українського конгресу відновилася на межі 1940–1950-х років у країнах, де мешкали численні групи українців. Варто зазначити, що вже тоді у більшості країн, де жили українці, існували крайові надбудови, які об'єднували майже всі громадські організації своїх країн. Не можна оминати увагою українське жіноцтво, що випередило решту українського суспільства, створивши у 1948 р. Світову федерацію українських жіночих організацій (СФУЖО), яку очолила Олена Киселевська.

У 1947–1948 рр. до справи створення Світового конгресу українців долучилася Пан-Американська українська конференція (ПАУК). У листопаді 1947 р. ПАУК прийняв постанову: “докласти всіх зусиль для повного об'єднання всіх українських сил для однієї великої мети” і “започаткувати й піддержувати всяку іншу акцію, яка змагала б до

об'єднання й консолідації всіх українських сил поза межами України"⁶. 23–25 жовтня 1948 р. відбулася спеціальна нарада ПАУК у справі скликання СКВУ. Знову були прийняті відповідні постанови, але жодних практичних заходів у цьому напрямку не було, й справа на цьому знову завмерла.

17 травня 1957 р. на святкуванні 25-річчя Українського національного об'єднання у м. Торонто (Канада) пролунав заклик полковника А. Мельника⁷ щодо об'єднання всього українства у вільному світі: “Усі ми зацікавлені зусиллями українців американського континенту, завершеними через їхні крайові центральні, в створенні Пан-Американської української конференції. З не меншою радістю привітали б ми скликання, по майже 15 роках нашого існування, Світового конгресу українців, в якому взяли б участь представники українців із цілого світу”⁸.

Цю ж ідею підтримувала й Українська національна рада. У зверненні “До українського громадянства”, що вийшло 17 червня 1957 р. до 40-х роковин проголошення УНР в 1958 р., говорилося: “це свято найкраще відзначити скликанням і відбуттям Світового конгресу вільних українців, що мав би стати могутньою маніфестацією національно-державних прагнень українського народу перед вільним світом і потужним протестом проти поневолювачів України – московсько-большевицьких володарів Кремля”⁹.

З конкретною ініціативою скликання Світового конгресу і створення Світового союзу виступив Шостий Конгрес українців Канади (КУК). В резолюції було зазначено: “Шостий КУК доручає Президії КУК негайно порозумітися з Президією Українського конгресового комітету (УКК), щоб скликати впродовж найближчого часу конференцію ПАУК для оформлення підготовчого комітету для скликання Світового конгресу українців”¹⁰.

Наступним кроком у цій важливій справі стали рішення Восьмого КУК, що відбувся у 1965 р. Було висунуто пропозицію провести такий конгрес у 1966 р. на честь 75-ліття поселення українців у Канаді. Делегати одностайно вважали, що конгрес стане не тільки актом політичної демонстрації українців у діаспорі, не тільки виступить проти поневолення українського народу в Україні, але й, насамперед, доведе світу організаційне об'єднання всього життя українців за кордоном. А сам факт відбуття такого конгресу буде демонстрацією сили та зрілості зарубіжного українства. Остаточну всю підготовку конгресу було доручено ПАУК.

Наполеглива робота ПАУК у контакті з українськими надбудовами в Європі й Австралії увінчалась успіхом. СКВУ як об'єднання українських громадських організацій, як міжнародний орган усіх українців у Західному світі було засновано 16–19 листопада 1967 р. у м. Нью-Йорк. У роботі основоположного конгресу взяли участь 230 організацій, які

репрезентували всі ділянки релігійного, суспільно-громадського, культурно-освітнього й економічного життя української діаспори.

Головні завдання СКВУ були подані у його статуті, а саме: надавати всіляку можливу допомогу українському народові в його змаганнях за волю і державну незалежність, змагатися за здійснення прав українського народу згідно з Універсальною декларацією прав людини, координувати діяльність своїх членів згідно з постановами Першого й чергових Конгресів СКВУ, зберігати українську національну ідентичність та плекати і передавати з роду у рід українську мову, культуру, традиції тощо¹¹.

Починаючи з 1991 р., СКВУ зосередився на сприянні розвитку демократичних установ в Україні та допомозі українським громадянам у країнах, які були у складі колишнього Радянського Союзу.

Від 1993 р. Світовий Конгрес Вільних Українців перейменований на Світовий конгрес українців¹².

У складі документів, що надійшли на науково-технічне опрацювання, значний інтерес представляють документи громадсько-політичних організацій щодо підготовки та проведення СКВУ, а саме: листи, комунікати, звідомлення, записки для пам'яті, правильники (правила – *B. T.*), проекти статуту, плани роботи, списки членів програмової комісії, численні вирізки з газет тощо.

Подальші спроби зі створення СКВУ відображено у збірнику документів програмової комісії підготовчого комітету Пан-Американської конференції, куди увійшли пояснення, комунікати, програми, конституції, доповіді, звернення, резолюції за грудень 1965 р., а також повідомлення Комітету українців Канади у справі участі в СКВУ за листопад 1967 р.

У складі документів – маніфест, звернення, проект резолюції, газетні повідомлення про Перший СКВУ (1967 р.), документи про підготовку та перебіг Другого (1973 р.), Третього (1978 р.), Четвертого (1983 р.), П'ятого СКВУ (1988 р.). Робота конгресів також представлена протоколами підготовчих нарад, програмами, списками організацій та делегатів, статутами, правильниками, прес-релізами, доповідями, списками керівних органів тощо. Найбільш повно та всебічно представлено підготовчу роботу та перебіг подій Третього конгресу. Між конгресами проходили Пленуми Секретаріату, що планували поточну діяльність СКВУ. Ця ділянка роботи представлена протоколами Пленумів секретаріату – VIII (1973 р.), IX (1975 р.), XI (1977 р.), XII (1977 р.), XIV (1980 р.), XVI (1983 р.).

У документах знайшла відображення й робота Президії Секретаріату. Вона розкривається через протоколи засідань, звіти про діяльність, плани роботи, листування з організаційних питань, повідомлення тощо. До складу документів увійшли персональні звіти про роботу Генераль-

ного секретаря, заступників Президента, членів Президії, голів комісій тощо. Окремо виділені документи, що стосуються роботи одного з очільників СКВУ – М. Плав'юка¹³. Крім листів, звітів, статей, інформацій до біографії М. Плав'юка, сюди долучені й листи з критикою його діяльності.

Другий СКВУ доручив Президії Секретаріату “встановити постійне бюро оборони людських прав в осідку ООН в Нью-Йорку і забезпечити його відповідними кваліфікованими силами і фондами”¹⁴. Нью-Йоркське бюро діяло під безпосереднім наглядом Президії Секретаріату. Його робота представлена місячними звітами, куди увійшли листи, прес-релізи, анкети, вирізки з газет за січень–серпень 1978 р. Листи, запрошення, бюлетені, звернення, повідомлення, обіжні листки, вирізки з газет, статті, що увійшли до складу документів, висвітлюють спільну роботу та взаємодію СКВУ з українськими конфесіями: православною, католицькою, євангелічною.

Велика група документів репрезентує діяльність різноманітних громадсько-політичних, культурних, молодіжних організацій та професійних об'єднань, що входили до складу СКВУ чи мали з ним спільні напрями діяльності. До цієї групи увійшли: листи, статuti, правильники, програми, декларації, протоколи засідань, звіти про роботу, постанови, резолюції, звідомлення, бюлетені, обіжники, запрошення, вирізки з газет та журналів. Здебільшого, це – документи, що розкривають організацію та проведення СКВУ, численних громадсько-політичних акцій, які проходили в різних країнах українського поселення, зокрема: зі вшанування жертв Голодомору, у справі оборони Києво-Печерської лаври, “Травень – місяць СКВУ”, “Українська родина”, “Один долар, але всі”, “Рік дитини”, “Деколонізація СРСР”, “Лінгвіцид”, до 1000-літнього ювілею Хрещення Русі-України та інші.

Широким спектром документів – правильниками, планами роботи, звітами, листуванням, закликами, бюлетенями, різноманітними списками, вирізками з газет та журналів показано роботу Статутової комісії, Світової координаційної виховно-освітньої ради, Ради для справ культури, Комісії прав людини, Світової ради суспільної служби, що активно діяли при СКВУ.

Найбільша кількість документів присвячена висвітленню методів та різноманітних форм роботи, здобуткам Комісії прав людини. Так, окрім планів роботи, звітів, листування Комісії прав людини, сюди увійшли документи про діяльність Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, Української Гельсінської спілки. Їхня робота показана установчими документами щодо принципів, предмета та методів роботи, списками та біографіями членів групи, звітами про роботу, прес-релізами, заявами, повідомленнями, статтями членів групи тощо. Сюди віднесено й документи щодо Белградської (1977 р.) та

Мадридської (1980 р.) конференцій: листи, доповіді, звернення, які показують активну участь представників від СКВУ в їхній роботі.

Значна кількість документів розповідає про відомих політичних в'язнів, борців за права людини – В. Мороза, П. Григоренка, В. Романюка, Ю. Шухевича, Л. Лук'яненка, С. та Н. Караванських, Н. та І. Світличних, О. Тихого та інших, а також про оборону прав людини, дисидентів, церкви в СРСР.

Ряд документів висвітлюють видавничу роботу СКВУ, розповідають про роботу зі ЗМІ. Сюди, крім листів, статей, замовлень, проектів брошур увійшли тексти до радіопередач, сценарії тощо.

Певну групу документів складають листи окремих українців до керівних органів СКВУ із зауваженнями, критикою та пропозиціями щодо поліпшення форм і методів роботи.

Фінансові звіти, звіти про грошові надходження, списки організацій, платників членських внесків, повідомлення про пожертви, листування з фінансових питань виділені в окрему групу, що висвітлює фінансово-господарську діяльність СКВУ.

Гармонійним доповненням до комплексу документів є брошури, буклети, журнали, що видавались СКВУ чи іншими організаціями, які з ним плідно співпрацювали. Крім того, представлені інші друковані матеріали, що були в колі зацікавлень СКВУ та використовувалися в їхній роботі. Спектр цих документів досить широкий: від матеріалів дебатів, спеціальних репортажів Конгресу США, Сенату Канади, резолюцій та бюлетенів Північно-Атлантичної Асамблеї до оглядів, звітів, текстів передач “Радіо Свобода” та “Радіо Свобода Європа”, бюлетені, дайджести, інформативні повідомлення, присвячені перебудові в СРСР, подіям у країнах Східної Європи тощо.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що названі вище документи розширюють наші знання про діяльність СКУ – єдиної міжнародної надбудови українських громадсько-політичних організацій за кордоном. Документи висвітлюють основні етапи створення й діяльності, форми й методи роботи, здобутки, недоліки СКУ за значний, майже 50-річний, проміжок часу, і є важливим джерелом знань з історії зарубіжної україніки.

---

¹ Світовий Конгрес Українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://miok.lviv.ua/?page_id=5405. – Назва з екрана.

² Чолій Євген Ярославович (1959 р. н.) – канадський правник українського походження. Член палати адвокатів Квебеку (Канада) (з 1982), діяч української діаспори, з 2008 р. – президент Світового Конгресу Українців.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 36, оп. 1, спр. 12, арк. 8.

⁴ Там само.

⁵ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович. – Париж–Нью-Йорк : Молоде життя, 1970. – Ч. 6. – С. 2346.

⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 1, арк. 234.

⁷ Мельник Андрій Атанасович (1890–1964) – полковник армії УНР, військовий і політичний діяч, організатор формації Січових Стрільців у Києві, один із організаторів Української військової організації (УВО). З 1938 р. – голова Проводу Організації українських націоналістів (ОУН); в'язень німецьких концтаборів. З 1945 р. – в еміграції. Післявоєнний період свого життя присвятив боротьбі за консолідацію емігрантських сил.

⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 1, арк. 234.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, спр. 6, арк. 159.

¹² Архівна україніка в Канаді: довідник / упоряд.: І. Матяш, Р. Романовський [та ін.]; Держкомархівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – К., 2010. – С. 60–61.

¹³ Плав'юк Микола Васильович (1925–2012) – український політичний і громадський діяч в еміграції, останній Президент УНР в екзилі (1989–1992), п'ятий Голова Організації українських націоналістів (1979–2012), визначний публіцист, співорганізатор та один із президентів СКВУ.

¹⁴ Бюро СКВУ в Нью-Йорку // Третій світовий конгрес вільних українців 1978 / за ред. В. Вериги. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон: видання Секретаріату СКВУ, 1988. – С. 260.

There are highlighted the process of creation, milestones and achievements of the Ukrainian World Congress (UWC) - one of the most influential public organization of Ukrainian Diaspora. The research is based on archival documents received to be deposited in the Central State Archives of Foreign Ukrainica. Also author gives brief overview of those documents.

Key words: World Congress of Free Ukrainians (WCFU); Ukrainian World Congress (UWC); Pan-American Conference; Ukrainian public organizations abroad; Ukrainian state and national idea; defense of human rights; the congresses; the Diaspora.

УДК 94(477)“1941/1942”+069.51

О. О. ЯНКОВЕНКО*

**УКРАЇНА В ТРАГІЧНІ ДНІ 1941–1942 років:
ЩОДЕННИКОВИЙ ДИСКУРС
(ФОНДОВО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД)**

На основі дослідження щоденників із фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс висвітлено окремі аспекти початкового періоду німецько-радянського протистояння на території України в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна; німецько-радянська війна; оборонні бої; Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; фондова колекція; щоденник; дискурс; історичне джерело.

75 років минуло відтоді, як нацистська військова машина вторглася на українські землі. 1941–1942 рр. стали етапом важких випробувань для України та її народу. Навіки закарбувалися в пам'яті цілого покоління українців напружені оборонні бої, трагічні дні хаотичного відступу радянських бійців та командирів, вступ до міст і сіл нацистських військ, колони біженців та захоплених у полон воїнів-захисників. Події, що відтворюють хроніку та хід бойових дій, ретельно вивчені. Про них історики написали багато фундаментальних праць. Однак жодне з цих досліджень не спроможне передати відчуття та емоції людей, яким довелося зустрітися віч-на-віч із ворогом, на власному досвіді пережити трагедію оборонних боїв, руйнування власної домівки, усталеного способу життя, жахи окупації, полону, примусового вивезення на чужину. Це здатні відтворити лише учасники та свідки подій. Нині за багатьох із них красномовно промовляють створені в період воєнного лихоліття свідчення – спогади, листи, щоденники.

Епістолярній спадщині періоду Другої світової війни належить особливе місце в історичній науці. Писемні пам'ятки не лише доповнюють і поглиблюють знання про оборонні та наступальні операції, відомі битви воєнної доби, а й сприяють їхньому переосмисленню, що дуже важливо в історичному контексті. Такі джерела належать до неофіційних, позаяк у них міститься здебільшого суб'єктивна думка чи бачення однієї особи. Найчастіше, це – документи особового походження, які не призначені для широкого загалу.

Досліджуючи письмові свідчення приватного характеру, необхідно завжди пам'ятати, у якому середовищі та за яких обставин вони створе-

---

* Янковенко Оксана Олексіївна – головний зберігач фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.

ні, хто їх автор – рядовий солдат чи офіцер, особа з вищою освітою чи з чотирма класами початкової школи за плечима тощо. Часто ці джерела мають ідеологічну заангажованість, несуть відбиток загальноприйнятих суджень та оцінок, морально-етичних норм, притаманних суспільству воєнного періоду. Інтерпретація таких пам'яток потребує ретельного та неупередженого вивчення й, одночасно, критичного ставлення.

Серед документів особового походження фондозбірня Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігає близько 170 щоденників¹, понад 20 з яких висвітлюють події початкового періоду німецько-радянської війни на території України. Колекція постійно перебуває в центрі уваги науковців музею, активно досліджується та апробується в науковому просторі. Епістолярій суттєво доповнює офіційні документи й досить рельєфно та об'єктивно характеризує окремі факти, епізоди й події життя в умовах воєнного буття. Інколи це виважені й стримані авторські записи, часто – по-справжньому емоційний, наповнений життям, істинними відчуттями, вірою та надією дискурс, що дає можливість максимально наблизитися до подій воєнного часу, побачити їх без купюр та загальноприйнятих стереотипів. Цієї особистої документації (на відміну від листів) не торкалося перо цензора. Щоденники дійшли до нас в автентичному вигляді, такими, якими їх створили автори, звичайно, не без особистої самоцензури, характерної для тоталітарної держави.

Вважається, що щоденник автор пише для себе, а насправді кожна особистість прагне до діалогу. Дискурс сам на сам у кінцевому підсумку стає надбанням прийдешніх поколінь. Нині це – голос із минулого, що лунає через товщу років.

Щоденники належать до *мемуарного жанру*. Їхня перевага перед іншими мемуарними творами полягає в тому, що вони вирізняються точністю імен, назв місцевостей, населених пунктів, датуванням подій, свіжістю відображення вражень та деталей буття тощо. Деякі автори пишуть свої щоденники, розраховуючи на подальшу публікацію. Можливо, учасники подій 1941–1942 рр., чиї щоденники зберігаються у фондовій колекції музею, також вели свої щоденники, сподіваючись, що їхні сторінки будуть опубліковані й нащадки дізнаються, з якими непередбачуваними труднощами, а часом навіть нездоланими обставинами довелось зіштовхнутися захисникам України на початку німецько-радянського протистояння, а їхній гіркий досвід допоможе запобігти й унеможливити повторення трагедії.

Більшість щоденників 1941–1942 рр. із фондозбірні Меморіалу, що містять відомості про оборонні бої на українських землях, належать військовим. Проте є серед писемних пам'яток і щоденникові записи мирних мешканців України, на чию долю випали тяжкі випробування війною. Дискурс кожного з них вартий уваги, але окремі записи дають

можливість більш повно продемонструвати всю гостроту й трагічність подій в Україні на найважчому етапі смертельного зіткнення, заглибитися у їхній зміст.

Оперативну інформацію про переміщення військових частин 6, 9 та 57-ї армій Південного та Південно-Західного фронтів у 1941–1942 рр. містить фронтовий щоденник старшого лейтенанта Г. І. Фрумїна, командира 1-го артдивізіону 283-го корпусного артилерійського полку, учасника оборонних боїв на території України². Саме це джерело лягло в основу роману-епопеї К. М. Симонова “Живі і мертві”.

Стислі щоденні зведення реконструюють перебіг подій у районі Гусятин, Дунаївців, Бара, Жмеринки, Гайсина, серпневі бої за Дніпропетровськ та його околиці: “24 серпня – зайняті бойові позиції в парку по вулиці Садовій і в районі єврейського кладовища в м. Дніпропетровську... У результаті ведення вогню знищено дві мінометні батареї, обстріляно скупчення противника й зірвана атака піхоти... 25 серпня... вогневі позиції переведені на лівий беріг Дніпра в район Нижньодніпровська. Вогонь вели по шляхах, що ведуть у Дніпропетровськ...”³.

Кілька разів у щоденнику Г. І. Фрумїна серед рядків, що описують бої за українські міста і села, з’являється запис: “...20 відсотків ворожих снарядів не вибухають...”⁴. Це говорить про активну диверсійно-підривну роботу на захоплених противником підприємствах, що виготовляли озброєння та боєприпаси для військ Вермахту.

Підрозділу старшого лейтенанта Г. І. Фрумїна, як і більшості частин, що боронили Україну в 1941 р., не вдалося уникнути оточення. “26–27 вересня 1941 р. ... На лівому фланзі в Царичанці (ділянка оборони 28-ї кавалерійської дивізії) прорвалися танки, броневих автомобілі, мотопіхота противника – вирушили трьома дорогами на Дмухайлівку та Михайлівку. Вогневі взводи повинні були зосередитися у Дмухайлівці, але танки обігнали трактори й знищили 6 гармат та 9 тракторів... Вогневі розрахунки і командири вогневих взводів розбіглися, немає лейтенантів Залози, Зайцева, Панкратова, мол. лейтенантів Івашина, Мельниченка... Точних підрахунків втрат бійців і молодших командирів немає... 28, 29–30 вересня. У Сахновщині підбираємо людей, що вийшли з оточення... Остаточні втрати: 4 гармати, 7 тракторів, 3 причепи, 2 автомобілі. Людей 50 чоловік...”⁵, – так офіцер описував вклинення ворожих танків у смугу оборони підрозділу та втрати 1-го артдивізіону 283-го корпусного артилерійського полку, який припинив своє існування 24 жовтня 1941 р. у районі с. Червоний Оскіл, що на Харківщині, коли залишки його особового складу та матчастину було передано 229-му корпусному артилерійському полку. У складі цієї військової частини Г. І. Фрумїн брав участь у боях у районі Лозової, Богородичного, Красний Яр, де радянським військам удалося перебрати ініціативу в свої руки: “Наша піхота перейшла в наступ. О 13.00 провели

артпідготовку по Богородичному, 2 роти (посилени) 970 сп до кінця дня просунулися в район Красного Яру і зайняли Богородичне”⁶.

Неабиякий інтерес викликають щоденникові записи інтенданта 3 рангу С. І. Марченка, військового диктора фронтового мовлення Політуправління Південно-Західного фронту (під час оборони Києва фронтове мовлення розміщувалося в м. Бровари – О. Я.)⁷. Фондова скарбниця музею містить три щоденники С. І. Марченка, проте лише один із них розкриває події, що відбувалися в оборонний період на українських землях. Записи та коментарі автора – це, радше, поверхневий дискурс з елементами професійної самоцензури, замішаний на радянській пропаганді того часу: “16 серпня 1941 р. Останні відомості: німців вибито з Жулян, Межигір’я, Голосієва, Боярки. Усе передмістя всіяне трупами... 18 серпня... Учора залишили Кривий Ріг і Миколаїв. Сумно! Тут (у Києві – О. Я.) порівняно затишок... Мабуть, залишу писати щоденник. Тому що значних подій немає, а дещо записувати не потрібно... 22 серпня... Сьогодні війні два місяці за попередніми даними, висловлюють думку, що противник втратив близько 2000000 чоловік...”⁸.

Сторінки щоденника Семена Марченка не обмежуються скупими рядками хроніки. Автор пише про людину на війні, передає пережиті відчуття та емоції (свої та бойових побратимів) після перших ворожих обстрілів – природний людський страх, що сковує душу й тіло: “4 серпня 1941 р... Над нами пролітали три дев’ятки німецьких бомбардувальників, а над ними, як мухи, їхні винищувачі. Мене охопив жах – я чув, як вони вже заходили в піке, скидали бомби, як вони жахливо неприємно свищать. Це вперше я перелякався... Навколо падали запалювальні бомби. Все палало... Я весь час звивався на землі, не знаючи, куди повзу, й одна думка: “Ось це вже кінець, все, смерть”... 15 серпня... Захворів Фефер... Ось хто боявся бомбардування! Одного разу він пішов із Тетяною Соломонівною в ліс. Тільки відійшли – раптом тривога. Мій Фефер кинув свою даму й так біг до щілини, як заєць. Всі сміялися донезмоги...”⁹.

Некрологом про загибель рідного брата Олександра в ході радянсько-фінляндської війни та клятвою помститися розпочинає свій щоденник М. Д. Дятленко, студент факультету західних мов і літератури Київського університету, згодом – інструктор Політуправління Південно-Західного та інших фронтів, військовий перекладач¹⁰. Його записи – це калейдоскоп роздумів про сенс людського життя, про ненависного ворога, а також віру та надію на те, що йому вдасться вціліти, а ворогу доведеться розплачуватися за свої зlodіяння. 15 вересня 1941 р. автор вдався до філософських резюмувань: “86 днів війни. Дві великі, сильні держави, дві протилежні системи у кінці кінців зіткнулися. Битви небачені у світі, як по техніці, так і по кількості жертв та жорстокості. Обидві сторони впевнені у кінцевій перемозі, але в таких випадках

лише одна має рацію... рухає мене якась віра в те, що я переживу й цю війну. Не для себе, а для рідних..."¹¹.

Багато невимовних страждань довелося побачити на фронтових шляхах України М. Д. Дятленку. Улітку 1942 р. він занотував: "Кривавими сльозами плаче змучена віками Україна. Невиліковні рани нашого народу, знівеченого катями варварської епохи. Не підлягає підрахунку кількість загиблих у відчайдушній боротьбі з цими варварами, повішених, пошматованих, згвалтованих..."¹².

З першого дня німецько-радянської війни вела щоденник киянка Н.В. Герасимова, студентка Київського політехнічного інституту, якій судилося пережити бої за столицю влітку – восени 1941 р., окупацію й стати "Праведником Бабиного Яру" за врятовані життя євреїв, приречених на загибель у київському урочищі Бабин Яр¹³. 22 червня 1941 р. дівчина записала таке: "Війна! Сьогодні о 4 год. ранку німецькі літаки здійснили наліт на Київ... Багато хто думав, що це маневри... О 12 годині Молотов повідомив, що Німеччина напала на нас... Бомбардуванню піддані Київ, Житомир, Севастополь. Убито й поранено в Києві 200 чоловік..."¹⁴.

Сторінки щоденника Н. В. Герасимової віддзеркалюють нещадні бомбардування Києва, оборонні бої, що з кожним днем наближалися до столиці, та жахливу хроніку відступу радянських військ Україною: "25 червня... Бомбардували завод "Більшовик" і завод № 43... 23 липня... Сьогодні повідомили, що бої йдуть у напрямку Житомира... Міла, Дуся і Нюся вже втекли з Києва. Євреї особливо всього бояться... 6 серпня... Цілий день чути гуркіт гармат. У Голосієві висадився десант... 15 серпня ... Усі вражені повідомленням, що наші війська залишили Кіровоград, Первомайськ... 18 серпня... після запеклих боїв залишено Миколаїв і Кривий Ріг... 2 вересня... Залишено Дніпропетровськ і місто Н. Припускають, що Одесу... 13 вересня. Залишено Чернігів... 15 вересня ... Кременчук... 17 вересня... Київ оточено, настрій у всіх дуже кепський... 18 вересня... Нескінченна кількість військових підвід, автомобілів, ідуть війська... Багато поранених і жінок, що плачуть. Мабуть, іде відступ... 19 вересня... Мертве місто... Київ здано без бою..."¹⁵.

Оборона столиці України завершилася величезною трагедією для її захисників. В оточення в районі Києва потрапили 5-та, 37-ма, 26-та армії та частина сил 21-ї й 38-ї армій, штаб і Військова рада Південно-Західного фронту, усього близько 665 тис. осіб¹⁶.

Генерал-майор М. В. Фекленко, командувач військ 38-ї армії, учасник танкової битви в районі Луцьк – Броди – Рівне та оборони Києва, у своєму щоденнику 4 жовтня 1941 р. виклав доповідь командувачу військ Південно-Західного фронту маршалу С. К. Тимошенку, у якій ідеться про виконання наказу щодо організації та приведення до по-

рядку частин, що виходять з оточення: "...Особовий склад 5-ї та 21-ї армій зібраний у районі Охтирка – Богодухів – Зенькове загальною чисельністю близько 8,5 тис. осіб... Для забезпечення виходу оточених частин організована агентурна розвідка з 30 чол., яка направлена в район Сенча – Лохвиця із завданням відшукувати й направляти до виходу групи наших частин. У розгорнутих пунктах збору організовано харчування і вивіз поранених... Ставлення німців до військовополонених погане, годувати їх заставляють колгоспників"¹⁷.

Із записів М. В. Фекленка довідуємося про те, яких зусиль довелося докласти військовикам та органам НКВС для пошуку та порятунку командування Південно-Західного фронту. Ось що він повідомляв: "25 вересня від пораненого капітана, який вийшов з оточення, стало відомо, що в районі Будаківки перебувають т. Кирпонос та Бурмистренко і з ними ще один генерал – прізвище невідоме, їм назустріч вислано 5 осіб місцевих чинів партії за завданням райвідділу НКВС... 26 вересня мені зателефонували з Решівки, повідомляючи, що нібито там знаходяться Бурмистренко і Кирпонос. Я особисто та полковник Сергєєв перевірили – інформація не підтвердилася"¹⁸. Звичайно, пошуки не могли увінчатися успіхом, оскільки на той час командування фронту вже не було серед живих. 20–22 вересня 1941 р. в урочищі Шумейкове Лохвицького району Полтавської області загинули генерал-полковник М. П. Кирпонос, член військової ради М. О. Бурмистренко, начальник штабу В. І. Тупіков та багато інших командирів і політпрацівників Південно-Західного фронту.

Зі сторінок щоденника дізнаємося про організаторські здібності генерал-майора танкових військ М. В. Фекленка, його вміння працювати з людьми й ухвалювати обдумані рішення в неймовірно важких умовах війни, коли необхідно було затримати просування броньованих полчищ ворога українськими теренами, а також про формування на базі оточенців, яким пощастило вирватися з ворожого кільця, нових частин та з'єднань, здатних і надалі боронити Україну: "...організовано оборону м. Гадяч у складі 700 осіб... 26 вересня прибула 295-та стрілецька дивізія... Гарнізон Гадяча передано дивізії, організовано зв'язок дивізії з усіма необхідними для неї об'єктами... її тил... На цій ділянці наша робота була закінчена... Формування 81-ї стрілецької дивізії розгорнуто правильно і відбувається відповідно до встановлених норм... Для вкомплектування дивізії використовувалися місцеві засоби. Віддано наказ райвійськкому Охтирки відмобілізувати коней, підводи й все необхідне... Ці заходи погоджено з т. Черевиченком..."¹⁹.

Не менш напружені бої точилися і в смузі Південного фронту. Записи в звичайному шкільному зошиті в лінійку, що слугував щоденником молодшому лейтенантові Ф. К. Пивоваруну, командиру взводу, а згодом – окремої роти зв'язку 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії 9-ї армії Південного та 12-ї армії Південно-Західного

фронтів, поетапно розповідають про важкі баталії на південному сході та півдні України: “Район м. Миколаєва. Рота в повному складі прибула в с. Варварівку до переправи через р. Буг (ширина ріки 1 300 метрів). На правому березі зібралося багато автомобілів, переправлятися було дуже важко, противник перебував на відстані прицільного вогню, з повітря щохвилино налітали ворожі літаки... весь особовий склад був направлений на оборону переправи... Миколаїв був оточений і особовий склад два дні обороняв місто. Згодом зроблено вузький прохід у розташуванні противника, через який рота разом із КП армії проривалася в Херсон”²⁰.

Далі бойовий шлях роти, як зазначено в записах, проліг через населені пункти Чаплинка – Каланчак та Великі Копані, де бійці налагоджували зв’язок між 150-ю і 136-ю стрілецькими дивізіями та з морською базою Дніпровської військової флотилії, повз Каховку, Мелітополь, станції Синельникове та Роздори, міста Червоноармійське й Лисичанськ. За цей період було протягнуто тисячі кілометрів дроту, забезпечено зв’язок із 230, 275, 150, 318-ю стрілецькими дивізіями. Від січня до липня 1942 р. підрозділ базувався в м. Серго (нині Стаханов). Лейтенант Ф. К. Пивоварун описував, як залишали місто радянські війська: “Починаючи з 9 липня 1942 р., 12-та армія почала відхід із боями з м. Серго. Перший взвод забезпечував відступ 4-ї стрілецької дивізії. До м. Ворошиловграда дивізія вела запеклі оборонні бої на проміжних рубежах – у селах Петрівка, Новоселівка й Олександрівка. У цей період зв’язок доводилося забезпечувати в умовах безперервних бомбардувань і артобстрілів...”²¹.

Про стрімкий відступ частин 9-ї армії Південного фронту повідомляв у своєму щоденнику, що датується 8 липня – 22 листопада 1941 р., і лейтенант медичної служби Т. Д. Бобильов, хірург польового госпіталю 404-го стрілецького полку 176-ї стрілецької дивізії, учасник важких оборонних боїв у районі Бельци, Котовська, Херсона, Асканії Нової, Маріуполя, Донбаської оборонної та Барвінківсько-Лозівської наступальної операцій: “Катеринівка... у селянській хаті розгорнули операційну, у якій довелося прооперувати за два дні, 10–11 серпня 1941 р., 4 особи поранених. Більше не надходило – дивізія боїв не вела. Так само як і ми, всі полки дивізії скаженим темпом вели відступ... Один із поранених командирів пояснив, що ми ведемо вимушений відступ внаслідок прориву противника з правого флангу, який, розвиваючи наступ, намагається зайти в тил нашої дивізії і повністю відрізати її від основних сил. Ось чому ми так швидко відкочуємося від одного населеного пункту до іншого...”²².

На тлі трагічних воєнних баталій із непідробною реалістичністю постає щоденниковий дискурс майора К. П. Сілуанова, помічника начальника з постачання 95-го прикордонного загону НКВС УРСР, що охоплює хроніку подій від 23 червня 1941 р. до 28 травня 1942 р.²³. Ці

документальні свідчення потребують більш ґрунтовного ознайомлення, адже вони дають можливість детально відновити картину не лише оборонних боїв, а й фронтового життя та солдатського побуту в гарячі дні 1941–1942 рр.

Станом на 22 червня 1941 р. штаб прикордонного загону, який охороняв майже 300 кілометрів кордону на стику з Румунією та окупованими Угорщиною землями Чехословаччини (Закарпаття), розташовувався в Надвірній. Загін мав у своєму складі чотири прикордонні комендатури, 16 лінійних та 4 резервні прикордонні застави. Штатний склад загону – 2 158 чоловік. На озброєнні – 50 мінометів, 60 станкових та 122 ручних кулемети, 1 800 гвинтівок і незначна кількість автоматів ППД-40, автомобільна техніка²⁴.

Початок німецько-радянської війни загін зустрів під командуванням підполковника Дмитра Ареф'єва. На 22 червня уряд Угорщини ще не перебував у стані війни з СРСР, на кордоні було досить спокійно, тому про оборонні бої 95-го прикордонного загону на перших сторінках щоденника не йдеться. Другого дня німецько-радянської війни автор визначає сім пунктів основних завдань, де лише в шостому значиться: “Перевірити забезпечення застав”²⁵. Проте аж чотири пункти відведено евакуації сімей та майна керівного складу й забезпечення їх харчуванням. Записи також свідчать, що день 23 червня для відділу постачання прикордонного загону був нелегким. Зокрема, в цей день було “...розпочато роботу за мобілізаційним планом та планом з евакуації, організовано протиповітряну оборону штабу, гарнізону та санчастини; здійснено підготовку книг, справ та звітності загону на випадок відступу штабу; вивезено зі складів недоторканий запас протигазів та санітарного майна; виставлено снайперські пости”²⁶. Наступні записи, що розкривають трагічні будні війни, робилися майже щодобово впродовж трьох найважчих місяців німецько-радянського протистояння. Вони відображають успішну евакуацію родин прикордонників, майна та самої застави й одночасно розгубленість, дезорганізованість і некерованість.

27 червня 1941 р. Угорщина оголосила війну СРСР, після чого угорські частини перейшли державний кордон УРСР. Під їхнім натиском радянські війська розпочали відступати у глиб території України. У цей день автор щоденника повідомляв: “Перший наліт авіації на м. Надвірну. Скинуто 2 бомби, шкоди не завдано”²⁷.

28 червня загін було знято з охорони кордону й підпорядковано 12-й армії Південно-Західного фронту. Відтоді розпочалися постійні передислокації особового складу та майна частини, спочатку в Бучач, згодом – у Чортків, Гусятин, Ольшанці, Городок. 4 липня 1941 р. майор К. П. Сілуанов так описував ці переміщення: “Зв'язку з першим ешеленом немає. Відбувся наліт і бомбардування з літака, 6-10 бомб розірвалися поодаль. Колона протиповітряними засобами не забезпечена. Організація відходу “потворна”: ні переправи, ні шосе не забез-

печені. До 15.00 прибули й зупинилися в лісі за 4 км від м. Городок. Уперше зі штабу армії одержав продукти – свинину й хліб...”²⁸.

Щоденні повідомлення демонструють невизначеність та номенклатурну недалекоглядність, що спричиняли хаос, безлад, паніку, неорганізований відступ у глиб країни. Як свідчать щоденникові записи від 5 та 6 липня 1941 р., частину було підпорядковано штабу округу й віддано наказ про її передислокацію в район Вінниці із завданням охороняти тили. Про складнощі, що виникали в процесі переходу, майор писав: “...У зв’язку з пішою ходою бійців – масові випадки натирання ніг – невміння підготувати ноги, онучі та чоботи. Через це виникають “нездорові” настрої... Об 11.00 відправлено пікап із Морозовим – зупинити пішу колону, обоз та кавалерійську групу до особливого розпорядження, тому що рух на Проскурів небезпечний”²⁹. 9 липня автор зазначав: “О 10.30 відправлено 130 бійців для охорони штабу армії. О 13.00 ситуація змінилася, бійців наказано зняти й направити в пункти для затримання дивізій, що відходять від фронту на нові позиції... Частини й надалі відходять. Багато паніки... Радіо не повідомляє нічого втішного”³⁰.

Щоденник оповідає про відсутність порядку й дисципліни в регулярних військах, мізерні раціони і навіть випадки розкрадання військового майна. У записі від 12 липня йдеться: “...Дементьєв привіз 400 шт. кальсон і 10 шинелей, відібрав у червоноармійців, які вимінювали ці речі на продукти, відбилися від своєї частини й розбазарюють майно”³¹.

Про проблеми з продовольчим забезпеченням і харчуванням, що виникали постійно через нерозпорядливість та панічні настрої, свідчать і записи від 8 та 14 липня: “...Запас білої муки обміняв у місцевих селян на хліб. Із положення вийшли...”; “Наказано комендантам до вечора пришити петлиці всім, хто їх зрізав, і нашити знаки розрізнення...”³².

Від середини липня ситуація в районі дислокації прикордонників значно ускладнилася, розгорілися напружені бої за Вінницю. 18 липня у щоденнику зроблено запис: “Вінниця бомбардується, багато пожеж... Отримані дані про прорив танків противника на вінницькому напрямі... На двох авто відправлено Чубукова на ліквідацію танків, що прорвалися. Видали гранати й пляшки. Справа безнадійна. Так і сталося, частину бійців взагалі загубили”³³.

19 липня 1941 р. прикордонники відступили в район станції Дашів, згодом через смт Новоархангельськ Кіровоградської області на Христинівку та Умань. 21 липня майор Сілуанов зазначав: “Положення й надалі незрозуміле: прорив окремих танків бентежить усю армію (у цей період частина підпорядковувалася 26-й армії – О. Я.). При появі одиничних танків повертають дивізії. У районах Ільїнців та Оратова – танки противника, у Монастирищі також танки, містечко палає... Зухвалі дії німців по тилах дезорганізують всю армію, а дії останньої безпорадні... Дорогою на Новоархангельськ вступили в бій з німецькою гру-

пою, що прорвалася. Вбито одного прикордонника, чотири поранено. Багато залишено автомобілів... Паніка ...”³⁴.

У липні-серпні 1941 р. на сторінках щоденника зафіксовано стрімкий відхід військ, що супроводжувався інтенсивними бойовими діями. Шлях відступу прикордонного загону проліг через міста Первомайськ, Новоград, Нікополь. У дні найбільшої напруги часу на ведення щоденника не залишалось. Записи не зроблено 25–27 липня, немає їх і від 30 липня до 5 серпня та від 16 до 21 вересня 1941 р.

Детально описував майор Сілуанов події 6 серпня, наголошуючи на некомпетентності командування, незлагодженості дій підрозділів на тлі організованості противника: “Пересування частин і транспорту відбувається вдень. Літаки противника безперервно супроводжують колони й обози. Наша авіація лише при цьому присутня... Підготовка начскаду штабу незадовільна: командири не знають своїх обов’язків, працюють лише за завданнями й виконують останні погано. Служба тилу взагалі не організована... Страх оточення, що йде знизу догори, змусив армію відкотитися на південь, втратити управління військами. Цей страх переслідує армію на всьому шляху пересування, замість нанесення одного, двох ударів для вирівнювання положення. Абсолютне панування в повітрі, сильна техніка, правильна взаємодія всіх родів військ – забезпечують успіх німцям”³⁵.

На 9 серпня 1941 р. прикордонники відкотилися до м. Кам’янки, що на Черкащині, й зайняли оборону на Дніпрі, де 11 серпня загін було підпорядковано Південному фронту. 17 серпня бійці одержали наказ обороняти Нікополь, який того ж дня, незважаючи на стійкий опір захисників, був, як зазначено в щоденнику, захоплений противником. Однак у цей день, вперше від початку війни, в нотатках К. П. Сілуанова з’явився позитивний відгук щодо дій радянської авіації: “...Наші бомбардувальники останні 4-5 днів здійснювали часті нальоти – радісно. Непогано працюють і наші зенітки. Поява німецьких літаків значно скоротилася...”³⁶.

20 серпня 1941 р. прикордонний загін перемістився в с. Водяне Запорізької області. Тут вкотре, незважаючи на постійний відступ частин і з’єднань на всіх фронтах, з’являються в записях сподівання та надії змінити хід війни на користь радянських військ: “Спроб перейти Дніпро в районі Нікополя німці не роблять... Є дані про прибуття в район оборони значних наших частин. Можливо, буде перелом?”³⁷. Однак сподівання не виправдовуються, продовжують віддаватися накази про відхід, а в рядках щоденника знову з’являється слово “паніка”.

Реакцією Сталіна на поразки перших тижнів війни стало посилення залякування і терору. 16 серпня в усі підрозділи Червоної армії було надіслано наказ Ставки Верховного Головного командування № 270, згідно з яким командири та політпрацівники, які під час бою зривають із себе знаки розрізнення і дезертирують у тил чи здаються в полон

ворогу, вважалися злісними дезертирами, родини яких підлягають арешту як сім'ї тих, хто порушив присягу і зрадив свою Батьківщину³⁸.

Непередбачувані наслідки наказу та страх оточення й полону, що й так постійно панував серед бійців та їхніх командирів, демонструє запис від 21 серпня: "...форсування Дніпра в районі Нікополя навряд чи буде. Воно буде в районі Запоріжжя і Каховки або зі сторони Миколаєва, і тоді ми знову в мішку й знову повинні вибиратися... Уночі переполох, стрілянина: частини кавалерійської дивізії прийняли колоду у воді за противника, що переправляється, відкрили посилений вогонь і навіть попросили "підтримки"... Яка паніка, яке безладдя!"³⁹.

Цей же запис повідомляє про руйнування Дніпровської ГЕС. Адже в ході відступу радянське керівництво віддало наказ підірвати греблю. Під час вибуху, за даними істориків, утворилася потужна хвиля, яка знищила кілька тисяч мирних громадян та військовослужбовців. Ось як це описував майор Сілуанов: "19 серпня відкрито шлюзи на Запоріжжя. Залиті всі плавні. Для німців прохід став неможливий. Зроблено без попередження. Немало жертв і в нас: багато людей не встигли перейти плавні й потонули. Немало залишено й автомобілів..."⁴⁰.

Значних проблем відступаючим частинам завдавали дощі та бездоріжжя. Транспорт частини постійно ламався й потрапляв в аварійні ситуації. 28 серпня зроблено запис: "Дощ не припиняється, шляхи розмиті, рух автомобілів неможливий..."⁴¹.

У своєму щоденнику автор торкається й подій, що відбувалися на інших ділянках німецько-радянського протистояння, зокрема, 27 серпня зазначав: "Радісну новину повідомили вчора по радіо про ввід наших і англійських військ в Іран. Добре, випередили німців і відгородили себе від раптовості. Так необхідно було зробити і з Болгарією, а фінів потрібно було розгромити ще минулий рік і не залишати плацдарму для німців..."⁴².

У роки Другої світової війни політика уряду полягала в тому, щоб зробити надійним і постійно діючим стимулом "до праці й оборони" спиртні напої, тому в діючій армії було впроваджено щоденні так звані "комінтернівські 100 грамів", які видавалися всім військовослужбовцям передових частин, що вели наступальні дії. Офіційну постанову Державного комітету оборони (ГКО) під грифом "таємно" щодо постачання в діючу Червону армію горілки Сталін підписав у серпні 1941 р.⁴³. Про її введення до солдатського раціону в записях Сілуанова від 29 серпня 1941 р. зазначено: "...Новина в постачанні. Від 1 вересня вводяться 100 грамів горілки на особу, що перебуває на фронті". Невдовзі автор пише про наслідки такого нововведення: "21 вересня – дві аварії автомобілів. Причина – темна ніч, велика швидкість, "пиятика" водіїв..."⁴⁴.

Вересень місяць для військ Південно-Західного фронту був надзвичайно тяжким. Невтішні записи робить у ці дні автор: "10 вересня 1941 р... Гасло "Все для фронту" – залишається наразі гаслом..."

Поповнення, що прибуло, неодягнуте, немає шинелей... Не краще і з озброєнням: поповнення неозброєне взагалі; 22 вересня 1941 р... Наказом командувача загін зайняв оборону на Дніпрі, змінивши 270-ту стрілецьку дивізію. Як і раніше – неомундироване поповнення. Позавчора ніч була холодна й лежати в окопі без шинелі – важко... Сумний факт – захоплено Київ, на каховському напрямі наших успіхів немає. Ймовірно, не вдасться втримати й Запоріжжя; 23 вересня... У Харкові паніка й евакуація. Обстановка на фронті безвідрадна – напрями від Каховки до Сталіно й на Харків знову ставлять 12-ту армію у важке становище...”⁴⁵.

У жовтні-листопаді 1941 р. оборонні бої набувають ще інтенсивнішого характеру, майже в кожному записі офіцера йдеться про сутички з противником, що призводили до подальшого відводу військ у глиб країни, та з’являється все більше й більше роздумів щодо причини невдач діючої армії: “8 жовтня... Розгромили противника, а потім самі втратили пильність. Результат – драпали, втратили не лише захоплені авто, але й свої... 14 жовтня... З кожним днем переконуєшся, наскільки погано ми відпрацьовували в мирний час більшість питань – зв’язку, взаємодії, тактики, постачання та ін... Протидії німецькій тактиці ми не знайшли. Особливо важко з постачанням. Це питання, оскільки я ним займаюся, мною особливо аналізується. Всі статутні у цій частині були змарновані. Армійські тили через страхи базуються виключно на залізничних станціях. Розтягнутість армійських тилів на 100–110 км призвела до того, що загін має перебої – три дні з хлібом, цукром, махоркою, а про косметичний асортимент і говорити нічого. Армійські тили працюють самі на себе. Гасло – “все для фронту” нас не торкнулося. Досить того, що зараз настали морози й близько 100 прикордонників не мають шинелей. Де ж запаси? Де ж теплі речі, зібрані у населення?... діючим частинам абсолютно не дають відпочинку, не відводять у тил. А воші вже є. Якщо зараз не зайнятися обробкою, наслідки будуть дуже плачевні... Сталіно – центр Донбасу, евакуйований, знищується. За розповідями – вже обстрілюється німцями, які обходять його із заходу і сходу. Навіть і тут не видно серйозних заходів до захисту міста. Втрата Донбасу – приголомшливий удар для нашої промисловості, надзвичайний моральний вплив. Чи неспроста задають питання червоноармійці (Колос) “А що ж думає наш уряд?””⁴⁶.

Запеклі бої з ворогом, безжальне й часто необдумане використання людських ресурсів призводять до значних втрат. Автор виливає на папір свій розпач і обурення з цього приводу: “2 листопада... Залишену позначку 117.4 наказано знову зайняти... Проти загону діють не менше 2-х батальйонів противника, велика перевага проти 300 прикордонників. Додали нам кілька мінометів. Висота не взята, а втрати великі. За два дні втрачено 60 осіб, з них убитих близько 15. Знову живу силу

підставили під дію німецької техніки. Коли ж настане межа такому використанню?»²⁴⁷.

У жорстоких боях залишки 95-го прикордонного загону відійшли до Ворошиловграда, де частину розформували. Майор Сілуанов 4–7 грудня зробив запис: «Передав усе майно 2-му прикордонному полку та представнику тилу Південного фронту. 95-й прикордонний загін перестав існувати!»²⁴⁸.

На основі цього та інших процитованих історичних джерел із фондової колекції музею постає вся неприваблива картина початкового періоду німецько-радянського зіткнення. Щоденникові дискурси учасників та свідків подій вкотре підкреслюють, що Україні в 1941–1942 рр. випала трагічна доля геополітичного центру жорстоких баталій. Невпинний відступ військ, що супроводжувався безладдям та невизначеністю, безперервними оборонними боями, значними втратами особового складу та територій, переборами з постачанням, зокрема обмундируванням, озброєнням, харчуванням тощо, сприяє усвідомленню трагічної правди війни, її сутності. Тому нині важко переоцінити значення щоденників воєнної доби. Написані часто нерозбірливим почерком в окопах чи бліндажах, під обстрілами противника чи у хвилини перепочинку між боями, або в дні тяжких реалій тилового чи окупаційного буття, вони постають джерелом оголеної правди про найкривавішу бійню ХХ ст. і навіть через десятиліття звучать гірким відлунням, що повертає нас у грізні сорокові, щоб, проаналізувавши минуле, ми змогли переосмислити сьогодення.

---

¹ Інвентарна книга групи зберігання «Документи» // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди (Генеральний каталог, експозиція) НМІУДСВ).

² Генеральний каталог. – Фрумін Г. І. // Фонди НМІУДСВ.

³ Щоденник Фруміна Г. І. – КН-212219. – Д-34774 // Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Генеральний каталог. – Марченко С. І. // Там само.

⁸ Щоденник Марченка С. І. – КН-223776. – Д-38615 // Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Генеральний каталог. – Дятленко М. Д. // Там само.

¹¹ Щоденник Дятленка М. Д. – КН-237228. – Д-47765 // Там само.

¹² Там само.

¹³ Генеральний каталог. – Герасимова Н. В. // Там само.

¹⁴ Щоденник Герасимової Н. В. – КН-207916. – Д-33404 // Експозиція НМІУДСВ.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Українського інституту національної пам'яті/ [упоряд. Л. Герасименко, Р. Пиля-

вещь]; Український інститут національної пам'яті. – Київ; Ніжин : [Видавець ПП Лисенко М. М.], 2010.– С. 71.

¹⁷ Генеральний каталог. – Фекленко М. В. // Фонди НМІУДСВ.

¹⁸ Щоденник Фекленка М. В. – КН-43182. – Д-9823 // Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Генеральний каталог. – Пивоварун Ф. К.; щоденник Пивоваруна Ф. К. – КН-33362. – Д-2746 // Там само.

²¹ Там само.

²² Генеральний каталог. – Бобильов Т. Д.; щоденник Бобильова Т. Д. – КН-205406. – Д-32577 // Там само.

²³ Генеральний каталог. – Сілуанов К. П. // Там само.

²⁴ *Андрійович М.* Надвірнянщина мілітарна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volya.if.ua/2013/09/nadvirnyanschyna-militarna-2/>. – Назва з екрана.

²⁵ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик – К. : [Видавець ПП Лисенко М. М.], 2010. – С. 128.

³⁹ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ *Богомолов А.* История “наркомовских 100 грамм” [Електронний ресурс] / А. Богомолов. – Режим доступу: // <http://www.kp.ru/daily/25932/2880769/>. – Назва з екрана.

⁴⁴ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30313. – Л-2561 // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Щоденник Сілуанова К. П. – КН-30854. – Л-2561а // Фонди НМІУДСВ.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

Some aspects of the initial period of the German-Soviet confrontation in Ukraine during the Second World War based of the research of diaries of Collection of the National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex have been highlighted.

Key words: World War II; German-Soviet war; defensive battles; National Museum of History of Ukraine in the Second World War. Memorial complex; the collection; the diary; discourse; the historical source.

УДК 930.253:[821.161.2+94(477)]

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

**ЖИТТЯ, РІВНОЗНАЧНЕ ЧИНУ
(ДО 110-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ)**

“Звичайно, – життя одне, а творчість – друге,
але для мене незрозуміло, як можна виголошувати
якісь ідеї і не служити їм?”

Олена Теліга

Публікується фотодобірка з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, присвячена 110-річчю від дня народження української поетеси Олени Теліги.

Ключові слова. О. І. Теліга; ОУН; альманах “Літаври”; “Празька школа”; арешт; фотографії; родинні альбоми; ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного.

21 липня українство відзначило 110 років від дня народження української поетеси, культурного й громадського діяча Олени Іванівни Теліги.

Народилася в Росії, довший час проживала у Чехословаччині й Польщі з нетривалими мандрівками в Україну, врешті остаточно 1941-го року повернулася до Києва. Так географічно замкнулася від початку нею встановлена для себе тотожність між тим, як треба і як є, ідеєю і втіленням, умоглядним принципом і чином, словом і відповідністю дії, власного “я” і чину як продовження себе і саме в такій цілості розуміння доцільності існування. Цей моральний максималізм, сувора чесність насамперед із собою, визначили її самість, життя, писання і смерть як викінчену єдність неподільної натури.

Олена Шовгенівна (Теліга) –
українська поетеса.
Чехословаччина, 20-і рр. ХХ ст.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. П-5140.

* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектора публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Ідейно й світоглядно сформована особистість, О. Теліга стала членом ОУН і відразу почала опікуватися гуманітарною складовою цілокупної мети – творення сучасної нації. Окрім іншого, вона стає головою київського відділення Спілки українських письменників, редагує літературно-мистецький альманах “Літаври” як додаток до газети “Українське Слово”, довкола яких згуртовується чимале коло інтелігенції; і вперше у 1941 р. в Києві відкрито лунають розмови про державність, з’являється національна символіка, в церквах правиться українською мовою. А сам часопис виходить накладом 50 тис. примірників й поширюється далеко за межами столиці.

Творчість поетеси припала якраз на період між двома війнами, відзначений особливим напруженням межової ситуації екзистенційного особистісного вибору, вибору світоглядного й політичного, від якого, здавалося, гостро залежить “бути чи не бути” людині, народу, державі. О. Теліга входила до поетичного угруповання “Празької школи”, ідейно-естетична платформа якого була значно детермінована конкретикою потреб часу, простором актуальних суто українських і загальноєвропейських соціокультурних, політичних та філософських ідей. Такий, ширший, а не суто мистецький фундамент покликав соціо-літературне колективне функціонування “пражан” – об’єднання індивідуально осібних художніх практик. Цю спільність визначив передусім історіософізм, як особливий тип філософського, культурологічного, художнього мислення зі своєю давньою інтелектуальною традицією. Він мав цілком конкретний вияв у пропозиції цілісної й рухомої в своїй тягlostі картини надчасової національної історії, іншими словами – українського проекту як довершеного замислу.

Олені Телізі завершити роботу завадив той самий моральний імператив, вкотре потвердивши цільність її особистості. Попереджена про арешт, поетеса вирішила не залишати Київ. Її з чоловіком Михайлом Телігою та іншими товаришами стратили у двадцятих числах лютого 1942-го року в Бабиному Яру. За переказами, в камері перед розстрілом О. Теліга залишила напис: “Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга”. Вгорі вивела стилізований під меч тризуб.

Тож коли лірична героїня її віршів “п’яна тим самим хмелем екстази, що всі одержимі духом”, а неоромантична стилістика писаних рядків набирає яскраво експресіоністичного забарвлення, на рівні світоглядному, в образній пластиці, загальній динамічності вислову, у поєднанні вітаїстичного струменя й екстатичної самопосягати “відчитуємо” багато самої авторки. І в цьому її винятковість – жінки, яка, словами Євгена Маланюка “...була якимось протестом проти сірости, безбарвности, нудоти життя... Це була людина, яка хотіла радості, і ще раз радості з королівськими значеннями цього слова”. А ще, як характеризував її Дмитро Донцов, – “Оригінальна в образах та ідеях, цілісна, як рідко хто інший, елегантна у формі своїх віршів, елегантна у своїй

статурі “прудконової Діяни” (“кругом пані” – казав Шевченко), горда в наставленні до життя – вона лишила нам взір справжньої панської поезії в найкращім значенні слова, поезії, позбавленої всього вульгарного, простацького. З’явилася вона, спалахнула – і згоріла на тяжкім та сірім, потім криваво-чорнім небі війни й революції, неначе блискуча зізда, лишаючи яскраве світло по собі...”.

Досить довго про поетів-“пражан” в Україні не згадували – немає Олени Теліги і в УРЕ, а поетичні збірки виходили лиш за кордоном і вже аж за часів незалежності тут. Залишились листи, спогади друзів і знайомих і безцінний масив фотографій різних часів. Якщо цікаво, у фондах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного можна пересвідчитися: зовні вона майже не змінювалася, була висока, струнка і стрімка, рухлива у статиці, завжди елегантна, при капелюшку.

Окрім поодиноких знімків, до уваги дослідників – два її родинні альбоми, що містять 230 світлин 1919–1934 років: перший – 122 фотографії, датовані 1919–1933 рр., другий – 106 знімків, зроблених з 1927 до 1934 р. За рік після розстрілу Олени Теліги, 19 квітня 1943 р., вони потрапили у фотоархів Музею визвольної боротьби України в Празі, а вже по війні у два етапи опинилися в Києві. Пропонуємо вибране з великої колекції архівного зібрання.

Українська поетеса
О. І. Шовгеніва (Теліга).
Чехословаччина, 20-і рр.
XX ст.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. П-5138.

Група українських емігрантів на заняттях у школі українських танців В. Авраменка.
Справа наліво: М. Теліга, О. Шовгеніва (Теліга).
м. Падебради (Чехословаччина), 1925 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-193013.

Шовгеніва Олена –
студентка Українського Вищого
Педагогічного інституту
ім. М. Драгоманова.
м. Прага (Чехословаччина),
1925–1926 рр.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл.0-193039.

Українська поетеса Олена Теліга з чоловіком Михайлом Телігою.
м. Падебради (Чехословаччина), 5 березня, 1929 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-204637.

Українська поетеса Олена Теліга на одній з варшавських вулиць.
м. Варшава (Польща), лютий 1930 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл.0-198010.

О. І. Теліга – українська поетеса.
с. Желязна Жондова (Польща),
5 травня 1932 р.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл.0-193042.*

О. І. Теліга – українська
поетеса.
с. Желязна Жондова
(Польща),
17 серпня 1932 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл.2-153622.

Українська поетеса
Олена Теліга читає газету.
м. Варшава (Польща),
11 грудня 1932 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл.2-153619.

Олена Іванівна Теліга –
українська поетеса.
с. Желязна Жондова (Польща),
червень–серпень 1933 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл.2-153623.

Українська поетеса Олена Теліга з чоловіком Михайлом Телігою.
с. Желязна Жондова (Польща), літо 1933 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл.0-193043.

Українська поетеса
Олена Теліга.
с. Желязна Жондова
(Польща), літо 1933 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-193058.

Українська поетеса
О. І. Теліга з батьком,
професором гідравліки,
гідрології та гідротехніки
І. П. Шовгеновим.
с. Влохи (Польща),
вересень 1933 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-193056.

Українська поетеса О. І. Теліга
в гостях у батька. Ліворуч –
її брат С. І. Шовгенів.
с. Влохи (Польща), осінь 1933 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-156394.

Українська поетеса Олена
Теліга у своїй кімнаті.
м. Варшава (Польща), 1937 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. П-9871.

О. І. Теліга – українська поетеса,
культурний і громадський діяч – у
потязі під час подорожі
з м. Кракова (Польща)
до м. Львова.
1941 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. П-5160.

The is published photo collection of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi, dedicated to the 110-th anniversary of Ukrainian poetess Olena Teliha.

Key words: O. I. Teliha; OUN; “Litavry” Almanac; “Prague School”; the arrest; the photography; the family albums; the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi.

УДК 351.853(477.51)“1919”

А. В. МОРОЗОВА*

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИЛУЦЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Публікація вводить до наукового обігу документи, що висвітлюють діяльність Прилуцької повітової земської управи у сфері охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи за часів Директорії УНР (серпень – грудень 1919 р.).

Ключові слова: Прилуцький повіт; земство; охорона пам'яток мистецтва та старовини; Прилуцький музей; Полтавщина; І. Н. Капустянський; мастки.

Активну участь у пам'яткоохоронних заходах, починаючи з початку ХХ ст., брали земства, які, зокрема, фінансували діяльність архівних комісій, спрямовану на виявлення, вивчення та збереження пам'яток старовини, створювали та фінансово підтримували місцеві музейні установи.

У роки I Світової війни пам'яткоохоронна діяльність земських установ Лівобережної України була фактично згорнута. Більш сприятливі умови настали лише після Лютневої революції 1917 р., коли почався новий період історичного розвитку в українському суспільстві – період державного будівництва. Національні уряди, що діяли протягом 1917–1920 рр. на теренах України, прикладали значних зусиль задля розбудови української державності. Важливу роль за часів їхнього правління посідало й збереження національної культурної спадщини, її піднесення та використання задля виховання майбутніх поколінь. І така увага з боку державних діячів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії була не випадкова. Це пов'язане, перш за все, з тим, що більшість з їхніх представників походили з інтелігентних, духовних і козацько-старшинських родин, де культурне виховання та освіта були невід'ємною складовою повсякденного життя людини. А, як відомо, саме культура формує свідомість, суспільні й політичні цінності, що виявляється особливо актуальним на етапі створення власної державності.

---

* *Морозова Анна Валеріївна* – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області.

Необхідно зазначити, що у державній політиці молодих українських урядів охороні пам'яток і мистецтва відводилося важливе місце. Ще влітку 1917 р. Центральна Рада створила перший в історії України державний пам'яткоохоронний орган – Відділ музеїв і охорони пам'яток старовини і мистецтва, який продовжив свою роботу за Гетьманату та був збережений за Директорії¹.

Що стосується пам'яткоохоронної діяльності на місцях, то зауважимо, що влітку 1917 р. у Полтаві було створено Комітет охорони пам'яток, який очолював директор міського земського етнографічного музею К. Мощенко². Постановою Полтавської губернської земської управи від 8 серпня 1919 р. усі установи губернського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи було вирішено передати у відання губернського земства з організацією при ньому відділу культури та мистецтва. Перед відділом ставилися, зокрема, завдання: керівництво музейною та науково-архівною справою в губернії (поповнення існуючих музеїв та створення нових); охорона пам'яток мистецтва, старовини, науки, культури та природи та недопущення їхньої порчі й гибелі; вивчення, описування, фотографування, обмір і збирання “всего, что имеет исторический, художественный, этнографический и научный интерес”; використання усіх зібраних матеріалів із науковою та навчально-виховною метою³.

3 вересня 1919 р. Полтавським губернським відділом культури та мистецтва був надісланий обіжник до усіх повітових земських управ, в якому повідомлялося про покладання справи щодо охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи на губернські та повітові земства й про створення при губернському земстві відділу культури та мистецтва, до складу якого входило бюро з охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи. Земським управам пропонувалося вжити заходів щодо охорони культурних цінностей на території повіту як у музеях, так і в приватних колекціях (док. № 1).

А вже 16 вересня від відділу культури та мистецтва Полтавської губернської земської управи надійшов обіжник до Прилуцької повітової земської управи, в якому були викладені засади заснування при повітській управі особливого органу – бюро з охорони пам'яток старовини, природи та мистецтва (док. № 2). У своїй діяльності бюро мало підпорядковуватись повітській управі та діяти узгоджено з відділом культури при губернській земській управі⁴. З метою “ускорення організації такого бюро” був надісланий його примірний статут (док. № 3).

20 вересня 1919 р. відділ культури та мистецтва знову звернувся до повітової земської управи з проханням повідомити, в якому стані перебуває справа організації бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи⁵. Та лише майже через місяць, а саме 16

жовтня, Прилуцька повітова земська управа повідомила про заснування бюро, завідувачем якого був призначений “профессорский стипендиат Иван Назарьевич Капустянский” (док. № 5).

Варто зазначити, що ще наприкінці ХІХ ст. у колах прилуцької інтелігенції з’явилася ідея влаштування міського або крайового музею. Так, на зборах повітового земства 22 вересня 1894 р. було одногосно прийнято рішення про створення в Прилуках природно-історичного музею, на облаштування та утримання якого виділили спеціальні кошти.

Та лише коли до музею прийшов Іван Назарович Капустянський, музейна робота в Прилуках поживалася. Очолити повітове бюро з охорони пам’яток мистецтва та старовини, І. Н. Капустянський почав активно збирати місцеву старовину, твори мистецтва, історичні реліквії.

Ще 11 серпня 1919 р. Міністерство народної освіти УНР, занепокоєне тим, що внаслідок діяльності більшовицької влади “гинуть не-оцінні скарби нашої науки й культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, рідкі колекції старовини і т. п.”, направило до місцевих установ об’їзник, яким прохало вжити всіх заходів, аби захистити національні цінності, які перебувають в небезпеці. Задля цього пропонувалося роз’яснювати “як громадянам, так і козакам Української армії про ту шкоду, яка робиться національній справі Держави – нищення бібліотек і архівів”⁶.

З метою створення земського музею та залучення до цього усіх небайдужих, було розповсюджене звернення до населення Прилуцьчини із закликом до пожертв речей, зокрема картин, книг, монет, церковного начиння, етнографічних матеріалів, що мали “хотя некоторый интерес для музея” (док. № 6).

Під час української революції поширилася практика нищення предметів та архівів у родинних маєтках української шляхти та російського панства. Тому одним із нагальних завдань в умовах розрухи, виступів селянства, яке руйнувало поміщицькі садиби, стало рятування художніх цінностей, що залишалися в покинутих або напівзруйнованих маєтках. Аби запобігти цьому, ще на початку листопада 1917 р. Генеральний секретаріат звернувся до української влади на місцях з проханням вжити рішучих заходів, “аби забезпечити від знищення пам’ятки старовини і мистецтва” і взяти їх під свою опіку⁷.

Не залишилося це питання й поза увагою Прилуцького повітового бюро з охорони пам’яток старовини, мистецтва, культури та природи. Вже 19 жовтня 1919 р. ним був розісланий лист у маєтки Олива (Харитоненка) в с. Качанівці, Ламздорфів-Галаганів у с. Сокиринцях, В. П. Кочубея в с. Згурівці, Скоропадських в с. Тростянці, Масленнікова (колишня Милорадовича) в с. Товкачівці, Рахманової в с. Вейсбахівці, Бістрома в с. Заїзді та М. Маркевича в с. Турівці з пропозицією

надати відомості про стан збереженості маєтків і майна та заходи щодо їх охорони (док. № 7).

На жаль, серед документів повітового земства збереглася лише відповідь, що надійшла від керуючого Парафієвським маєтком Харитоненка від 29 жовтня 1919 р., в якому повідомлялося, що “все имущество при Качановском дворце ... разграблено и приведено в негодность, парк в настоящее время беспощадно рубится”. Далі повідомлялося, що через недостатність охорони при Оленівському цукровому заводі немає можливості охороняти Качанівську садибу (док. № 11). Бюро запропонувало передати усі збережені цінності до Прилуцького музею (док. № 12).

Обіжником від 20 вересня 1919 р. Міністерство народної освіти УНР нагадувало місцевим органам про необхідність виконання всіх наказів щодо архівів пам’яток старовини та мистецтва. Зокрема, зазначалося, що “не розграбовані збірки старовинних речей, бібліотеки, архіви мають бути, за допомогою місцевих самоврядувань та органів адміністраційного розпорядження перевезені з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ”⁸.

Бюро з охорони пам’яток старовини, мистецтва, культури та природи Прилуцького повітового земства протягом 19–21 жовтня 1919 р. розіслало листи до власників колекцій такого змісту: “Открывая в недалеком будущем “Земский музей Прилукщины”, уездная земская управа имеет честь запросить Вас, не найдете ли Вы возможным передать в музей находящуюся в Вашем распоряжении коллекцию и вообще ценные в историко-культурном и этнографическом отношении предметы”. Їх отримали В. Л. Котляревський, В. Р. Милорадович, К. А. Прохоров та А. Г. Ракович з Прилук, М. Ф. Неште з с. Калишівки, керуючі маєтками у селах Качанівці, Вейсбахівці та Линовиці⁹.

У листах до окремих власників відомих колекцій зазначалися конкретні речі, які бюро бажало отримати для Музею (док. № 8).

Бюро намагалося залучити до формування музейної збірки не лише широкі верстви населення, але й установи на місцях. Задля цього 29 жовтня 1919 р. ним, зокрема, були надіслані листи до волосних правління із закликом взяти “посильное участие” в цій справі й надсилати різноманітні старовинні речі¹⁰.

У земському музеї Прилуцьчини передбачалося створення навчально-педагогічного відділу. Тому бюро з охорони пам’яток старовини, мистецтва, культури та природи 25 жовтня 1919 р. звернулося до Прилуцьких чоловічої, жіночої та змішаної гімназій, гімназії Федоренко та комерційного училища, ткацької майстерні в с. Дігтярі з проханням надсилати роботи учнів цих навчальних закладів, “могущих иметь общественно-воспитательный интерес” (док. № 10).

З метою формування та поповнення церковного відділу музею 23 жовтня 1919 р. бюро звернулося до архімандрита Густинського Троїцького монастиря Сергія (Лубенцова) з проханням передати до нього “отдельные из старинных вещей, принадлежащих монастырю” (док. № 9).

Не залишилися поза увагою бюро установи інших регіонів України. З проханням надіслати для новоствореного Земського музею Прилуччини предмети старовини зі своїх колекцій, воно звернулося до Чернігівського, Київського та Харківського міських музеїв¹¹.

Та справу пам'яткоохоронної діяльності Прилуцьке повітове земство було змушене припинити в зв'язку з відновленням та остаточним встановленням влади більшовиків 1 грудня 1919 р.

Але напрацювання бюро не пропали даремно – вже 21 грудня 1919 р. був відкритий Повітовий музей Прилуччини, основою якого стала Галаганівська музейна збірка з Сокоринців.

Уперше оприлюднені документи, виявлені в архівному фонді Прилуцької повітової земської управи, друкуються мовою оригіналів згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу.

У коментарях наведено стислу інформацію про осіб, установи та події, що згадуються в документах.

---

¹ Ярошенко Є. С. Становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні: 1917–1919 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2004. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/p-2/29414.html>. – Назва з екрана.

² Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної ради / Т. С. Осташко // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 35.

³ Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 2–3.

⁴ Там само, арк. 11–11зв.

⁵ Там само, арк. 16.

⁶ Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 123.

⁷ Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні... – С. 34.

⁸ Пам'ятки. – Т. 1. – К., 1998. – С. 133–134.

⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 11, 13.

¹⁰ Там само, арк. 23–23зв.

¹¹ Там само, арк. 14.

№ 1

Обіжник

**Полтавського губернського відділу культури
та мистецтва до повітових земських управ про охорону
культурно-історичних та художніх цінностей***3 вересня 1919 р.*

На основании “Правил об упрощенном, по исключительным обстоятельствам военного времени, управлении губернским и уездным земским хозяйством впредь до выборов гласных”, предусматривающих работу по охране и спасению “тех культурно-исторических и художественных ценностей, коим грозит опасность невознаграждаемых ущербов и полная гибель их”, Полтавская губернская земская управа доводит до сведения уездной земской управы, что вся забота по охранению памятников искусства, старины и природы отныне ложится на губернскую и уездные земские управы.

В настоящее время при губернском земстве образован особый отдел культуры и искусства, при котором имеется бюро по охране памятников искусства, старины и природы.

На основании вышеизложенного, губернская земская управа просит уездную земскую управу принять меры к охране тех культурных ценностей, какие имеются в вашем уезде, как по отдельным музеям, так и у частных лиц. Причем отдел обращает особое внимание управы на необходимость принятия соответствующих мер по охране всех тех предметов, имеющих художественный и исторический интерес, которые были вывезены из частновладельческих усадеб и домов в период советской власти, а также и кроме того в целях планомерного проведения в жизнь мер по охране культурных ценностей на Полтавщине, отдел просит уездную управу немедленно прислать сведения о положении музеев, собраний и коллекций, находящихся в вашем уезде, как общественных, так и частных.

Помимо охраны предметов, имеющих художественную и историческую ценность, на уездную управу ложится также задача организовать комиссию по возвращению предметов старины и искусства и проч., которые были собраны в период советской власти. Причем комиссии эти могут производить выдачу только по особым правилам, составленным уездной управой (в зависимости от местных условий), утвержденным центральным органом охраны и под его контролем.

Приступить к выдаче художественно-исторических предметов только по утверждению вышепомянутых правил и по представлении в отдел культуры и искусства сведений согласно прилагаемому № 1 бланку* (для руководства при составлении их прилагаются правила выдачи, выработанные отделом культуры и искусства и утвержденные Полтавской губернской земской управой), приняв, конечно, все меры к обеспечению, сохранности и неприкосновенности этих предметов.

Наконец, уполномочить особое лицо по усмотрению управы для постоянной связи со вновь образованным отделом культуры и искусства при губернском земстве впредь до приглашения отделом постоянного сотрудника-корреспондента.

---

* Бланк у справі відсутній.

Председатель губернской земской управы
Зав. отделом культуры и искусства
Зав. бюро по охране памятников искусства, старины и природы
Секретарь*

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 4–4 зв. Машинопис, оригінал.

№ 2

Обіжник

**відділу культури та мистецтва Полтавської губернської земської управи
до Прилуцької повітової земської управи про створення повітового
бюро з охорони пам'ятників старовини, природи та мистецтва**

16 вересня 1919 р.

Согласно временному положению о губернских и уездных учреждениях в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными силами на Юге России, в круг ведения губернских и уездных земских управ входит “попечение об охране памятников старины и достопримечательностей местности и природы, а также сооружений и памятников искусства”.

В виду того, что до сего времени при Полтавской губернской земской управе не существовало органа, который был бы компетентным руководить этим новым начинанием, управа посчитала необходимым образовать особый отдел, дав ему наименование Отдела культуры и искусства. Для ознакомления с основными заданиями этого органа управа препровождает при сём временные положения о конструкции отдела и докладную записку, представляемую на рассмотрение центральной власти**, в коей управа развивает свое мнение относительно самой постановки дела охраны в губернии.

Озабочиваясь осуществлением реальной охраны памятников старины, природы и искусства на всей территории Полтавской губернии, губернская земская управа считает необходимым связаться в своих мероприятиях в этом деле с уездными управами, привлекая их к более тесному контакту в предполагаемой работе. По мнению губернской земской управы является крайне желательным образование при всех уездных управах особого органа – бюро по охране памятников старины, природы и искусства, подчиненного уездной управе на правах отдела и действующего в полном контакте с аналогичным органом при губернской управе. Без организации такого органа едва ли возможно проведение реальной охраны в том масштабе, в каком это вызывается необходимостью в настоящее тревожное время, когда предметы культуры и искусства уничтожаются в огромных размерах. Выражая надежду, что уездным земским управам так же близко дело спасения и охраны культурных ценностей, как и губернской, она считает необходимым войти в каждую из уездных управ с предложением организовать указанное выше бюро по охране памятников старины, природы и искусства, внося соответствующее ассигно-

* Підписи нерозбірливі.

** Див. документи № 3, 4.

вание в смету текущего года. в видах ускорения организации такого Бюро, губернская земская управа позволяет себе препроводить при сем примерный статут такого бюро и его смету. Что касается более разработанных правил и ассигнований на 1920 год, то таковые будут выработаны после получения точных инструкций от центральной власти на особом съезде представителей управ по этому вопросу и представлены на рассмотрение ближайшего за ним съезда председателей уездных земских управ.

Председатель управы
Зав. отделом культуры и искусства
Секретарь*

граф Капнист

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 11–11зв. Машинопис, оригінал.

№ 3

Проект тимчасового статуту повітового бюро з охорони пам'ятників старовини, природи та мистецтва

[Не пізніше 16 вересня 1919 р.]**

I. Организация и управление бюро

1. Уездное бюро по охране памятников старины, природы и искусства составляет особый отдел уездной земской управы и находится в непосредственном ведении председателя управы.

2. В своей работе отдел руководствуется инструкциями, присылаемыми из отдела искусства и культуры при Полтавской губернской земской управе, какового она является филиальным отделением по самому характеру своей работы.

3. Во главе бюро стоит заведующий или его заместитель, избираемые коллегией уездной управы.

4. Общий порядок хозяйственный и административный по бюро устанавливается применительно к таковым и в других отделах уездной земской управы.

II. Основные задачи бюро

1. Спасение и охрана памятников культуры, старины, природы, искусства и науки, предупреждение их порчи и гибели, наблюдение за правильным исполнением временных правил и законоположений по охране, ходатайство об особых обязательных постановлениях, пропаганда идеи охраны предметов старины, природы, искусства и т.д. путем печати, устройства выставок, экскурсий, лекций, организацией союзов охраны и т.д.

2. Изучение, описание, обмер, фотографирование, записывание и собиране всего, что имеет исторический, художественный, этнографический и научный интерес. Для сохранения указанных материалов и предметов организует музей и хранилища, в коих производится научная обработка собранного материала и ознакомление населения с памятниками старины, искусства, природы и т.д.

* Підписи нерозбірливі.

** Датовано за суміжними документами.

3. Содействие широкому распространению художественных, исторических и иных научных сведений в народе.

4. Вообще содействие культурному прогрессу Полтавщины в тех отраслях ее жизни, которые не затрагиваются другими отделами земства.

Примерный бюджет уездного бюро по охране памятников старины и искусства на 4 месяца

I. Персонал бюро

1. Заведующий бюро	по 1500 руб. в месяц	6 тыс. руб.
2. Его помощник	1200 руб.	4800 руб.
3. Регистратор	850 руб.	3400 руб.
4. Письмоводитель	850 руб.	3400 руб.

По персоналу 17 600 руб.

II. Содержание бюро

1. Покупка предметов	по 5 тыс. руб. в месяц	20 тыс. руб.
2. Перевозка	2 тыс. руб.	8 тыс. руб.
3. Поездки по уезду	2 тыс. руб.	8 тыс. руб.
4. Канцелярские расходы	500 руб.	2 тыс. руб.
5. Регистрация	1 тыс. руб.	4 тыс. руб.
6. Печатание воззваний, ленточек и т.д.	3 тыс. руб.	12 тыс. руб.
7. Приглашение сотрудников-консультантов и разъезды их	2 тыс. руб.	8 тыс. руб.
8. Непредвиденные расходы	1 тыс. руб.	4 тыс. руб.

На содержание 6 тыс. руб.

А всего по Бюро

83 600 руб.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 12–12 зв. Машинопис, відпуск.

№ 4

Доповідь

**Полтавської губерньської земської управи Особливий нараді
при Головнокомандувачі Збройних сил на Півдні Росії**

[Не пізніше 16 вересня 1919 р.]*

Согласно “Правилам об упрощенном, по исключительным обстоятельствам военного времени, управлении губернским и уездным земским хозяйством”¹, на губернских и уездных земских управах лежит “принятие мер к охране тех культурных, исторических и художественных ценностей, коим грозит опасность невознагражденных ущербов или полной гибели их” (§ IX пункт 3 “Правил”).

Принимая на себя столь сложное и ответственное дело, Полтавская губернская земская управа вполне ясно сознает то огромное значение, какое должно сыграть подобная охрана, сосредоточенная в ведении наиболее компетентного в губернии общественного органа – губернской земской управы.

* Датовано за суміжними документами.

Относясь крайне серьезно к выполнению возложенных на нее новых задач, Полтавская губернская земская управа, в самом начале возобновления своей деятельности, признала необходимым учредить при управе новый отдел – культуры и искусства, в ведение коего и передала все дело по проведению в жизнь реальной охраны культурных ценностей на Полтавщине. При образовании указанного отдела управа воспользовалась существовавшей ранее в Полтаве организацией – Комитетом по охране памятников искусства, старины и природы, которая брала на себя в период Гетманства², петлюровской и советской властей дело спасения культурных ценностей от крайнего вандализма и полного уничтожения их. Самый факт существования комитета, возникшего по инициативе земских работников – заведующих земскими музеями (естественноисторического, историко-этнографического и археологического, а также Центрального исторического архива Полтавщины) и заложившего первый фундамент дела реальной охраны культурных ценностей, не может не повлиять на быстрое налаживание нового дела, столь необходимого в настоящее время.

Принимая в свое ведение бывший Комитет по охране памятников искусства, старины и природы со всем тем значительным имуществом и коллекциями, которые комитет спас от расхищения, и создавая преемственный орган – отдел культуры и искусства, Полтавская губернская земская управа на первых шагах своей деятельности в области охраны культурных ценностей столкнулась с целым рядом основных вопросов, от того или иного разрешения которых зависит все направление деятельности губернского земства в области реальной охраны культурных памятников.

Спасая ценные произведения искусства и предметы старины, комитет имел своей целью не только сохранить их на время от уничтожения, но и обеспечить сохранность их на более далекое будущее, отчасти также сделать их доступными непосредственному изучению специалистами и осмотру широкими слоями населения.

Принимая от комитета все им спасенное и передавая его на хранение вновь образованный Отдел культуры и искусства, коему подчинены теперь и местные, крайне богатые предметами, музеи, Полтавская губернская земская управа встретила с явлением нежелания некоторых владельцев оставлять спасенные комитетом их предметы даже под временной охраной отдела. Целый ряд предметов, выдающихся по своей художественной, исторической и культурной ценности, предметов чисто музейного характера, иногда уникальных, придется немедленно возвратить владельцам их, которые, безусловно, не могут гарантировать их безопасность на теперешнее тревожное время, когда местами можно ожидать нежелательных эксцессов. Кроме того, значительная часть таких предметов, в силу чрезвычайной дороговизны жизни и необеспеченности владельцев, будет продана в посреднические руки или другим частным лицам (с такими фактами отделу уже пришлось встретиться в своей деятельности) и могут быть навсегда потеряны не только для местного края, но и для всей нашей родины.

Реальная и действительная охрана памятников старины и искусства, по мнению Полтавской губернской земской управы, не может быть осуществлена без известных правомочий управы на хотя бы временное запрещение изъятия наиболее ценных предметов из ведения владельцев в смысле свободного распоряжения ими. По мнению управы, до выяснения вопроса о наилучшей охране культурных ценностей в общегосударственном масштабе, единствен-

ным способом, гарантирующим их неприкосновенность, является хранение в специальных музеях и хранилищах, находящихся под контролем такого пользующегося общественным доверием органа, как губернская земская управа. В таком случае, оставаясь частной собственностью, эти культурные ценности будут вполне обеспечены в своей сохранности, а не будут находиться под постоянной угрозой новой опасности расхищения или даже полного уничтожения их при помощи бесчисленного множества путей, какими богат переживаемый нами период времени.

Не имея точных указаний из центра относительно характера своей деятельности в области охраны культурных ценностей, Полтавская губернская земская управа затрудняется в осуществлении целого ряда начинаний, связанных с реальной охраной. В целом ряде случаев управе приходится встречаться с продажей крайне ценных вещей культурного значения, не имея возможности так или иначе повлиять на задержание этих предметов в руках, гарантирующих сохранность их не только как определенных культурных ценностей, но часто и ценностей чисто местного значения, изъятие коих из нашего края может явиться невознаградивой утратой. В особенности это касается архивных материалов и предметов местной истории и этнографии. Не менее катастрофично положение и церковной старины, которая, по сведениям губернской земской управы, постепенно исчезает из наших церквей, переходя чаще всего в частные руки.

Отсутствие какого-либо определенного правительственного или общественного надзора за памятниками архитектурного творчества (деревянные и каменные церкви, помещичьи дома, здания правительственных учреждений и других сооружений, имеющих художественную и историческую ценность) также озабочивает Полтавскую губернскую земскую управу, которая находит, что и эти памятники являются такой огромной культурной и художественной ценностью, что забота об их сохранении есть дело ближайшего будущего. Предоставление Полтавской губернской земской управе в лице ее отдела культуры и искусства права принятия мер к непосредственной охране этих памятников, запрещения разрушения их и обезобразывающих пристроек, перестроек и разного рода реставрационных работ, как наружных, так и внутренних, и предоставление фактической возможности провести регистрационно-исследовательские работы в этой области, что, несомненно, сыграло бы огромную роль в деле сохранения этих огромной ценности памятников исторической и художественной архитектуры. Столь же важно предоставление Полтавской губернской земской управе права выдачи разрешений и контроля над раскопками курганов, городищ и стоянок, ибо в противном случае предметы исторического значения, заключающиеся в них, будут расхищены лицами, мало заинтересованными сохранением целого ряда предметов, не имеющих денежной ценности, но крайне важных по своему историческому значению. До сих пор право такого контроля и выдача разрешений на производство раскопок принадлежало Императорской археологической комиссии в Петрограде³, которая предоставляла от себя право контроля местным научным учреждениям, в том числе и Полтавскому археологическому музею⁴. В настоящее время, когда мы отрезаны от этого центра, а местная административная власть не может претендовать на компетентность в такого рода вопросах, единственным органом, могущим взять на себя такой контроль, является губернская земская управа в лице ее отдела, коему подчинен и археологический музей в Полтаве.

Кроме культурных ценностей, являющихся продуктом деятельности самого человека, наш край имеет ценности иного характера, кои в других странах охраняются не менее бережно, чем первые. Такими ценностями являются памятники природы в виде девственных степей, древних лесов, культурных парков, редких зверей, птиц и т.д. В силу самой идеи охраны и эти памятники не могут быть игнорированы при планомерном и широком проведении охраны всех культурных ценностей. Как пример таких памятников в Полтавской губернии, губернская земская управа может указать на знаменитый лес в Диканьке и Милорадове, имеющий до 2 тыс. десятин, заповедную степь в Струковской экономии Константиноградского уезда и т. д. Полтавская губернская земская управа думает, что и эти памятники следует оградить от уничтожения, кое неминуемо последует в случае раздробления крупных земельных угодий. Считая, что охрана таких памятников природы также входит в сферу деятельности вновь образовавшегося отдела культуры и искусства, управа поручила ему детальное выяснение всех вопросов, связанных с такой охраной, чтобы к моменту проведения в жизнь нового земельного закона и о сохранении этих культурных ценностей можно было возбудить соответствующее ходатайство перед центральной властью.

По мнению Полтавской губернской земской управы, весьма многочисленные памятники культуры и искусства могут быть спасены в настоящее время лишь путем покупки у тех лиц, кои по тем или иным причинам вынуждены продавать их в посреднические или любительские руки. В виду того, что даже при условии нормального поступления окладных сборов Полтавская губернская земская управа не в состоянии затратить больших средств на такую покупку, и принимая во внимание, что на дело общегосударственного значения, каким является охрана культурных и исторических памятников, губернская земская управа уже ассигновала 1 млн 200 тыс. руб. (бюджет отдела культуры и искусства), она считает необходимым ходатайствовать перед Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России об ассигновании в ее распоряжение 300 тыс. руб. как единовременное безвозвратное пособие на покупку наиболее ценных предметов искусства, кои поступят в местные земские музеи. Кроме того, управа находит необходимым возбудить ходатайство об ассигновании еще 200 тыс. руб. на таких же условиях для проведения в жизнь охраны архитектурных памятников, регистрации, исследования и обмера, а где крайне необходимо – хотя бы самого незначительного ремонта, гарантирующего преждевременную гибель памятников.

На основании всего вышеизложенного, Полтавская губернская земская управа, принимая на себя обязанности по охране культурных ценностей на Полтавщине, считает необходимым почтительнейше ходатайствовать о следующем:

1. Об издании точных и подробных правил, коими бы управа могла руководствоваться при проведении реальной охраны.
2. О предоставлении губернскому земству права временного, впредь до разрешения вопроса в общегосударственном масштабе, изъятия наиболее ценных предметов искусства и старины, спасенных от большевиков, из ведения владельцев в смысле свободного распоряжения ими.
3. О предоставлении губернскому земству права контроля над продажей предметов исключительного интереса по своему научному или художественному значению с условием предоставления губернскому земству приоритета в деле покупки указанных предметов для своих музеев.

4. О предоставлении губернскому земству права контроля над продажей предметов церковной старины совместно с соответствующей духовной властью в губернии.

5. О предоставлении губернскому земству права фактической охраны над всеми памятниками художественной и исторической архитектуры в смысле защиты их от разрушения, перестроек, надстроек и принятия мер как к ремонту, так и к реставрации их.

6. О предоставлении губернскому земству права контроля над всеми раскопками курганов, городищ и стоянок на территории губернии и выдачи самих разрешений на право раскопок.

7. О предоставлении губернскому земству права разработки всех материалов, касающихся охраны природы на территории губернии для возбуждения соответствующего ходатайства перед центральной властью об отчуждении наиболее интересных мест под национальные парки.

8. Об ассигновании в распоряжение Полтавской губернской земской управы 300 тыс. руб. на покупку наиболее ценных предметов художеств.

9. Об ассигновании ей же 200 тыс. руб. на предварительные мероприятия по реальной охране памятников художественной и исторической архитектуры на всей территории Полтавской губернии.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 13–15зв. Машинопис, відпуск.

№ 5

Повідомлення

**до відділу культури та мистецтва при Полтавській губземуправі
про створення бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва,
культури та природи Прилуцької повітземуправи**

16 жовтня 1919 р.

Прилуцкая уездная земская управа имеет честь сообщить отделу культуры и искусства, для установления необходимой связи, что при управе основано бюро по охране памятников старины, искусства, культуры и природы, заведующим которого назначен профессорский стипендиат Иван Назарьевич Капустянский⁵.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 4. Машинопис, відпуск.

№ 6

Звернення

**бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи
Прилуцької повітземуправи до населення Прилуччини**

Жовтень 1919 р.

Намереваясь в непродолжительном времени открыть “Земский музей Прилуцщины”, уездная земская управа обращается к населению города и уезда с призывом пойти навстречу ей добровольными пожертвованиями вещей, могущих иметь хотя некоторый интерес для музея.

События последних лет, нарушив нормальную жизнь, повели к тому, что много ценных в историко-культурном и воспитательном отношении вещей погибло безвозвратно.

Нет гарантии для целости их и на ближайшее будущее.

А между тем земство имеет большую возможность, чем кто-либо из частных лиц взять на себя дело охраны таких памятников.

Музей в своих стенах мог бы приютить картины известных художников, старинные и современные; старых и редких изданий книги, церковные и светские, находки монет, скелетов, оружия и проч., имеющего значение как древность, также церковную утварь, старинные (17, 18 веков) костюмы, вышивки и другие материалы этнографического характера.

Коллекции чучел, растений (гербарии), художественные ученические работы (картины, лепка, аппликации) могли бы сделать музей ценным и в чисто педагогическом смысле – дело учителей помочь поставить на высоту этот отдел.

Всевозможные пожертвования, предложения, справки управа просит направлять и адресовать в основанное при ней “бюро по охране памятников старины, искусства, культуры и природы”, имеющей задачей в самых широких размерах помочь и способствовать охране и собиранию вообще культурных и художественных ценностей (библиотек частных, коллекций, архивов, а также построек, парков, заповедных лесов, курганов, подземных ходов и проч.).

Председатель управы
Секретарь
Заведующий Бюро

М. Линник
Ледин
Иван Капустянский

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 24. Друкарський відбиток.

№ 7

Лист

бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи Прилуцької повітземуправи до власників та керуючих мастками

19 жовтня 1919 р.

1. Олива (бывш. Харитоненко) – с. Качановка⁶
2. Ламздорф-Галагана – с. Секиринец⁷
3. В. П. Кочубея – с. Згуровка⁸
4. Скоропадского – с. Тростянец⁹
5. Масленникова (бывш. Милорадовича) – с. Толкачевка¹⁰
6. Рахмановой – с. Вейсбаховка¹¹
7. Бистрома – с. Заезд¹²
8. Н. Н. Маркевича – с. Туровка¹³

Прилуцкая уездная земская управа предлагает доставить в бюро по охране памятников старины, искусства, культуры и природы сведения о том, уцелел ли дом, парк, коллекции и все прочее ценное в культурно-художественном и историческом отношениях, находившееся в имении при бывших политических переворотах.

Управа просит также сообщить, какие меры приняты для охраны всего этого в настоящее время и не чувствуется ли необходимости в ней.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 8. Машинопис, відпуск.

№ 8

Лист

**бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури
та природи Прилуцької повітземуправи до власників колекцій**

19 жовтня 1919 р.

1. Имение В. П. Кочубея – с. Згуровка
2. Н. Н. Маркевичу о передаче картин, вещей историка Н. А. Маркевича¹⁴ – г. Прилуки
3. Юр. Гр. Каневский о передаче коллекции растений Сибири – с. Замостей, народная школа
4. Вл. Аф. Ф. Гишман о передаче монет и марок – г. Прилуки

Открывая в недалеком будущем “Земский музей Прилукины”, уездная земская управа имеет честь запросить Вас, не найдете ли Вы возможным передать в музей находящуюся в Вашем распоряжении коллекцию:

- 1) плахт и украинского шитья
- 2) картин, также вещей Н. А. Маркевича
- 3) растений Сибири
- 4) монет и марок

и вообще ценные в историко-культурном и этнографическом отношении предметы.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 9. Машинопис, відпуск.

№ 9

Лист

**бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури
та природи Прилуцької повітземуправи до Сергія¹⁵,
архімандрита Густинського Троїцького монастиря¹⁶**

23 жовтня 1919 р.

Основывая в недалеком будущем “Земский музей Прилукины”, уездная земская управа имеет честь обратиться к Вам с просьбой передать в музей отдельные из старинных вещей, принадлежащих монастырю (портрет Дмитрия Ростовского¹⁷ на полотне, “Евангелие учительное” еп. Каллиста¹⁸, Евангелия Московской и Львовской печати 17 века, “Обед душевный” Симеона Полоцкого¹⁹, “Тактикон” еп. Никона²⁰, предметы утвари, иконы и проч.).

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 16. Машинопис, відпуск.

№ 10**Лист**

**бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи
Прилуцької повітземуправи до керівників навчальних закладів повіту
з проханням надсилати роботи учнів до музею**

25 жовтня 1919 р.

Директору казенной мужской гимназии²¹

В Прилуцкую общую гимназию²²

В гимназию Федоренко²³

Дегтярская тк[ацкая] мастерская²⁴

Прилуцкое коммерческое училище²⁵

Прилуцкая женская гимназия²⁶

Намереваясь в непродолжительном времени открыть “Земский музей Прилуцщины”, в котором предполагается и учебно-педагогический отдел, уездная земская управа имеет честь обратиться через вас к педагогическому персоналу вверенной вам школы с просьбой представлять в музей различные работы учеников, могущие иметь общественно-воспитательный интерес.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 22. Машинопис, відпук.

№ 11**Лист**

**керуючого Парафієвським мастком до бюро з охорони пам'яток
старовини, мистецтва, культури та природи Прилуцької
повітземуправи про стан Качанівської садиби**

29 жовтня 1919 р.

Милостивые государи!

На письмо Ваше от 21 октября с. г. настоящим сообщаем, что все имущество при Качановском дворце положительно разграблено и приведено в негодность, парк и в настоящее время беспощадно рубится отдельными лицами прилегающего населения. Здание дворца уцелело, но значительно пострадало.

Имеющаяся при Еленовском сахарном заводе²⁷ (в 5 верстах от Качановской усадьбы) охрана далеко недостаточная и Качановский дворец со всеми постройками и парк в настоящее время не охраняются. Крайне было бы необходимым поставить охрану в Качановке, дабы предотвратить порубку парка и сохранить усадьбу и дворец от поджога злоумышленниками

Управляющий имением

Бухгалтер*

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1053 а, арк. 23. Машинопис, оригінал.

* Підписи нерозбірливі.

№ 12

Лист

бюро з охорони пам'яток старовини, мистецтва, культури та природи Прилуцької повітземуправи до Управління Оленівським цукровим заводом та Парафіївським маєтком з пропозицією передати до музею речі, що залишилися в садибі с. Качанівка

5 листопада 1919 р.

В ответ на отношение от 29 октября с. г. управа предлагает сохранившиеся во дворце культурные и исторические ценности (картины, коллекции, книги и пр.) передать в музей при оной, где они будут в безопасности.

Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, оп. 1, спр. 1054 а, арк. 23. Машинопис, відпуск.

¹ Йдеться про “*Временное положение о Губернских и Уездных земских учреждениях в местностях, находящихся под управлением главнокомандующего Вооруженными силами на юге России*” від 4 липня 1919 р., згідно з яким крім традиційних сфер соціальної політики (народна освіта, охорона здоров'я, статистичні дослідження та сільське господарство) на земства були покладені широкі повноваження щодо внутрішнього життя повітів і губерній: починаючи з “мер борьбы против пьянства и неpotребства” і закінчуючи “содействия развитию местной кустарной и фабрично-заводской промышленности”.

² Йдеться про період історії Української держави з 29 квітня до 26 грудня 1918 р., коли державу очолював гетьман Павло Скоропадський.

³ *Імператорська археологічна комісія* заснована в 1859 р. на основі Комісії для вивчення старожитностей і з 1889 р. була єдиною установою, що видавала дозволи на розкопки на державних, міських і селянських землях. Комісія займалася й охороною та реставрацією пам'ятників. Ліквідована в 1919 р. із передаванням функцій Російській академії історії матеріальної культури.

⁴ *Полтавський археологічний музей* існував при Полтавському археологічному комітеті, що був створений відповідно до указу Синоду при Єпархіальному управлінні в 1906 р. Після встановлення радянської влади в 1919 р. експонати передані до державного музею.

⁵ *Капустянський Іван Назарович* (18 верес. 1894 – 14 листоп. 1937) – літературознавець, бібліограф, педагог. Народився в сім'ї дяка. Навчався в Лубенській і Полтавській духовних семінаріях (1909–1912), Ніжинському історико-філологічному інституті (1912–1916). У серпні 1916 р. призваний до армії. Після демобілізації у 1918 р. закінчив лекторські курси при Міністерстві народної освіти, став професорським стипендіатом при Київському університеті. У квітні 1919 р. переїхав до Прилук, де викладав історію української літератури в місцевому народному університеті, очолював повітовий комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини, виступив ініціатором заснування повітового музею в колишньому маєтку Галаганів у Сокиринцях. Влітку 1921 р. призначений до Полтави головою губернського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи. У липні 1923 р. переїхав до Харкова, закінчив аспірантуру при кафедрі мовознавства. Наприкінці 1920-х років був затверджений науковим співробітником Інституту імені Т. Шевченка, доклав зусиль для становлення музею-заповідника на могилі Кобзаря. У грудні 1934 р. був заарештований за контрреволюційну діяльність. У 1935 р. засуджений до 5 років ВТТ. В ув'язненні захворів і помер.

⁶ Початок *Качанівського маєтку* сягає 1771 р., коли за дорученням Катерини II Качанівка була викуплена в казну й подарована графу П. О. Рум'янцеву-Задунайському. На його замовлення за проектом московського архітектора К. Бланка український зодчий М. Мосцепанов збудував палац у псевдоготичному стилі. Невдовзі біля палацу був розбитий парк, поруч із палацом збудовані службові приміщення та флігелі, а в парку – декоративні будинки, з яких до нашого часу збереглися грот під “бесідкою Глинки” та архітектурна композиція “Романтичні руїни”. У 1808 р. С. П. Рум'янцев продав маєток Г. Я. Почечі та його дружині, за часів яких палац був знесений і на його місці збудований одноповерховий будинок. Після смерті садиба перейшла до сина П. А. Почеки від 1-го шлюбу Г. С. Тарновському, який розпочав будівництво палацу в стилі класицизму та змінив планування парку. В садибі Тарновський зібрав велику бібліотеку та колекцію картин відомих європейських і російських майстрів. Тут гостювали відомі письменники, поети, композитори, художники. За В. В. Тарновського-молодшого парк був розширений, алеї були прикрашені малими архітектурними формами, лавками, мармуровими скульптурами, створений каскад з 12-ти ставків. В садибі був створений музей українознавства, особливе місце серед речей якого займали речі, пов'язані з Т. Шевченком. 1898 р. був змушений продати Качанівку разом із цукровим заводом в Парафіївці П. Харитоненку у посаг дочці Олені. Харитоненко збільшив територію парку, реконструював палац і флігелі. Після розлучення з князем М. Урусовим Олена Павлівна одружилася з бароном Михайлом Олівом. Він продовжував традиції колекціонування, запрошував до Качанівки відомих художників свого часу. Після Жовтневої революції садиба була націоналізована та розграбована. З 1925 р. тут містилася дитяча комуна ім. Воровського, у роки Великої Вітчизняної війни та післявоєнні роки – шпиталі, згодом – протитуберкульозний санаторій. 24 листопада 1981 р. Качанівка оголошена державним історико-культурним заповідником.

⁷ Маєток *Ламздорфов-Галаганів* знаходився у с. Сокиринці, яке до 1716 р. було вільним козацьким селом, коли гетьман І. Скоропадський надав його прилуцькому полковнику Гнату Галагану. 1888 р., після смерті Г. П. Галагана, припинився рід по чоловічій лінії. Усі маєтки перейшли до Марії Павлівни Галаган, чия дочка Катерина Комаровська одружилася з генерал-лейтенантом К. М. Ламздорфом і йому було дозволено іменуватися графом Ламздорф-Галаганом. Сокиринський палац був споруджений у 1823–1829 рр. за проектом арх. П. А. Дубровського в стилі ампір і плавно сполучається з Сокиринським парком. У будинку налічувалося 60 кімнат, а критими переходами палац поєднується з двоповерховими флігелями. З 1920 р. тут містилася агрономічна школа, пізніше – Сокиринський сільськогосподарський технікум.

⁸ *Згурівка* заснована в останній чверті XVII ст. як хутір. У XIX ст. землевласником був гвардії капітан Петро Аркадійович Кочубей, який у 1910–1913 рр. побудував цукроварню, а від неї залізничну колію до Яготина. У садибі Кочубея насаджено великий парк, побудовано розкішний палац, який до наших часів не зберігся. *Кочубей Василь Петрович* (1868–1940) – з 1890 р. одружений на своїй троюрідній сестрі Варварі Василівні Кочубей (1869–?), дочці Василя Васильовича Кочубея та Марії Іванівни Драгневич. Син П. А. Кочубея.

⁹ Виникнення *комплексу в с. Тростянець* пов'язане з ім'ям Скоропадського Івана Михайловича (1804–1887) – нащадка гетьмана Лівобережної України І. І. Скоропадського (1646–1722). На початку 1820 р. Скоропадські купили в козака з с. Васьківці хут. Тростянець. 1830 р. хутір з навколишніми землями перейшов у спадок І. М. Скоропадському, який збудував тут палац, церкву, господарські будівлі, заклав парк, спорудив греблі й загати, в результаті чого на площі понад

10 га утворилися 4 стави: Великий, Куциха, Лебединий, Безіменний, що стали головними елементами паркового комплексу. Перші дерева висаджено 1834 р. у затишному виярку Богівщина. Поруч із Великим ставом на площі понад 20 га висаджено ялини й тополі каролінські. Незабаром Богівщина поповнилася багатою колекцією здебільшого рідкісних дерев. 1836 р. почалося висадження дерев групами. До кінця 1830-х років на польових землях уже росло багато берез, лип, кленів, дубів, хвойних. Насадження розмежовувалися мальовничими галявинами. На поч. 1840-х років у парку з'явилися дерева з Петергофського, Ризького, Нікитського ботанічних садів, із саду В. М. Каразіна під Харковом. Тоді ж стали садити дерева за межами парку – смугами і галями. Кожна посадка складалася з дерев однієї чи кількох порід. Насадження гаїв створило м'який перехід від степового ландшафту до паркового масиву, захищало дендропарк від негоди, вітрів та суховіїв. У 1850-х роках садівники із Петергофа брати Євстигнеєви розробили план парку. Доріжки підводили до найоригінальніших ділянок і галявин. Найбільше розширення території парку припадає на 1860-і роки. У 1858 р. І. М. Скоропадський доручив садівнику К. Д. Шлінглофу створити штучний гірський сад. Цій роботі передувало створення місцевим художником-пейзажистом ландшафту із загостреними вершинами, що нагадували Альпи. Земляні роботи тривали майже 30 років. У II пол. XIX ст. ще інтенсивніше стали висаджувати екзотичні рослини. Наприкінці XIX ст. площа парку сягала 175, а разом з навколишніми галями – 350 га. Тут налічувалося 623 види дерев і кущів. В парку було чимало кам'яних та дерев'яних лавок, скульптур міфічних героїв та богів, збудовано дерев'яні альтанки, споруджено загати, греблі, мости. У наступні роки робота велася над посиленням художньої виразності. Після встановлення радянської влади парк увійшов до складу радгоспу “Тростянець”, 1938 р. був виділений у самостійну науково-дослідну одиницю, а 1940 р. оголошений державним заповідником.

¹⁰ *Село Товкачівка* вперше згадується 1628 р. До 1727 р. це було вільне військове село, “до ратуші Прилуцької прислушаюче”. Того ж року гетьман Д. Апостол надав його на ранг полковнику Г. Галагану. Але незабаром гетьман скасував свій універсал, і село знову стало вільним. 1730 р. Д. Апостол віддав Товкачівку на ранг генеральному хорунжому Я. І. Горленку. Серед власників у наступні роки був Петро Якимович Горленко, чия сестра Єфросинія одружилася (у другому шлюбі) з надвірним радником Антоном Гавриловичем Милорадовичем, нащадкам якого дісталася частина села.

¹¹ *Рахманова Олена Сергіївна* (28 верес. 1835 – 23 груд. 1916) – дочка декабриста С. Г. Волконського, онука героя Вітчизняної війни 1812 р. генерала М. М. Раєвського. Архітектурний ансамбль у с. Вейсбахівці (нині с. Білоріччя Прилуцького р-ну Чернігівської обл.) зведено за проектом архітектора, художника і майстра художньої кераміки Ягна Олександра-Едуарда Юлійовича (1848–1922), чоловіка О. С. Рахманової. Комплекс складався з палацу, готелю, флігеля, пекарні, господарчих будівель, церкви. З північного боку поєднувався з парком. Всередині палац і флігель розписував художник В. М. Соколов (1841–1921), товариш Ягна по навчанню в Москві та Італії. На другий поверх флігеля вели дерев'яні сходи, прикрашені тригранно-виїмчастим різьбленням поручнів. Різьблення прикрашало й верхні кімнати, дерев'яні стелі з кесонами. З 1928 р., після ремонту маєтку, в ньому діяла школа селянської молоді. Під час колективізації 1931 р. у маєтку містилася районна колгоспна школа, з 1939 р. відкрито середню школу. Під час Великої Вітчизняної війни палац зруйновано. З 1992 р. у відремонтованому та значно перебудованому флігелі почала діяти православна церква Московського патріархату.

¹² *Село Заїзд* вперше згадується 1629 р. 1716 р. гетьман І. Скоропадський віддав його Якиму Горленку. До початку ХХ ст. селом володіли представники роду Горленків. Також землевласниками були А. С. Абашидзе-Горленко і П. І. Маркевич.

¹³ Йдеться про *Маркевича Миколу Миколайовича* (народ. 9 лют. 1870), колезького реєстратора (1916), онука М. А. Маркевича (див. коментар 14). Був головою Прилуцької повітової земської управи (1903–1917).

¹⁴ *Маркевич Микола Андрійович* (26 січ. 1804 – 9 черв. 1860) – український історик, етнограф, фольклорист, поет і композитор. Навчався в приватній школі Білецького-Носенка у с. Лапинці, Благородному пансіоні при Головному педагогічному інституті в Петербурзі. У 1821–1824 рр. перебував на військовій службі. Після відставки повернувся до свого маєтку в с. Турівка. Займався дослідницькою роботою, збирав історичні документи козацької доби з метою створення першого українського енциклопедичного словника. Автор історичної праці “История Малороссии”. Створив історичний архів із рідкісними стародруками, гетьманськими універсалами, листами видатних діячів України й Росії, етнографічними конспектами – 12 тис. рукописів різними мовами.

¹⁵ Йдеться про *Сергія* (Лубенцов або Лабунцов, Лабунцев; 1874–1937), єпископа Золотоніського, розкольницького архієпископа Сумського. Народився в Прилуцькому повіті. По закінченні Полтавської духовної семінарії був парафіяльним священиком. Залишившись удівцем, прийняв чернецтво. Був архімандритом Золотоніського, згодом – Густинського Троїцького монастирів. З 1923 р. – єпископ Золотоніський, вікарій Полтавської єпархії. 1925 р. ухилився в розкол. У грудні 1937 р. заарештований й засуджений до вищої міри покарання – розстрілу.

¹⁶ *Густинський Троїцький монастир* заснований на поч. ХVІІ ст. на землях кн. Вишневецьких. Первісно – дерев’яний. Двічі горів (1636, 1671). Ансамбль склався протягом 2-ї пол. ХVІІ–ХVІІІ ст. і становить унікальний архітектурний комплекс доби бароко. Центральна споруда – дев’ятидільний, п’ятибанний Троїцький собор. У 2-й пол. ХVІІ ст. зведено надбрамні Миколаївську та Варваринську церкви. У 1693–1708 рр. зведена надбрамна п’ятибанна Петропавлівська (перебудована 1845) церква, трапезна з Воскресенською церквою. Тривалий час монастир був осередком ідейної боротьби проти унії та католицизму. У 1786 р. монастир перетворено в позаштатний, а у 1799 р. закрито. Відновлений 1844 р. Закритий після 1917 р., став дитячою колонією для безпритульних. Відкритий 1942 р. під час нацистської окупації й діяв до 1959 р. Потім у монастирі містився будинок перестарілих, пізніше – лікарня для психічно хворих. У 1993 р. у Густині відкрито Свято-Троїцький жіночий монастир Чернігівської єпархії Московського патріархату. Ведуться реставраційні роботи.

¹⁷ *Св. Дмитрій Ростовський* (світське ім’я – Данило Савич Туптало; 11 груд. 1651 – 28 жовт. 1709) – український церковний діяч, письменник-енциклопедист, проповідник. Навчався у Києво-Могилянській академії. 9 липня 1668 р. прийняв чернечий постриг. Був ігуменом Максаківського Преображенського (1681–1682), Батуринського Миколаївського (1682–1683, 1686–1692), Києво-Кирилівського (1697), Чернігівського Єлецького Успенського (1697–1699), Новгород-Сіверського Спаського монастирів. У 1701 р. висвячений митрополитом Сибірським і Тобольським, а 4 січня 1702 р. – митрополитом Ростовським. Автор численних богословських праць, проповідей, літературних творів.

¹⁸ Йдеться про *Калліста I* (пом. бл. 1363) – патріарха Константинопольського (1350–1363). Шанується в Православній церкві в лику святих.

¹⁹ *Симеон Полоцький* (у миру – Самуїл Гаврилович Петровський-Сітнянович; 12 груд. 1629 – 25 серп. 1680) – діяч східнослов’янської культури, духовний пись-

менник, богослов, поет, драматург, перекладач. Був наставником дітей російського царя Олексія Михайловича. Навчався в Києво-Могилянському колеґіумі, де був учнем Лазаря Барановича. Після смерті проповіді С. Полоцького були видані в 1681–1683 рр. у двох збірках, у т. ч. “Обід душевний”.

²⁰ Йдеться про *Никона Черногорця*, монаха Чорної гори, що поблизу Антіохії; жив у другій половині XI ст. Його книга “Тактикон”, яка являє собою роздуми про православну церкву та її потреби, про неправославних християн тощо, має значення для церковної археології та загальної історії, оскільки містить подробиці про стан справ на християнському Сході під час боротьби християн із сарацинами.

²¹ *Прилуцька чоловіча гімназія* заснована 22 вересня 1874 р. як чотирикласна прогімназія, з 1 липня 1878 р. перетворена в шестикласну прогімназію, а з 1 липня 1882 р. – у повну гімназію. Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР від 4 липня 1920 р. перетворена на єдину трудову школу. Зараз тут міститься школа № 1.

²² *Прилуцька загальна гімназія* створена 1917 р. Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР від 4 липня 1920 р. перетворена на єдину трудову школу.

²³ *Прилуцька приватна гімназія Т. Федоренко* відкрита згідно з наказом Міністерства народної освіти від 24 березня 1907 р. як прогімназія. 18 червня 1911 р. перетворена в повну гімназію. Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР від 4 липня 1920 р. перетворена на єдину трудову школу № 6.

²⁴ *Дігтярська ткацька школа-майстерня* заснована у травні 1898 р. Полтавським губернським земством у садибі, подарованій відомим українським меценатом Г. П. Галаганом. Заклад готував майстрів ткацтва й килимарства. Майстерня мала інтернат. У 1918 р. припинила роботу. Відновила свою діяльність як майстерня в 1922 р. У 1926 р. на базі школи-майстерні відкрито художньо-технічну школу.

²⁵ *Прилуцьке комерційне училище* створене в липні 1910 р. у м. Славути Волинської губ. У 1915 р., у зв’язку з початком військових дій, училище було евакуйоване до м. Лохвиця Полтавської губернії, а в 1917 р. – до м. Прилуки. Надавало спеціальну торгову освіту і знаходилось у віданні Міністерства торгівлі та промисловості. Ліквідоване на підстав постанови колеґії Прилуцької повітнаросвіти від 12 лютого 1920 р.

²⁶ *Прилуцька жіноча гімназія* заснована 1 серпня 1882 р. як прогімназія. Реорганізована в семикласну гімназію з серпня 1884 р., у 1887 р. відкрито восьмий спеціальний клас для підготовки учнів до діяльності домашніх вчителів. Згідно з постановою Наркомату освіти УСРР від 4 липня 1920 р. перетворена на єдину трудову школу. З 1930 р. будинок гімназії переданий Прилуцькому окрвиконкому.

²⁷ *Цукровий завод* у с. Парафіївка заснований 1846 р. поміщиком Г. Тарновським, який мешкав у родовому маєтку в с. Качанівка. Розпочав роботу 1852 р. й випускав продукції на суму близько 500 тис. руб. У 1897 р. маєток Тарновських у Качанівці разом із Парафіївським цукровим заводом купив П. Харитоненко. Протягом 1903–1904 рр. реконструйований і розширений. На честь старшої дочки Харитоненка завод став називатися Оленівським. У березні 1919 р. націоналізований. З 2011 р. не працює.

This publication enters into the scientific turn the documents covering activity of the Pryluky rural council in the sphere of the keeping of the monuments of art, antiques and nature during the Directory of UNR (August – December 1919).

Key words: Pryluky province; Zemstvo; the keeping of the monuments of art and antiques; Pryluky’s Museum; the Poltava Region; I. N. Kapust’yanskyi; the estates.

О. Я. ГАРАНІН, Ю. С. КОВТАНЮК*

**XVI МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХІВІВ
“СКЛАДНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА АРХІВИ”
ІЗ ЦИКЛУ COLLOQUIA JERZY SKOWRONEK DEDICATA
(19–20 ТРАВНЯ 2016 Р.)**

19–20 травня 2016 р. у м. Варшаві (Польща) відбулася XVI Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи “Складні питання історії та архіви” із циклу *Colloquia Jerzy Skowronek dedicata* (далі – конференція), яка проводилася Генеральною дирекцією державних архівів Республіки Польщі (*Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych*) та Інститутом національної пам’яті Республіки Польщі (*Institut Pamięci Narodowej*) (далі – ІНП Польщі).

Конференція проходила у приміщенні Генеральної дирекції державних архівів Республіки Польщі. Крім науковців та спеціалістів із Польщі та України, у конференції взяли участь документознавці та архівісти із Білорусії, Болгарії, Боснії та Герцеговини, Естонії, Казахстану, Латвії, Литви, Молдови, Росії, Румунії, Узбекистану та Фінляндії. Загалом близько 100 учасників із 12 країн світу, серед яких – і керівники національних архівів своїх країн: Республіки Польщі (Войцех Возняк), Республіки Молдови (Іон Варта), Фінляндської Республіки (Юссі Нуортева) тощо.

На конференції було заслухано та обговорено 24 доповіді, які були виголошені під час роботи 3-х секцій: “Архіви і процеси виявлення та вирішення складних питань історії”, “Архіви та переміщення населення в ХХ ст.” та “Архіви перед обличчям інших викликів сучасності”. Найбільшою була перша секція, яка тривала весь перший день конференції та складалася з 4-х частин. Всі секції було проведено в одному приміщенні, що дало можливість взяти участь в їхній роботі всім учасникам конференції. Робочі мови конференції: англійська, польська та російська.

Від України в конференції взяли участь: директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

---

* *Гаранін Олександр Якович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Ковтанюк Юрій Славович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного електронного архіву України.

(далі – УНДІАСД), к. і. н., с. н. с. О. Я. Гаранін; директор Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА України), к. і. н. Ю. С. Ковтанюк; директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) А. А. Когут; заступник директора Центрального державного кінофотофоноархіву імені Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного), к. і. н. Т. О. Ємельянова; начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України, м. Харків (далі – ЦДНТА України) А. О. Алексеєнко. Українська сторона репрезентувалася на конференції п'ятьма доповідями¹, з яких чотири були виголошені авторами особисто.

Директор ГДА СБУ А. А. Когут виступив під час роботи 4-ї частини 1-ї секції з доповіддю “Реформа доступу до архівів комуністичних спецслужб в Україні”, яку виголосив польською мовою. Основну увагу в своїй доповіді А. А. Когут звернув на особливості Закону України від 09. 04. 2015 № 316-VIII “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” та плани його реалізації, за які відповідає Український інститут національної пам'яті. Основним є питання створення електронного архіву документів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.

Інші українські учасники конференції виступили з доповідями під час роботи 3-ї секції “Архіви перед обличчям інших викликів сучасності”. Директор УНДІАСД О. Я. Гаранін та директор ЦДЕА України Ю. С. Ковтанюк виступили із спільною доповіддю “Еволюція інформатизації архівної справи в Україні: теоретичні та практичні аспекти”, під час якої у стислій формі проаналізували основну джерельну базу та історіографію щодо інформатизації різних сфер діяльності України. На підставі дослідження було зроблено висновок стосовно провідної ролі інтелектуальної складової інформатизації, яка ґрунтується на сучасних технологіях, що надають можливість реалізації сукупності взаємозв'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян та суспільства. Це дозволило вивести твердження про якісне проведення інформатизації діловодства та архівної справи, яке залежить від керівної ролі документознавців та архівістів, враховуючи міждисциплінарний характер цього процесу. Крім того, в доповіді було наведено результати дослідження історії інформатизації, на підставі якого виокремлено 5 етапів інформатизації архівної справи в Україні. За цим дослідженням зроблено висновок щодо завдань, які ставили перед собою архівісти в межах механізації, автоматизації, комп'ютеризації та початкової інформатизації, які й досі залишаються актуальними, а міняються лише способи їх вирішення, що виникають з появою нових

Під час відкриття конференції (зліва на право): з вітальним словом до учасників конференції звернувся відомий польський історик-медієвіст, професор Войцех Фалковський (Wojciech Falkowski) із Інституту історії Варшавського університету; Генеральний директор державних архівів Польщі Войцех Возняк (Wojciech Wozniak); экс-директор ІНП Польщі, доктор Лукаш Камінський (Łukasz Kamiński); Івар Каігу (учасник із Естонія), м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.

технологій. Інформаційні технології, що постійно розвиваються, надають архівістам нові можливості, які дозволяють планувати нові завдання інформатизації щодо окремих архівних процесів, що не можна було вирішити за допомогою технологій з меншими можливостями.

Директор УНДІАСД О. Я. Гаранін, скориставшись нагодою, презентував на конференції останній випуск наукового щорічника “Студії з архівної справи та документознавства”²², що видається Інститутом, розповів про офіційний веб-сайт УНДІАСД, де можна отримати доступ до всіх видань Інституту в електронній формі та передав примірники презентованого щорічника Генеральному директору державних архівів Польщі Войцеху Возняку та віце-президенту Асоціації польських архівістів (Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, SAP), професору Кшиштофу Стрийковському (Krzysztof Strykowski).

Заступник директора ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Т. О. Ємельянова виступила з доповіддю “Аудіовізуальні архіви в цифровому просторі (із досвіду роботи ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного)”, в якій висвітила досвід Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного щодо архівування й актуалізації аудіовізуальних колекцій на сучасному етапі його розвитку. Пріоритетним напрямом у сфері забезпечення збереженості та доступу до архівних колекцій визнано оцифрування документів.

У доповіді було викладено основні методичні засади та технологічні рішення створення цифрових копій документів і формування фонду користування. Т. О. Ємельянова розглянула особливості формування архівної колекції цифровими аудіовізуальними документами. Наголосила на потребі перегляду та удосконалення національного законодавства, зокрема, у сфері інтелектуальної власності. Акцентувала увагу на доцільності розроблення й прийняття фінансово забезпеченої національної програми збереження цифрової спадщини, орієнтованої на взаємодію між архівами, бібліотеками та музеями, що сприяло б реконструкції розпорошеного між вказаними інституціями аудіовізуального сегменту, економії матеріальних ресурсів, пошуку додаткових джерел фінансування спільних проектів, і нарешті, посилило б роль і вплив цих установ у суспільстві.

Також Т. О. Ємельянова виступила модератором 3-ї частини 1-ї секції “Архіви і процеси виявлення та вирішення складних питань історії”.

Начальник відділу використання інформації документів ЦДНТА України А. О. Алексеєнко виступила із доповіддю “Документна інформація архівної науково-технічної документації – ключ до уточнення спірних фактів або свідоцтво нереалізованих ідей”, в якій на прикладі досвіду роботи ЦДНТА України довела, що до нині архівна науково-технічна документація (далі – НТД) недостатньо представлена як джерело інформації для вирішення складних питань історії. На підставі аналізу НТД можна значно розширити спектр історичних досліджень, зокрема щодо потенційної недостовірної інтерпретації подій, яких стосується НТД, якщо під час історичних розвідок досліджується лише НТД, як джерело інформації, без аналізу відповідних управлінських документів, доступ до яких ускладнюється тим, що ці документи не передавалися разом з НТД до ЦДНТА України, а зберігаються в інших державних архівах за місцем їх походження.

На нашу думку, це новий погляд на комплектування документами державних архівів. Традиційно, серед українських архівістів обговорюється питання розривності (на противагу принципу неподільності) фондів, пов’язане з передаванням НТД до ЦДНТА України, але більшість спеціалістів погоджуються, що така практика дозволить забезпечити краще збереження НТД, а це вище за проблему неподільності фондів. Вважаємо, що з позицій архівної справи підхід щодо комплектування ЦДНТА України управлінськими документами є не прийнятним, крім того, він суперечить чинній законодавчій та нормативно-правовій базі в сфері архівної справи. Однак, доцільним є теоретичні дослідження щодо порядку визначення зв’язку між документальними комплексами управлінської документації, що зберігаються в державних архівах України, та відповідної НТД, що зберігається в ЦДНТА України. У разі позитивного результату, таке дослідження може стати підґрунтям для

До учасників конференції звернувся директор УНДІАСД, к.і.н., с.н.с., О. Я. Гаранін, розпочинаючи спільну доповідь з директором ЦДЕА України, к.і.н. Ю. С. Ковтаниюком на тему “Еволюція інформатизації архівної справи в Україні: теоритичні та практичні аспекти”, м. Варшава (Польща), 20 травня 2016 р.

покращення доступу користувачів до всього комплексу документів юридичних та фізичних осіб, в діяльності яких створювалася НТД, але які зберігаються в різних державних архівах.

Виходячи з теми конференції “Складні питання історії та архівів”, виступи інших учасників в основному стосувалися жорстоких подій в історії їхніх країн, пов’язаних із війнами, репресіями, тоталітарними режимами, зовнішньою агресією, експансією та анексією, переміщенням населення, геноцидом за національною, релігійною та політичною ознаками, які сталися в ХХ–ХХІ ст. У зв’язку з цим порушувалися такі питання:

– відкритого доступу до документів, що стосуються цих подій з метою встановлення історичної правди та доведення злочинів винних з урахуванням національних законодавчих баз та вимог міжнародного права. Особливу увагу було приділено практиці вибіркового надання доступу до певних документальних комплексів, що залишилися у спадок від тоталітарних режимів, вибіркового знищення документів без проведення експертизи цінності (із доповіді “Експертиза цінності та знищення документів у сучасному архівознавстві. Вплив на історичні дослідження” румунського архівіста Христіана Аніти (Cristian Anita), що суттєво впливає на результати історичних досліджень. У зв’язку із лавиноподібним зростанням кількості документів у сучасних умовах, що суттєво ускладнює керування документаційними процесами, у тому числі архівними, Христіан Аніта поставив питання до обговорен-

Заступник директора ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, к.і.н. Т. О. Ємельянова під час керування секцією “Архіви і процеси виявлення та вирішення складних питань історії”, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.

ня щодо доцільності їх вибіркового зберігання: зберігати всі документи або вибірково знищувати? Щодо української архівної справи, фактично, питання стосується доцільності проведення експертизи цінності документів. Також піднімалося важливе питання забезпечення вимог національних законів щодо обмеження доступу до персональних даних, дія яких може поширюватися на зазначені вище документи (із доповіді польського історика-архівіста Анни Крохмаль (Anna Krochmal) “Роль архівів у з’ясуванні польсько-єврейських відносин під час Другої світової війни”);

– першочергового оцифрування окреслених масивів документів із метою поширення їхньої інформації сучасними засобами інформаційних та комунікаційних технологій, зокрема, створення веб-орієнтованих електронних інформаційних ресурсів для віддаленого доступу до них за допомогою мережі Інтернет (із доповідей працівників ІНП Польщі та директора ГДА СБУ А. А. Когута);

– пошуку та повернення документів і музейних предметів, що були втрачені під час складних подій, наприклад, переміщених за межі своїх країн (із доповіді “Переміщення латвійських архівних документів під час Другої світової війни” латвійського архівіста Карліса Звіргздінса (Karlis Zvirgzdins). Нині в багатьох країнах постійно ведеться робота щодо їх повернення, однак відсотки неповернутих архівів залишаються досі високими. Естонський архівіст Івар Каігу (Ivar Kaigu) поділився досвідом виявлення документів, що вважалися втраченими в результаті їх переміщення за межі Естонії, та були виявлені на території країни. Про цікавий досвід роботи архівів Росії та Фінляндії щодо повернення

переміщених архівних документів доповів модератор 3-ї частини секції “Складні питання історії та архівів” відомий фінський архівіст Юссі Нуортева (Jussi Nuorteva), який наголосив, що для прискорення отримання доступу до цих документів, архівні установи, в яких ці документи на сьогодні зберігаються, оцифровують їх та повертають у вигляді оцифрованих копій до країн свого походження;

– відновлення документів, що були навмисно знищені або пошкоджені для їх остаточного знищення з метою приховування злочинів проти держави, суспільства, громадян. Досвідом встановлення історичної правди в таких умовах з учасниками конференції поділився румунський архівіст, доктор Абрахам Форін (Abraham Fogin) на прикладі виявлення колабораціоністів – вихідців із румунської спецслужби Секурітато, які намагалися уникнути покарання за рахунок знищення більшості документів щодо діяльності цієї спецслужби, після чого залишилися лише акти про їх знищення. Крім того, під час пожежі в офісі Секурітато було знищено більше 100 тис. справ співробітників цієї служби, у т. ч. мікрофільми. Робота ведеться за допомогою порівняльного аналізу інформації документів, дотичних до цих подій, свідчень очевидців та підозрюваних;

– перевіряння інформації, до якої є підозра щодо її навмисної фальсифікації або наданої за сфальсифікованими документами. Така інформація може стосуватися недостовірних генеалогічних досліджень, відомостей про осіб, причетних до злочинів репресивних органів, армій країн-агресорів, встановлення права власності об'єктами нерухомості, землею, рухомими предметами, авторського права, що виникало до зазначених злочинних подій (із доповіді “Відновлення естонського громадянства” естонського архівіста Івара Каігу (Ivar Kaigu)).

До найбільш складних питань історії, вважаємо, слід віднести події, що стосуються вбивства людей без попередніх розслідувань їхніх злочинів, доведення їхньої вини та винесення вироків судів, без будь-яких прямих документальних підтверджень цих злочинів. Це питання було порушено в доповіді польського історика-архівіста Анни Крохмаль (Anna Krochmal) “Роль архівів у з'ясуванні польсько-єврейських відносин під час Другої світової війни”. Однак, робота щодо відновлення історичної правди ведеться за документами, що збереглися та стосуються особи до злочинних подій, які зберігаються в архівах інших країн, приватних архівах, на підставі свідоцтв очевидців. Уся отримана інформація збирається, аналізується, перевіряється і тільки після цього оприлюднюється в друкованих виданнях та електронними засобами для віддаленого доступу до неї за допомогою мережі Інтернет. Анна Крохмаль навела низку позитивних прикладів польсько-єврейських відносин під час Другої світової війни, коли поляки різними способами допомагали корінному єврейському населенню уникнути геноциду з

боку німецько-фашистських загарбників: переховували людей, забезпечували їжею, медикаментами, грошима, документами, що свідчили про їх неєврейське походження. Особливу роль у цьому питанні відіграла греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Цікавим є факт проведення пластичних операцій для зміни зовнішності євреїв. Безперечно, ці заходи дозволили уникнути знищення десятків тисяч людей єврейського походження, однак значно ускладнили сучасні генеалогічні дослідження щодо визначення походження багатьох нащадків людей, яким вдалося вижити завдяки знищенню або фальсифікації документів.

Під час доповіді Анною Крохмаль було поставлено важливе питання: “Як поляки відносилися до знищення євреїв?” Незважаючи на те, що питання стосується польсько-єврейських відносин під час Другої світової війни, і у доповіді було наведено достатньо позитивних прикладів з цього приводу, відповідь на нього не є однозначною. Більш того, таке саме питання слід ставити й для з'ясування історичної правди багатьох інших подій ХХ–ХХІ ст. на теренах центральної та східної Європи. Підтримуючи звернення Анни Крохмаль, вважаємо, що уникнення вирішення подібних питань лише сприяє загостренню сучасних міжнародних відносин та мирного існування різних народів та релігійних громад, породжує національну та релігійну нетерпимість, приниження, відкриту агресію, вандалізм та екстремізм, що ґрунтується на підміні цінностей, яка можлива лише за відсутності історичної правди. Україна не є виключенням, чимало складних питань в її історії потребує такого ж відкритого багатовекторного виваженого вирішення, а за його результатами – засудження винних, визнання вини та покаяння перед постраждалими злочинців або держави-агресора, що, на нашу думку, тільки буде сприяти дружнім відносинам між народами та країнами в майбутньому.

Тему встановлення історичної правди в умовах відсутності документів продовжила у своїй доповіді “Увічнення військовозобов'язаних і цивільних жертв війн та озброєних конфліктів ХХ ст. у політиці польських архівів” відомий польський історик-архівіст Єва Росовська-Якубчик (Ewa Rosowska-Jakubczyk). Доповідачка оприлюднила відомості про польські цвинтарі за межами Польщі, що утворилися під час загибелі поляків у Першій та Другій світових війнах, насильного переміщення поляків за часи Радянського Союзу, окупації Польщі фашистською Німеччиною та інших конфліктів. Те ж саме стосується поховань іноземців на теренах Польщі. Дослідниця презентувала проект реєстру військових цвинтарів на території Польщі, що окрім польських кладовищ містить німецькі, російські, угорські, французькі та ін., які утворилися, починаючи з часів Наполеонівських походів, та налічує більше 11 тис. об'єктів.

Виступ Анни Крохмаль (Anna Krochmal) з доповіддю “Роль архівів у з’ясуванні польсько-єврейських відносин під час Другої світової війни”, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.

Безперечно, найцікавішою виявилася доповідь “Відновлення пошкоджених архівних документів. Порівняння методів, що застосовуються Бюро видавання та архівування документів Інституту національної пам’яті в м. Катовице та Відомством із керування документацією Штазі (BStU)” працівника ІНП Польщі Ярослава Лабовича (Jarosław Łabowicz), яка викликала жваве обговорення учасників конференції. Ярослав Лабович поділився досвідом польських та німецьких спеціалістів щодо відновлення документів спецслужб Польщі та Німеччини, що були пошкоджені працівниками цих спецслужб механічними засобами (шредерами) та пошматовані власноруч під час набуття незалежності Польщі та утворення єдиної Німеччини. Частина пошкоджених документів зберігаються в архівосховищах у картонних коробках та тканинних, поліетиленових і паперових мішках, у переважній більшості у тій самій послідовності, в якій вони склалися після їх утворення.

Спочатку учасникам конференції було презентовано ручну методику відновлення зазначених документів, коли архівісти послідовно опрацьовували частини із однієї упаковки та візуально відшукували підходящі частини документів і здійснювали їх рівняння спеціальними прасками та склеюванням.

Зважаючи на те, що частину документів шматували вручну всього на декілька частин, відсоток вдалого відновлення був високим. Частини

Виступ Єви Росовської-Якубчик (Ewa Rosowska-Jakubczyk) з доповіддю “Увічнення військовозобов’язаних і цивільних жертв війн та озброєних конфліктів XX ст. у політиці польських архівів”, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.

ни документів, що не вдавалося поєднати в цілі документи, складалися в коробки та маркувалися, як опрацьовані. Досвід відновлення документів за такою методикою доводив, що час, який доведеться витратити на відновлення всіх документів, становитиме більше сотні років, при цьому відсоток успішно відновлених документів буде неухильно зменшуватися, особливо це стосується дрібних частин, отриманих шляхом механічного пошкодження цих документів. Тому другу половину доповіді Ярослав Лабович присвятив технології автоматизованого відновлення пошкоджених документів. Його створили німецькі спеціалісти із Фраунгофівського інституту виробничого обладнання та технічних конструкцій (Fraunhofer Institut produktionsanlagen und konstruktionstechnik), які долучили до цієї роботи науковців-математиків, фізиків, професійних програмістів та інженерів-практиків. Запропонована технологія “віртуальної реконструкції документів” заснована на спеціалізованому програмному забезпеченні, що керує роботизованим конвеєром, який забезпечує виконання множини процесів автоматизованого опрацювання частин пошкоджених документів:

– спочатку частини документів послідовно вручну викладаються на спеціальний конвеєр, що рухає їх до різних детекторів, які визначають відсутність металевих предметів (скріпок) та наявності неправильної геометричної форми об’єкту, що досліджується;

– далі частини документів рухаються до камери, яка лазером наносить на кожну частину унікальні ідентифікатори у формі штриховки,

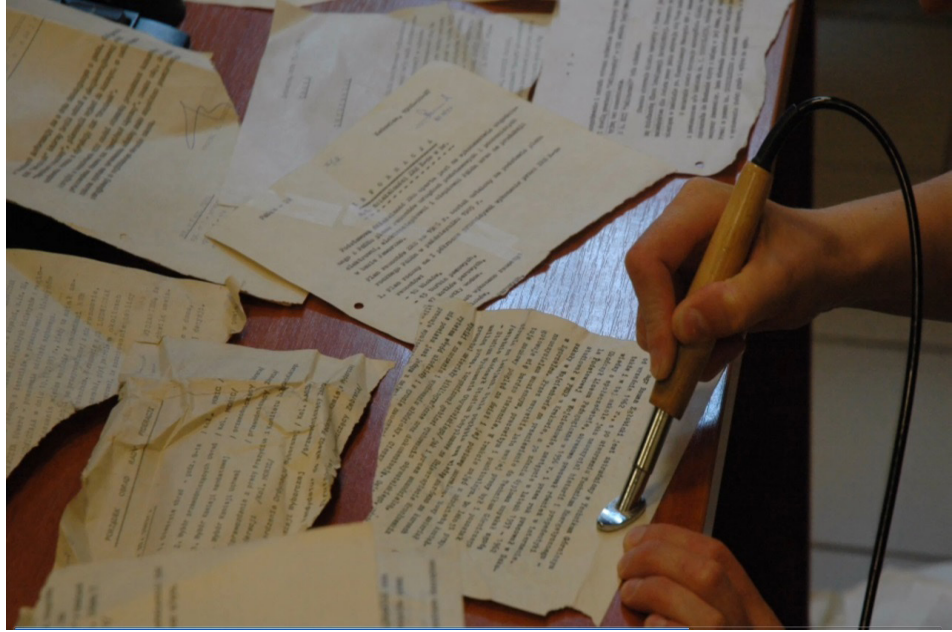
Архівосховище пошкоджених документів Штазі (BStU) в Німеччині.
Презентація на XVI Міжнародна конференція архівів країн Центральної
та Східної Європи “Складні питання історії та архівів”
із циклу Colloquia Jerzy Skowronek dedicata, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.
Кадр із фільму фондів ІНП Польщі, м. Катовиця.

невидимі у звичайному світловому спектрі. В подальшому вся інформація про марковану частину документа буде заноситися до бази даних під цим ідентифікатором;

– далі марковані частини рухаються на конвеєрі до блоку їх оцифрування. Образ сканованої частини автоматично зберігається в базі даних під нанесеним на оригінал унікальним ідентифікатором; автоматично із цього образу виділяється зображення контуру цієї частини, та її інформаційна складова, яка теж зберігається в базі даних під тим ж ідентифікатором. Крім того, в базі даних зберігаються властивості зображення носія, зокрема, його колір, фактура, регулярне зображення фону, а також текстової та графічної інформації, що зафіксована на цій частині документа, зокрема, властивості шрифту тексту (кегель, стиль, креслення). На цьому опрацювання паперових частин пошкоджених документів завершується. Вони знову відправляються на зберігання в архівосховище;

– наступні етапи виконуються за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення, що в автоматичному режимі здійснює пошук у базі даних контуру частини, який відповідає контуру доданої частини;

– якщо програма відшукує дві частини, що співпадають, тоді відбувається порівняльний аналіз щодо співпадання інших складових цих частин, які були виділені під час оцифрування зазначених частин;

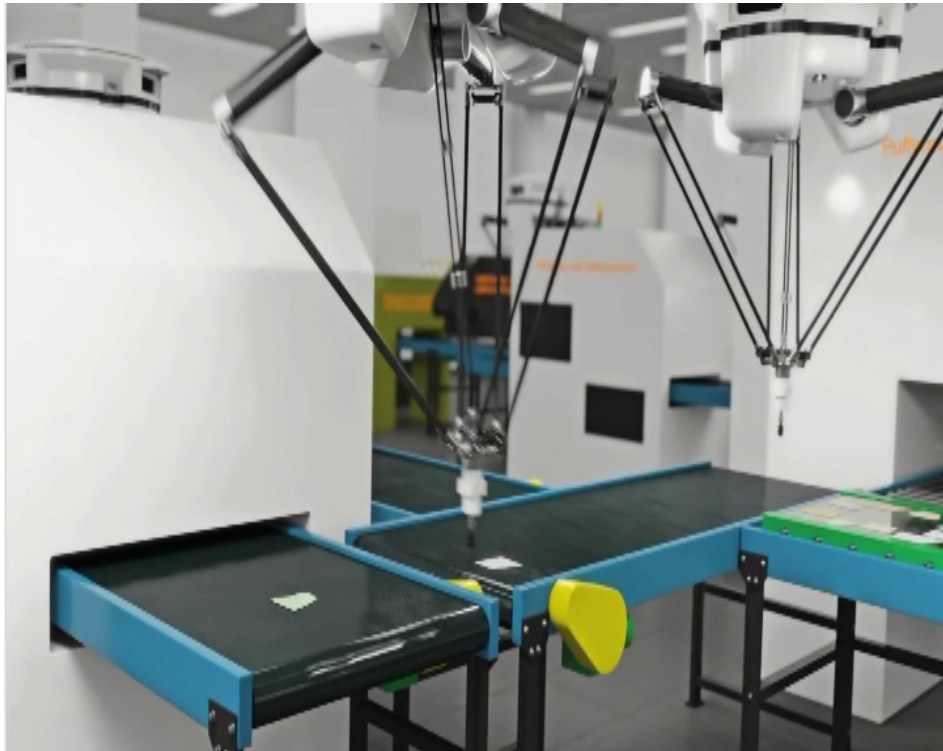
Презентація процесу відновлення пошкоджених документів вручну польськими архівістами на XVI Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи “Складні питання історії та архівів” із циклу *Colloquia Jerzy Skowronek dedicata*, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.
Кадр із фільму фондів ІНП Польщі, м. Катовиця.

– якщо частини повністю співпадають, про це робиться відповідний запис у базі даних, що стосується відновленого документа.

Цей процес повторюється для кожної нової частини пошкоджених документів, незалежно від їх розмірів. У результаті значно зросли швидкість відновлення документів та відсоток успішно відновлених документів.

Під час доповіді учасникам конференції було продемонстровано два фільми польською мовою, присвячені ручному відновленню пошкоджених документів польськими колегами та автоматизованому – німецькими спеціалістами. Слід зазначити, що таке наочне сприйняття інформації значно підсилило враження від доповіді.

Також, на нашу думку, серед інших слід виділити доповідь “Комплектування архівного фонду Інституту національної пам’яті – закон і практика” працівника ІНП Польщі Тереси Галлевіч-Долової (Teresa Gallewicz-Dołowa), який було присвячено пропозиціям щодо внесення змін до Статуту Інституту національної пам’яті Республіки Польщі. Уваги заслуговують зміни до статті 54 Статуту, в яких пропонується ввести покарання осіб, які перешкоджають наданню доступу до документів, що вимагає ІНП Польщі, шляхом позбавлення волі від 6 місяців до 8 років. Такий підхід до архівної справи викликає занепокоєння

Презентація роботи роботів у складі конвеєру системи “віртуальної реконструкції документів” на XVI Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи “Складні питання історії та архівів” із циклу Colloquia Jerzy Skowronek dedicata, м. Варшава (Польща), 19 травня 2016 р.
Кадр із фільму фондів ІНП Польщі, м. Катовиця.

польських архівістів, а до авторів наведених пропозицій виникає непросте запитання: “Чим запропоновані заходи відрізняються від тих, що застосовувалися репресивними органами?”.

Важливими стали зустрічі українських архівістів із польськими колегами в перервах роботи конференції. Так, заступник Генерального директора національних архівів Республіки Польщі Ришард Войтковський (Ryszard Wojtkowski) поділився досвідом щодо покращення забезпечення збереженості архівних документів, репрезентувавши перспектив щодо інвестицій в будівництво державних архівів Польщі в 2011–2016 рр. та плани на 2017–2020 рр.

У таблиці 1 наведені основні показники зазначених інвестицій.

Таблиця 1.

**Інвестиції в будівництво державних архівів Польщі в 2011–2016 рр.
та плани на 2017–2022 рр. із польського проспекту**

Місце розташування архівної установи	Рік впровадження в експлуатацію	Загальна площа, м ²	Корисна площа, м ²	Площа архівохранищ, м ²	Можливості щодо зберігання, mb akt
м. Gorzowie Wielkopolskim	2013	2 841	2 239	831	9 500
м. Radomiu	2013	2 797	2 388	1 051	>11 000
м. Zielonej Górze	2013	2 390	2 149	1 225	11 530
Адаптація та перебудова будинку кінця XVIII ст. під архівний відділ у м. Bolesławcu архіву м. Вроцлав			972		5 000
Архівний відділ у м. Bielsku-Białej архіву м. Katowicach	2015		2 522		10 000
Додаткова будівля архіву м. Гданськ				1 088	6 500
м. Rzeszowie	2016	5 492	4 878		32 000
м. Białymstoku	2018		2 870		11 000 (11 km)
м. Краков (будинок енергоощадний)	2019		14 000		80 000 (80 km)
м. Bydgoszczy	2017-2020		6 300		30 000 (30 km)
м. Koszalinie	Концепція	2 523,39		1 787,36	17 000 (17 km)

Також здійснено перебудову та оснащення новим архівним обладнанням будівель архівів м. Люблін. Адаптацію та перебудову будівлі під архівний відділ у м. Międzyzdrojach архіву м. Szczecin. До 2020 р. заплановано будівництво додаткової архівної будівлі в м. Познань. Також заплановано адаптацію існуючої будівлі в м. Suwałkach під вимоги архіву. Для отримання найкращих рішень для майбутніх інвестицій проводяться конкурси серед студентів архітектурних вишів щодо проєктів архівних будівель.

Подібним досвідом державних інвестицій в архівну справу поділився у своїй доповіді “Нові аспекти увічнення пам’яті репресованих осіб у роки Незалежності Республіки Узбекистан” колега з Узбекистану Алижон Махкамов (Alidjan Makhamov), повідомивши про будівництво та їх оснащення сучасним обладнанням десятків нових архівних будівель по всій території Узбекистану за часи незалежності республіки.

Під час роботи Конференції виконавчий директор Спілки архівістів України О. Я. Гаранін відновив контакти з колегами із Асоціації польських архівістів (Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, SAP) та досяг домовленості з її керівництвом про можливість офіційної зустрічі восени цього року в приміщенні Посольства Республіки Польщі в Україні в м. Києві, на якій заплановано підписати нову угоду про співпрацю між товариствами архівістів Польщі та України.

Висловлюємо вдячність польським колегам за високий рівень конференції, гостинність та можливість безоплатного отримання матеріалів заходу та архівних видань Генеральної дирекції державних архівів Республіки Польщі, а також ІНП Польщі.

Підсумовуючи досягнення Конференції, можна зробити такі висновки:

– подібні заходи забезпечують високий рівень обміну досвідом архівістів різних країн, що є підґрунтям для покращення їх взаємодії з метою з’ясування складних питань їх спільної історії, надання доступу до достовірної інформації цих подій та збільшення обсягів загальної інформації документів, що надається користувачам за допомогою інформаційних технологій, зокрема, забезпечення їх віддаленого доступу;

– українські фахівці демонструють високий теоретичний та практичний рівень підготовки, їх доповіді викликали жвавий інтерес колег із інших країн, оскільки їм вдалося озвучити до обговорення як важливі теоретичні питання документознавства та архівістики, так і поділитися практичним досвідом щодо їх вирішення;

– державні архіви України плідно співпрацюють із колегами з інших країн, надаючи їм посильну допомогу в з’ясуванні найскладніших питань історії цих країн та спільних з ними історичних подій за документами, що зберігаються в цих архівах. Результатом такої діяльності стають друковані видання довідкового характеру, веб-орієнтовані елек-

тронні інформаційні ресурси та міжнародні заходи на зразок цієї конференції. Про це неодноразово згадували учасники конференції в своїх доповідях, презентуючи різні довідники, бази даних та веб-сайти;

– незважаючи на високий теоретичний рівень українських архівістів у питаннях інформатизації архівної справи, створення єдиної системи електронного довідкового апарату до документів Національного архівного фонду, оцифрування архівних документів, на жаль, масштабні проекти загального характеру відсутні в архівній практиці України. Державні архіви продовжують діяльність щодо побудови автоматизованих пошукових систем до електронного довідкового апарату локального значення у межах власної компетенції та обсягів фінансування, яке залишається низьким. Це призводить до відсутності досвіду реалізації проектів загальнодержавного рівня, яким діляться архівісти з інших країн на подібних заходах. Однак, без інформатизації архівної справи України на належному рівні з часом буде спостерігатися збільшення “цифрового розриву” між державними архівами України та архівами тих держав, у яких інформатизація архівної справи є пріоритетним напрямом розвитку державної архівної системи та невід’ємною складовою загальнодержавних програм інформатизації;

– досвід щодо державних інвестицій у будівництво нових архівних будівель, передавання архівам уже існуючих будівель, їх адаптація та перебудова під потреби архівної справи в країнах Європейського Союзу (Польщі) і в країнах поза межами Європи (Узбекистан) доводить, що архівісти різних країн Світу мають єдину позицію щодо постійного зберігання традиційних документів із паперовими та плівковими носіями інформації. Не заперечуючи переваги впровадження електронного документообігу, вони розуміють, що відмова від створення та зберігання традиційних документів постійного та тривалого (понад 10 років) строків зберігання може призвести до втрати цих документів через відсутність (станом на сьогодні) інформаційних технологій, що можуть забезпечити постійне зберігання електронних документів, незважаючи на їх стрімкий розвиток. Це у майбутньому може призвести до “складних питань історії та архівів”. Зазначене повністю співпадає з позицією українських архівістів. Однак, на жаль, така єдність думок не спостерігається між архівістами України та керівниками й спеціалістами, що відповідають у нашій державі за впровадження електронного урядування, зокрема, електронного документообігу. Таке становище справ потребує негайного вирішення заради збереженості документів Національного архівного фонду та уникнення в майбутньому “білих плям” в історії України.

За результатами роботи заходу Генеральний директор польських державних архівів Войцех Возняк запропонував зробити основними питаннями наступної конференції, яку планується провести у 2017 р.,

питання щодо створення та організації роботи цифрових (електронних) архівів. Учасники конференції підтримали цю пропозицію.

---

¹ Сложные вопросы истории и архивы : програма XVI Международной конференции архивов стран Центральной и Восточной Европы “Сложные вопросы истории и архивы” из цикла Colloquia Jerzy Skowronek dedicata, 19–20 мая 2016 г., Республика Польша, г. Варшава [Электронный ресурс]. – 3 с. – Режим доступа: <http://colloquia.archiwa.gov.pl/files/UserFiles/Program-ru-2016.pdf>. – Загл. с экрана.

² Офіційна сторінка журналу “Студії з архівної справи та документознавства” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://undiasd.archives.gov.ua/studii/index.htm>. – Назва з екрана.

С. А. КАМЕНЄВА*

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ШЛЯХАМИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ”
(ДО 25-ОЇ РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ)**

18 серпня 2016 р. у приміщенні Державного архіву Київської області відбулася наукова конференція “Шляхами Незалежності: історичний аспект”, присвячена 25-ій річниці незалежності України.

Держархів Київської області, який виступив організатором конференції, ставив за мету презентувати джерельну базу архівних установ та інформаційний потенціал музеїв Київської області, усвідомити різноманітність джерел для вивчення історії незалежності України на регіональному рівні завдяки поєднанню зусиль архівних та музейних установ області, а також привернути увагу наукового загалу, краєзнавців, громадських організацій до питань використання документальних джерел.

У роботі конференції взяли участь 25 представників архівних, музейних, наукових установ, громадських організацій із 10-ти міст Київської області. Серед учасників конференції були також представники Інституту історії України НАН України, Міжнародного благодійного фонду імені Ярослава Мудрого, військово-історичного товариства “Спадщина”.

Звертаючись до присутніх, директор Держархіву Київської області С. А. Каменєва зазначила, що наукова конференція “Шляхами Незалежності: історичний аспект” не лише займає окреме місце у низці заходів напередодні 25-ої річниці незалежності, що проходять у Київській області, а й є доброю нагодою актуалізувати базові цінності українського суспільства, осмислити непростий досвід державотворення, вшанувати героїзм учасників визвольного руху. За її переконанням, об’єднання зусиль архівів, музеїв, бібліотек, які є науковими центрами й осередками національної пам’яті, свідчить, що найбільш результативними і суспільно затребуваними виявляються дослідження, що базуються на використанні різних джерел інформації, і в цьому плані конференція відкриває широке поле можливостей для оприлюднення нових здобутків.

У вітальному слові до учасників конференції заступник директора Департаменту організації архівної роботи – начальник відділу міжнародного співробітництва та зв’язків з іншими установами, к. і. н. Ю. А. Прилепішева акцентувала увагу не лише на актуальності тематики наукової конференції напередодні державного свята, а й на необ-

---

* *Каменєва Соф’я Арсеніївна* – директор Державного архіву Київської області.

Зліва направо: заступник директора Держархіву Київської області О. М. Лужинська, директор Державного архіву Київської області С. А. Каменєва, начальник відділу європейської інтеграції та взаємодії з міжнародними та громадськими організаціями Державної архівної служби України Прилепішева Ю. А., заступник директора-головний зберігач фондів Держархіву Київської області Г. В. Бойко.

хідності продовження практики Держархіву Київської області в організації наукових конференцій, “круглих столів”.

Президент Міжнародного благодійного фонду імені Ярослава Мудрого, к. пед. н. В. В. Стрілько у своєму виступі розповіла про події на Бориспільщині в період Української революції 1917–1921 рр., створення Бориспільської республіки, долю 50-ти активних учасників якої вже встановлено. Доповідачка також акцентувала увагу на необхідності активізації досліджень з історії боротьби за незалежність на Київщині та запропонувала провести низку заходів у Київській області, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 рр., у т. ч. обласну наукову конференцію.

Доповідь голови ради Військово-історичного товариства “Спадщина” В. Ф. Федька була присвячена організації і діяльності створеного у 1987 р. у м. Києві Українського культурологічного клубу та випускам самвидаву політичного спрямування – часописам “Вільне слово”, “Коло”, “Український вісник”, “Золоті ворота”, газет “Голос відродження”, “Замкова гора”.

Жваву дискусію на конференції викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Т. В. Пастушенко “Запровадження у 2014–2015 роках нових ритуалів святкування 9 травня в Україні, як стратегія утвердження державної незалежності”. У центрі уваги доповідачки перебували такі питання: як змінилися публічні презентації відзначення Дня перемоги, яку роль у цих нововведеннях відіграє громадянське суспільство, яким є ставлення до нових практик безпосередніх учасників заходів?

Екранізовану виставку “Незалежність: історія і сучасність” презентує головний спеціаліст відділу використання інформації документів та інформаційних технологій Держархіву Київської області Р. Я. Коваленко.

Подальше обговорення актуальних питань відбувалося під час роботи двох секцій: “Джерельна база архівів для досліджень з історії боротьби за Незалежність” та “Україна і Незалежність: інформаційний потенціал музеїв Київщини”.

Роботу першої секції відкрив завідувач відділу інформаційно-краєзнавчої роботи Білоцерківської міської централізованої бібліотечної системи, к. і. н. Є. А. Чернецький, який у змістовній доповіді ознайомив учасників конференції з результатами своїх досліджень за документами Держархіву Київської області про полковника Никифора Блаватного – одного з організаторів Вільного козацтва, вихователя гетьманича Данила Скоропадського та українського громадського діяча, письменника і публіциста в Аргентині.

Головний редактор газети “Культура і життя”, заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Є. В. Букет у своєму виступі розповів про життя та діяльність видатного гайдамацького ватажка, одного з очільників Коліївщини Івана Бондаренка та навів цікаві факти і подробиці з перебігу повстання надвірних козаків на Київщині.

Доповідь директора Держархіву Київської області С. А. Каменєвої “Губернію Київську здав... Губернію прийняв...” була присвячена одному із найбільш повних та автентичних історичних джерел із регіональної історії Української революції 1917–1921 рр. у Держархіві Київської області – фонду “Канцелярія Київського губерньського комісара Тимчасового уряду” (ф. 1716).

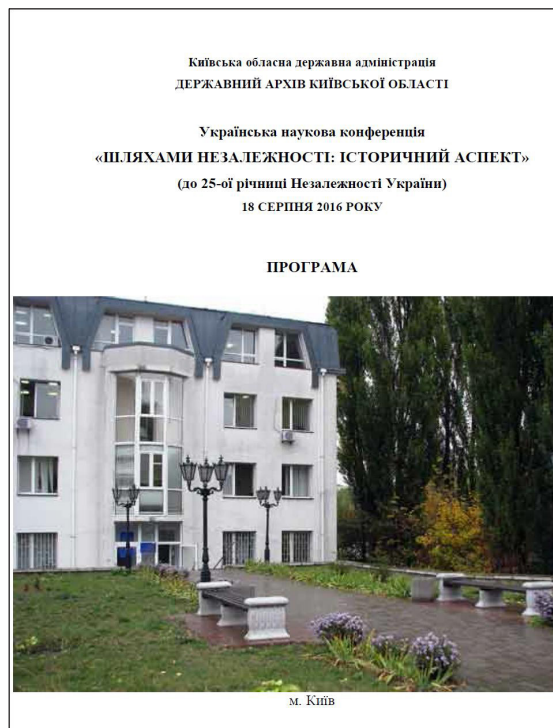

Виступ президента Міжнародного благодійного фонду імені Ярослава Мудрого В. В. Стрілько.

Продовжуючи джерелознавчу тематику, головний спеціаліст відділу використання інформації документів та інформаційних технологій Держархіву Київської області Р. Я. Коваленко у своїй доповіді “Партійні документи як джерело вивчення історії розвитку політичного плюралізму в Україні (1989–1991 рр.) на підставі документів Київських обкому та міськкому Компартії України, а також первинної партійної організації Спілки письменників України проаналізувала процеси набуття суспільно-політичною свідомістю рис поліваріативності та виникнення багатопартійної системи в умовах економічної, соціально-політичної та ідеологічної кризи радянського суспільства наприкінці 80-х–на початку 90-х років ХХ ст.

Укладач довідника “Адміністративно-територіальний поділ Київщини. 1918–2010 рр.” головний спеціаліст відділу використання інформації документів та інформаційних технологій Держархіву Київської області М. М. Корінний у своєму виступі окреслив основні зміни в адміністративно-територіальному поділі Київської області за часів незалежності України.

Огляду джерельної бази архівів місцевого рівня була присвячена доповідь начальника архівного відділу Вишгородської районної державної адміністрації П. Т. Клименка, якій на підставі архівних документів проаналізував діяльність громадських організацій та спілок на

Титульний аркуш програми конференції.

просвітянську місію державотворення.

Другу секцію конференції, яка була присвячена інформаційному ресурсу музеїв Київщини, відкрила в. о. директора музею історії Богуславщини О. В. Пальчик доповіддю “Першотравнева Двійка” про учасників події 1 травня 1966 р. В. Куксу та Г. Москаленка, які встановили над будівлею Київського інституту народного господарства жовто-блакитний стяг.

Ролі особистості у боротьбі за незалежність України було присвячено дослідження старшого наукового співробітника Фастівського краєзнавчого музею Н. Ю. Семенової, яка на підставі архівних документів, свідчень односельців та сучасників прослідкувала життєвий шлях поета, громадського діяча, невтомного борця за незалежність України, уродженця с. Веприк Фастівського району В. І. Косовського.

Директор Ірпінського історико-краєзнавчого музею А. І. Зборовський присвятив свою доповідь не лише історії боротьби за незалежність у м. Ірпінь, а й діяльності місцевих осередків Народного Руху України, Товариства української мови, Українського козацтва, Української республіканської партії напередодні проголошення незалежності України.

У змістовній доповіді старшого наукового співробітника Броварського краєзнавчого музею М. Г. Обухової “Боротьба за незалежність

Вишгородщині напередодні проголошення незалежності України.

Учасників конференції зацікавив виступ начальника архівного відділу Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації О. І. Розовик “Переяславська “Просвіта” у боротьбі за Незалежність України”, яка джерелом свого дослідження обрала архівний фонд “Міськрайонна газета “Вісник Переяславщини”. Доповідачка зазначила, що переяславські просвітняни ведуть активну роботу з відродження національної культури, захисту української мови і продовжують

України на Броварській землі в ХХ столітті” на підставі різноманітних джерел надано характеристику антирадянських виступів у Броварському районі, досліджено діяльність і долю активних борців за незалежність України, відзначено роль громадських організацій.

Виставковій діяльності Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” у контексті висвітлення боротьби українського народу за незалежність була присвячена доповідь завідувача науково-дослідного сектора Музею українського рушника Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” П. Л. Заїки. Доповідачка розповіла не лише про традиційні й новітні форми і методи музейної комунікації, а й наголосила, що комунікативна функція набуває особливої уваги у взаємодії музею і суспільства.

У конференції взяли участь також і студенти. Зокрема, студент 2-го курсу історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка Д. К. Клименко виступив із доповіддю “Україна: 25 років у пошуках мрій”, в якій наголосив, що “не треба вираховувати, хто зробив більше, хто менше для незалежності – це зробить історія. Треба залишатися патріотами”.

Під час роботи конференції була презентована екранізована виставка “Незалежність: історія та сучасність”, де на підставі документів архівного та газетного фондів Держархіву Київської області були відображені найважливіші історичні моменти, доленосні події державотворення на теренах Київщини.

Учасники конференції “Шляхами Незалежності: історичний аспект”, заслухавши доповіді, констатували, що з огляду на сучасні суспільно-політичні процеси важливе значення має оприлюднення документів та інформації, в яких відображено процес становлення української державності, її політичний, економічний та культурний розвиток.

Конференція за результатами своєї роботи прийняла такі рекомендації: продовжити розвиток та зміцнення співпраці між архівними та музейними установами у сфері реалізації спільних проектів, наукової і дослідницької діяльності; продовжити практики дискусій у форматах конференцій, “круглих столів”, семінарів із питань історії Київщини; взяти активну участь у заходах, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 рр., у рамках яких провести обласну наукову конференцію; забезпечити тісну взаємодію між архівними та музейними установами на принципах взаємозацікавленого співробітництва у сфері національно-патріотичного виховання дітей і молоді; активізувати роботу архівних установ Київської області щодо поповнення архівних колекцій документами особового походження учасників визвольного руху та боротьби за незалежність України.

Д. В. РЕШЕТЧЕНКО*

**“ШЛЯХЕТНИЙ ДАР БАТЬКІВЩИНІ”:
СТВОРЕННЯ АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНСЬКОГО
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА, ПУБЛІЦИСТА,
ЖУРНАЛІСТА ПАВЛА ДОРОЖИНСЬКОГО**

3 серпня 2016 р. у читальному залі Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ) відбулася презентація колекції документів, бібліотеки та меморіальних предметів видатного українського громадсько-політичного діяча, публіциста, журналіста Павла Миколайовича Дорожинського (3 серп. 1926 р.– 18 берез. 2015 р.) під назвою “Шляхетний дар Батьківщині”, присвячена 25-й річниці незалежності України та 90-річчю від дня народження діяча.

За заповітом батька документи передали до архіву його доньки Оксана-Віра Струк та Ляріса-Наталія Струк. Усього до архіву передано 13201 документ, 2314 друкованих видань та 40 музейних предметів.

Захід відкрила директор архіву, к. і. н. Ірина Мага. З вітальними словами виступили Архієпископ Сумський і Охтирський Мефодій, начальник відділу міжнародного співробітництва та зв'язків з іншими установами Державної архівної служби України, к. і. н. Юлія Прилепішева, Голова Співки архівістів України, д. і. н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка Микола Щербак, к. і. н., доц. Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Олександр Слісаренко, член організації “Пласт” Віктор Зражевський, в. о. провідника ОУН(д) Віктор Світайло, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимир Дубінський. Також на презентацію завітали

Павло Дорожинський.

* Решетченко Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, начальник відділу формування НАФ Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Заступник директора ЦДАЗУ В. Тихенко
з доньками П. Дорожинського.

Меморіальні речі з колекції П. Дорожинського.

Директор ЦДАЗУ І. Мага і уповноважена родини Дорожинських В. Мартинова підписують акт дарування документів.

представники громадськості, духовенства, центральних державних архівів, засобів масової інформації.

Приємним сюрпризом для учасників презентації став виступ хору “Гомін” та ансамблю “Жайворонок”. Вони виконали стрілецькі пісні, які так любив Павло Дорожинський.

Для огляду присутніх була представлена виставка. Гості мали змогу ознайомитися з невідомими широкому загалу документами про активну участь Павла Дорожинського у громадсько-політичному житті української спільноти за кордоном. Гармонійним доповненням до архівних документів стали книги з власної бібліотеки з автографами, нагороди та особисті речі Павла Дорожинського.

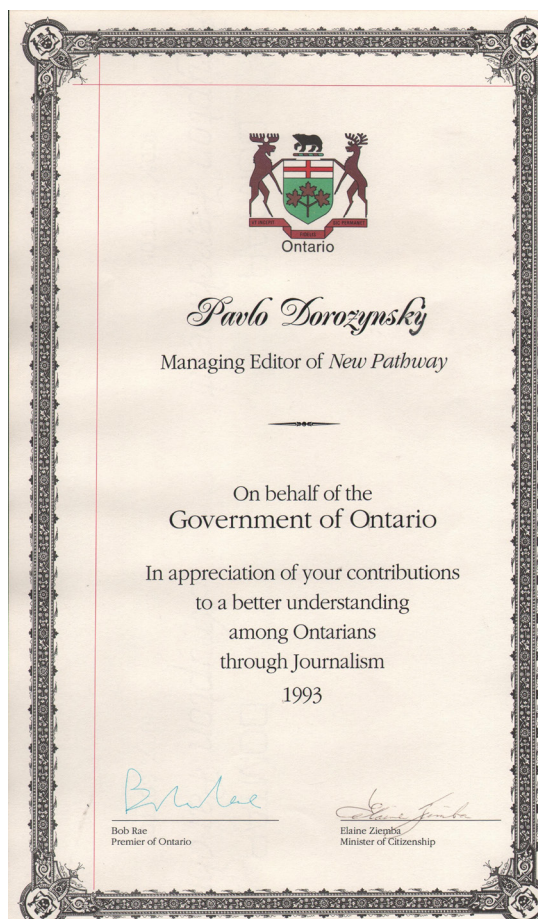
Частину бібліотеки Павла Дорожинського також було передано Кам’янець-Подільському національному університету імені Івана Огієнка.

Урочиста презентація увінчалася підписанням угоди Іриною Магою, Володимиром Дубінським та представником родини Дорожинських Вітою Мартиною про передавання документів, бібліотеки і меморіальних предметів.

Серед документів, що були передані до ЦДАЗУ, – біографічні документи П. Дорожинського (свідоцтво про народження, паспорти та посвідки, документи про його навчання у гімназії в Модржанах та Пра-

Спільне фото учасників заходу.

Диплом лауреата
“Кращий журналіст року
штату Онтаріо” Канада”

П. Дорожинський з В. Чорноволом.

зі (Чехія), Українському вільному університеті у Мюнхені (Німеччина) тощо).

У 1950-х роках Павло Дорожинський розпочав журналістську кар'єру, виконуючи обов'язки заступника головного редактора "Християнського Голосу" під керівництвом М. Коновальця. Згодом працював виконавчим директором видавництва "Новий Шлях", головний редактор газети "Українське слово" та журналу "Самостійна Україна".

Основну частину колекції становлять документи службової діяльності та службове листування П. Дорожинського на керівних посадах у Центральному союзі українського студентства (ЦеСУС), Об'єднанні українських студентських товариств "Зарево", Світовій координаційній раді Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (ІСНО), Організації державного відродження України (ОДВУ), Світовому конгресі вільних українців (СКВУ), Організації українських націоналістів (ОУН), Об'єднанні українських націоналістів (державників) (ОУН(д)) тощо.

Варто відзначити, що П. Дорожинський, попри велику завантаженість на громадсько-політичній та журналістській нивах, розумів усю важливість збереження для нащадків документів відомих діячів української діаспори, з якими вів свою роботу. Велику цінність становлять документи та родинні архіви, зібрані П. Дорожинським: Є. Коновальця, А. Мельника, Є. Онацького, Т. Бульби-Боровця, Сулятицьких, Барановських-Герасименків, Лашенків, Кабачкових, Маруняків та ін.).

2811/ 1921
Paris

Виссопонований
Симон Виссопоноватз

Сподіваюсь, що й. Мінис. Жор. Сун
кредит Вам ^{конт.} майх дашадь
і що маюши знати, як не компрометує
писати зараз про суть справ
До свого останнього дашадь
дадам тільки свідуючі: нечи
моє думи немо розраховувать
в своїх кабінах і нагромадженій шк-
кати нових шкелів. Але Ваша
осадь, востанок. С. В - су, з
гарантия для нас, що ми бу-
дмо іти і не дамі по тому му
шляху, який даває впрі дуб

Фрагмент листа О. Шульгина до С. Петлюри, 1921 р.

Безперечно, передані документи стануть цінним джерелом для дослідників не тільки діяльності Павла Дорожинського, а й цілої епохи незламних борців за незалежність України й дуже символічно, що це відбулося напередодні її 25-річчя.

УДК

В. Ф. ВЕРСТЮК*

**РУСЛАН ПИРИГ – АРХІВІСТ, ІСТОРИК, ПЕДАГОГ
(ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Кожна людина по-своєму розпоряджається відведеним їй природою життям. Далеко не всім вдається залишити за собою помітний слід, але є й такі неординарні особистості, які змогли реалізуватися у різних сферах буття. Без сумніву, до таких належить Руслан Якович Пиріг – знаний архівіст, відомий історик, прекрасний педагог, досвідчений організатор науки. Доктор історичних наук, професор, декан факультету Академії державного управління при Президенті України, перший голова Державного комітету архівів України, головний редактор журналу “Архіви України”, завідувач

відділу Інституту історії України НАНУ. А до того, в радянські часи, в його доробку – успішна робота в Харківському державному університеті, відповідальні посади в апараті ЦК КП України. Власне, немає потреби детально виписувати біографію Р. Я. Пирога. Це вже неодноразово зроблено в окремих нарисах, енциклопедичних статтях, Вікіпедії¹. Зупинюся лише на окремих ключових моментах життєвого шляху ювіляра.

Народився Руслан 16 червня 1941 р. у Львові напередодні нападу гітлерівців на Радянський Союз. Війна забрала старшу сестру і бать-

---

* *Верстюк Владислав Федорович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України.

ка, а дитинство і юність пройшли на Полтавщині під опікою мами та діда. Вже по війні секретар місцевої сільради видав офіційне свідоцтво, вказавши днем народження 30 червня, а місцем народження – дідівське село Супротивна Балка. Після закінчення з медаллю середньої школи навчався у медичному училищі, служив у повітряно-десантних військах, працював сільським фельдшером. У 1965 р. став студентом історичного факультету Харківського державного університету, було йому тоді вже 24 роки – вік, поважний для студента. Та це мало й свої переваги: за плечима була армійська служба, медична практика, які дали певний життєвий досвід, цілеспрямованість у навчанні, прагнення реалізувати лідерські якості та інтелектуальний потенціал. Ще в студентські роки він зацікавився дослідницькою роботою: працював у студентському науковому гуртку, підготував студію про українську партію боротьбистів, яка зайняла перше місце на республіканському конкурсі. До успіхів у навчанні додалася активна громадська позиція: секретар комітету комсомолу, заступник секретаря парткому університету, активний студентський кореспондент газети “Харківський університет”.

Після закінчення вузу з червоним дипломом був рекомендований до аспірантури, а в червні 1976 р. достроково захистив кандидатську дисертацію. Потім працював на викладацькій та адміністративній роботі у вузі. Очевидно, ця обставина у поєднанні з дипломом кандидата історичних наук та досвідом партійної вузівської роботи стали вирішальними при рекомендації його до апарату ЦК Компартії України. Відповідальна партійна робота у відділі науки і навчальних закладів залишала мало часу для творчих занять, зате була добрим вишколом, вимагала максимальної мобілізації та оперативності у вирішенні поставлених завдань.

Від початку 1980-х років до сфери його службових обов’язків входила праця з академічними інститутами та вузівськими кафедрами історичного профілю, державними та партійними архівами. Йому довелося працювати з ректорами вузів, деканами, завідувачами кафедр, керівниками академічної науки. Ця співпраця вимагала широкого кругозору, глибоких і всебічних знань, вміння вибудовувати стосунки, бути одночасно і наполегливим, і толерантним. Саме таким запам’ятався Руслан Якович у далеких тепер 80-х роках. У березні 1985 р., після чергової зміни генерального секретаря ЦК КПРС, у СРСР розпочався складний період пошуків можливих шляхів модернізації охопленого стагнацією суспільства та неефективної економіки. Цей час був пов’язаний, з одного боку, з розвитком процесів демократизації, а з іншого – наростанням кризових явищ у правлячій партії. Постала гостра потреба адекватної реакції академічної науки на суспільні виклики. Один із них полягав у ревізії радянського минулого. Саме в суспільних деформа-

ціях минулого громадська думка і державна ідеологія бачили головні причини тогочасних невдач. Їх треба було показати, але зробити це було дуже непросто. Адже реальна історія була надійно прихована в архівних спецховищах, добратись до яких дослідникам було надзвичайно важко. У червні 1989 р. Р. Я. Пирога було призначено заступником директора Інституту історії партії при ЦК КПУ – завідувачем партійного архіву. Перед ним постали нові виклики та завдання. Під тиском громадськості політичне керівництво республіки пішло на певне розширення доступу до архівних фондів спеціального зберігання. Зокрема, ЦК ухвалив постанову про публікацію документів з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Руслан Якович став керівником колективу упорядників першого в історії нашої країни збірника статей і документів з цієї актуальної теми. Підготовка та видання книги стали складним випробуванням для авторів. Їм довелося відстоювати книгу на засіданні Політбюро ЦК КП України. У 1990 р. вона вийшла друком і до сьогодні є одним з основних археографічних джерел дослідження історії Голодомору.

Архівна справа на багато років стала для Руслана Яковича сферою професійної діяльності. У напружені серпневі дні 1991 р. він разом із тодішнім начальником Головархіву Б. В. Іваненком готує проект постанови Президії Верховної Ради України про передавання архівів Компартії до державної архівної системи. Незабаром його призначають директором створеного на базі колишнього архіву ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Саме завдяки зусиллям керованого Русланом Яковичем колективу архівістів вдалося інтегрувати колишній партархів до державної архівної системи, демократизувати процес дослідницької роботи, надати доступ до закритих раніше фондів.

У перші роки незалежності України колектив архіву здійснював приймання та опрацювання документів ЦК та його установ, документів колишнього КДБ УРСР, проводив їх розсекречення, налагоджував виконання численних запитів соціально-правового характеру, особливо щодо жертв політичних репресій, колишніх остарбайтерів, здійснював публікацію історичних джерел.

У 1998 р. Р. Я. Пиріг очолив архівну галузь України. Це був перший випадок призначення на посаду начальника Головного архівного управління фахівця з багатолітнім досвідом керівництва центральною державною архівною установою. Варто додати, що ще з початку 1980-х років Р. Я. Пиріг у ЦК КПУ опікувався питаннями роботи архівних установ, знав нагальні проблеми, керівні кадри галузі. До призначення був членом колегії ГАУ, головою Ради директорів центральних державних архівів, одним із розробників першого вітчизняного архівного закону. Апарат Головархіву напружено працював над удосконаленням

галузевого законодавства, нормативно-методичної бази, розширенням доступу до документної інформації, забезпеченням соціального захисту архівістів. У цей час було встановлене професійне свято – День працівників архівних установ, а фахівцям центральних архівів надано статус державних службовців. Розроблена під керівництвом Р. Я. Пирога нова редакція закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” у грудні 2001 р. була схвалена Верховною Радою. Велика робота проводилася у сфері інтегрування українських архівістів у світову архівну спільноту.

Незаперечною заслугою Руслана Яковича стала реорганізація Головного архівного управління у ході адміністративної реформи 1999 р. у Державний комітет архівів України. Це – найвищий статус, який за весь час функціонування мало архівне відомство у системі центральних органів виконавчої влади. Безперечно, це був важливий позитивний крок у підвищенні суспільної значущості ролі архівів. Продовжився процес удосконалення системи архівних установ, з’явилися нові державні галузеві архіви, розпочалося утворення трудових архівів – надзвичайно важливої ланки для соціального захисту громадян. Голова Державного комітету відзначався бережливим ставленням до керівних кадрів апарату і директорського корпусу. Чимало керівників архівних установ, призначених тоді, й нині успішно працюють.

Руслан Якович гостро відчував потреби інновації в роботі галузі, зокрема її інформатизації. Він ініціював призначення на посаду заступника Голови Державного комітету архівів України проф. Г. В. Боряка, який започаткував створення у структурі комітету спеціального підрозділу, появу сайту відомства, комп’ютеризацію архівних процесів, налагодження видавничої справи.

За ці роки розширилися міжнародні контакти Державного комітету архівів України, було укладено низку угод про співпрацю з національними архівними службами Австрії, Польщі, Туреччини. Поважна делегація українських архівістів взяла участь у роботі Міжнародного конгресу архівів (2000, Севілья, Іспанія).

Професор Р. Я. Пиріг доклав чимало зусиль для розвитку досліджень з архівної справи та документознавства. Особливого значення він надавав галузевому НДІ, діяльність якого помітно активізувалася з призначенням директором І. Б. Матяш. У тематиці інституту зростає питома вага науково-практичних розробок. За сприяння Р. Я. Пирога при інституті була створена спеціалізована рада, що істотно вплинуло на підняття наукового рівня фахівців галузі.

Одночасно істотно поліпшилися зв’язки архівної системи з вузами у сфері підготовки фахових архівістів. Членом колегії Державного комітету архівів України став завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного уні-

верситету імені Тараса Шевченка проф. Я. С. Калакура, за редакцією якого вийшов перший вітчизняний підручник з архівознавства. Згодом побачили світ посібники: “Нариси історії архівної справи в Україні”, “Хрестоматія з архівознавства” та інші.

Руслан Якович дбав про фахові галузеві видання – “Архіви України”, щорічник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство”, “Студії з архівної справи та документознавства”. При ньому було започатковано видання “Вісника Державного комітету архівів України”. Варто також згадати про плідну співпрацю центральних та обласних архівів із колективами істориків, особливо Інституту історії України та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, в результаті якої на зламі століть з’явилася чимала кількість фундаментальних археографічних видань.

Поряд із великою організаційною роботою в архівній сфері початок 1990-х років став для Р. Я. Пирога періодом серйозних наукових досліджень. Це був час становлення сучасної української історіографії, звільнення історичного знання від радянських історіографічних концепцій та міфів, повернення в історичну пам’ять національної історії. Насамперед ішлося про реанімацію визначних постатей українського давнього і недавнього минулого, зняття з них тавра “буржуазних націоналістів”. Увага Руслана Яковича сконцентрувалася на ґрунтовному вивченні життя і діяльності Михайла Грушевського. Він став автором численних статей, доповідей, документальних публікацій про видатного українського історика і громадсько-політичного діяча. Цей дослідницький доробок увінчала оригінальна монографія, присвячена останньому десятиліттю життя М. С. Грушевського. На її основі 1994 р. Р. Я. Пиріг захистив докторську дисертацію на тему “Життя і діяльність М. С. Грушевського в контексті політичної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.)”. Це була перша серед вітчизняних істориків докторська дисертація з грушевськознавства. До честі Руслана Яковича, отримавши докторський диплом, він не залишив обрану тему і сьогодні належить до кола провідних вітчизняних грушевськознавців.

Розпочавши шлях викладача у Харківському державному університеті, Р. Я. Пиріг продовжував поєднувати партійну і державну роботу з педагогічною діяльністю в київських вузах – технологічних інститутах харчової та легкої промисловості, Слав’ястичному університеті. Крім нормативних курсів з історії України, він підготував ряд спеціальних курсів з архівознавства, історії архівної справи, грушевськознавства.

У повній мірі дар і непересічні дослідницькі якості Р. Я. Пирога розкрилися після завершення державної служби. Восени 2002 р. він стає головним науковим співробітником відділу історії Української революції 1917–1921 років Інституту історії України НАНУ. Як зауважує сам ювіляр із легким сумом, лише тепер наукова творчість стала голов-

ною сферою його діяльності. Він продовжив грушевськознавчі студії, досліджуючи еволюцію федералістських поглядів М. С. Грушевського, принципи створення наукової біографії вченого і державного діяча, долю членів його родини. До 150-річного ювілею видатного ученого і державного діяча разом зі своїм учнем проф. В. В. Тельваком підготував фундаментальну монографію “Михайло Грушевський. Біографічний нарис”.

Пиріг Р. Я. також був залучений до здійснюваної Інститутом історії України НАНУ масштабної роботи з дослідження історії Голодомору 1932–1933 рр., присвятивши низку статей проблемам пошуку та публікації тематичної архівної інформації, її джерелознавчому аналізу. Водночас учений провів копітку роботи з виявлення нових документальних свідчень трагедії українського народу у федеральних архівах Росії, центральних, галузевих та обласних архівосховищах нашої країни. Результатом цих зусиль став вихід у 2007 р. упорядкованого ним фундаментального збірника “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали” загальним обсягом 90 друк. аркушів. Наступного року вийшов англomовний дайджест цієї книги.

Останніми роками у центрі дослідницьких зусиль Руслана Яковича перебуває історія одного з найбільш контроверсійних державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. – гетьманату Павла Скоропадського. Цій складній проблемі він присвятив кілька монографій, численні статті та доповіді, виступив співорганізатором кількох тематичних наукових конференцій. Під його керівництвом підготовлено збірник документів і матеріалів, які відображають діяльність уряду Української Держави та гетьмана Павла Скоропадського. Нещодавно побачила світ нова фундаментальна монографія Р. Я. Пирога “Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір”, в якій зібрано і систематизовано великий евристичний матеріал про життя та діяльність усіх гетьманських міністрів.

Руслан Якович продовжує вражати своєю невтомною працею, глибокими знаннями та прекрасною пам’яттю, він – член авторських колективів таких масштабних видань, як: “Україна: політична історія ХХ–початок ХХІ століття” (2007 р.), “Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності” (2008 р.), “Історія державної служби” (2009 р.), “Історія українського парламентаризму” (2010 р.), “Нариси історії Української революції” (2011 р.) “Енциклопедія історії України”. Вагомою є й науково-організаційна робота Р. Я. Пирога. Він входив до складу спеціалізованих учених рад Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, був головою експертної ради ВАК України з історичних спеціальностей. Сьогодні він –

член ученої та спеціалізованої рад Інституту історії України НАНУ, майже два десятиліття працює у редколегії “Українського історичного журналу”, “Архівів України”, входить до складу головних редакційних колегій “Зводу пам’яток історії і культури”, серії книг “Реабілітовані історією”, п’ятидесяти томного видання творів М. С. Грушевського та ін. Загалом його перу належить вагомий науковий доробок – понад 300 публікацій і майже 150 позицій наукового редагування, упорядкування та рецензування. Значну увагу вчений приділяє підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом захищено три докторських і вісім кандидатських дисертацій.

Самовіддана праця та професійність ювіляра високо оцінені державними нагородами та відзнаками – Заслужений діяч науки і техніки України (2001 р.), орден “За заслуги” III ст. (2007 р.), Почесна грамота Кабінету Міністрів України (2001 р.), Почесна грамота Верховної Ради України (2011 р.), Подяка Президента України (2002 р.), Подяка Кабінету Міністрів України (2002 р.), Відмінник освіти України (2001 р.), лауреат премії імені Василя Веретенникова (2000 р.) Почесний архівіст України (2010 р.), почесний громадянин с. Супротивна Балка (2013 р.).

В ці ювілейні дні хочеться побажати Руслану Яковичу міцного здоров’я, добра, щастя, плідної роботи на історичній ниві, здійснення всіх творчих планів, нових учнів.

---

¹ *Васько Л.* Пиріг Руслан Якович / *Л. Васько, О. Ковальчук* // Українські історики ХХ століття. Біобібліогр. довідник. К.–Львів. – 2003. – С. 257–258; *Верстюк В. Ф.* До 70-річчя доктора історичних наук, професора Р. Я. Пирога / *В. Ф. Верстюк* // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 224–229; Пиріг Руслан Якович // *Вихованці Харківського університету : Біобібліогр. довідник / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; авт.-уклад.: Б. П. Зайцев, В. І. Кадеев, С. М. Куделко [та ін.] – Харків : Вид-во “Авто-енергія”, 2004. – С. 151–152; Пиріг Руслан Якович* // Золота книга ділової еліти України. – У 4-х томах. – К., 2000. – Т. 1. – С. 242–243; *Ковальчук О.* Пиріг Руслан Якович / *О. Ковальчук* // Енциклопедія історії України. – К., 2011. – Т. 8. – С. 209–210; Руслан Якович Пиріг: біобібліогр. довідник. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: Г. Боряк, І. Матяш. – К., 2011. – 86 с.; *Смолій В.* Слово про вченого і людину / *В. Смолій* // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 5–9; *Матяш І. Б.* Руслан Пиріг: штрихи до життєпису архівіста / *І. Б. Матяш* // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 18–25.

**ПАМ'ЯТІ
БОГДАНА-РОМАНА ХАВАРІВСЬКОГО**

26 липня 2016 р. архівна родина Тернопільщини втратила свого багаторічного директора Богдана Васильовича Хаварівського.

Богдан Васильович народився 1 вересня 1948 р. у с. Гумніська Тербовлянського району Тернопільської області. Після закінчення Тербовлянської десятирічки, з 1967 р. навчався на філологічно-

му факультеті Чернівецького державного університету, який успішно закінчив у 1972 р. З серпня 1972 р. до грудня 1974 р. працював учителем, а потім – вихователем у Тернопільському технічному училищі № 2.

У грудні 1974 р. доля вперше привела Богдана Васильовича в Тернопільський обласний Державний архів. Саме перебуваючи на посаді наукового співробітника архіву, він почав вивчати ази архівної справи. Як старший науковий співробітник, Богдан Васильович упродовж 1975–1976 рр. займався збиранням документів особового походження Івонни Омелянівни Блажкевич–письменниці, поетеси, депутата Народних зборів у Львові, невтомного громадського діяча. Ця робота завершилася формуванням одного з найкращих особових фондів архіву.

У 1977 р. учительська доля знову покликала Богдана Васильовича на викладацьку ниву в СПТУ-3 м. Тернополя, а потім і в Тернопільський педінститут (1989–1990 рр.)

У другій половині 1980-х років суспільно-політичне життя починає активно бурлити. У громадян пробуджується національна свідомість, відроджуються українські просвітницькі організації, політичні рухи. Як людина, якій не байдужа доля власного народу і української держави, Богдан Васильович включається в процес державотворення, стає співзасновником Товариства української мови (1989 р.), головою обласного правління Асоціації українських словесників (1989 р.), членом правління обласних організацій “Просвіта” (1989 р.) та Конгресу української інтелігенції (1995 р.), активним учасником Народного Руху України за перебудову.

У квітні 1990 р. Богдана Васильовича призначають на посаду начальника Управління народної освіти Тернопільського облвиконкому. З невідомим запалом разом із групою науковців він бере активну участь у розробленні Концепції української національної школи.

Із призначенням на посаду директора Державного архіву Тернопільської області в листопаді 1992 р. для Богдана Васильовича починається найважливіший період його життя. Архів дозволяє йому реалізуватись як людині, багатій на творчі роздуми. Цьому сприяють і суспільно-політичні процеси та проголошення Української держави. З великою зацікавленістю Тернопільщину відвідують представники української діаспори. Часто їхній шлях проходить через архів, завдяки чому бібліотечні фонди поповнюються діаспорними виданнями. Завдяки особистому спілкуванню Богдана Васильовича з Миколою Івановичем Мушинкою, професором Пряшівського університету, в архіві були утворені особові фонди Северина Дністрянського і Степана Рудницького.

Богдан Васильович започаткував видавничу серію “Корінь і крона”, в якій одна за одною виходять книги, в тому числі й ті, де він – співавтор: “Біфони” (1996 р.), “Хто пожав “Бурю”?” (1998 р.), “Міська геральдика Тернопільщини” (2003 р.), “Предтеча” (2003 р.), “Михайло Парашук” (2004 р.).

Обласний архів перестає бути просто архівом. Він стає культурно-мистецьким перехрестям, на якому можна було зустріти поетів С. Сапеляка, М. Левицького, Є. Безкоровайного, Б. Демкова, художників І. Марчука, Я. Омеляна, акторів обласного драматичного театру, представників української діаспори із США, Канади, Чехословаччини. Завдяки такій дружбі архіву з митцями було започатковано багато особових фондів. Богдан Васильович став частим гостем на телебаченні та радіо.

Попри велике навантаження в архіві, Богдан Васильович бере активну участь у громадському та суспільно-політичному житті Тернопільщини. У 1994 р. його обирають депутатом Тернопільської обласної ради. Він стає членом Національної спілки краєзнавців України (1992 р.) і Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (1994 р.), з 2003 р. очолює обласне історико-просвітницьке товариство “Меморіал”, входить до складу редакційних колегій “Книга пам’яті”, “Реабілітовані історією”, “Тернопільський енциклопедичний словник”.

За високий професіоналізм та активну громадянську позицію Богдану Васильовичу було присуджено літературно-мистецьку премію імені Іванни Блажкевич та братів Богдана і Левка Лепких. Український фонд культури нагородив його медаллю “За подвижництво в культурі”, у 2008 р. йому присвоєно почесне звання “Заслужений працівник культури України”, а в 2009 р. Указом Президента України нагородже-

но орденом “За заслуги” III ступеня. Але найбільшою і найдорожчою нагородою, зі слів Богдана Васильовича, було започаткування в архіві його особового фонду.

З 1992 р. до 2010 р. Богдан Васильович Хаварівський був незмінним директором Державного архіву Тернопільської області. День у день, 18 років він відкривав важкі двері архіву, який по-справжньому став йому рідним домом, а колектив – великою родиною. Вже перебуваючи на відпочинку, Богдан Васильович щотижня, а то й частіше, заходив у рідний архів і всі чули його вічне запитання: “Як там мої архівні бджілки?”.

27 липня 2016 р. колектив архіву назавжди попрощався з Богданом Васильовичем Хаварівським. У наших серцях і в нашій пам’яті він залишився веселою, доброзичливою, сповненою мрій і бажань людиною.

Колектив Державного архіву Тернопільської області

* * *

Р. Я. Пиріг, доктор історичних наук, професор, Голова Державного комітету архівів України (1998–2002): “Із сайту Державної архівної служби України прийшла сумна звістка – помер Богдан Васильович Хаварівський, колишній директор Державного архіву Тернопільської області (1992–2010).

Свого часу мені довелося працювати з кількома десятками директорів архівних установ. Однак Богдан-Роман (таке його повне ім’я) був особливою постаттю. Не буду говорити про високі професійні і управлінські якості. Вже на початку 1990-х – це яскравий тип українського патріота. І цей україноцентризм був іманентним, природним, сформований нехай і радянським, але західноукраїнським середовищем. Як і більшість директорів архівних установ, він пройшов школу комсомольсько-партійно-державної роботи (зав. облвно), однак вирізнявся неповторним галичанським шармом – мовою, манерою спілкування, зовнішністю, аристократизмом.

Хай земля буде тобі пухом, Богдане!”

Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор, Голова Державного комітету архівів України (2002–2006): “Я вдячний долі за те, що вона подарувала мені знайомство і плідну співпрацю з блаженної пам’яті Богданом Васильовичем Хаварівським.

Надзвичайна інтелігентність і стриманість, підкреслена внутрішня гідність, духовний аристократизм, загострене почуття справедливості й правдолюбство, нестримний потяг до свободи й розкутість – саме такі, передусім, риси асоціюються з цією яскравою особистістю.

Появу пана Богдана на людях супроводжували легка жартівливість і тонка іронічність, – зазвичай за ними ховається не лише глибокий розум, але й душевна вразливість... Його любили колеги, злегка побоювалося керівництво, уникали недоброзичливці. Він сміливо відповідав на відкриті виклики, але виглядав розгубленим, коли наштотувувався на підступність і хамство. Він блискуче вирішував серйозні проблеми, але не завжди міг дати собі раду у побутових дрібницях.

Це була масштабна постать. Саме таким Богдан Хаварівський назавжди залишився у моїй пам'яті”.

Г. В. Папакін, доктор історичних наук, помічник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів УРСР (з 1980 р.), начальник Управління інформації та міжнародного співробітництва Державного комітету архівів України (2000–2008): “Світла постать Богдана-Романа Хаварівського надовго залишиться в пам'яті всіх, хто його знав. А знали його безліч людей як у рідному Тернополі, так і по всій Україні. Він привніс до кола директорів державних архівів неповторний галицький шарм, уроджену культуру, виразно патріотичну позицію. Одним словом, це була людина, яку неможливо було не полюбити буквально з перших хвилин спілкування.

Пригадую непросту історію його затвердження на посаду директора (це були часи, коли керівників держархівів областей призначав Головархів), але він тримав себе дуже шляхетно, водночас по-бойовому, і швидко здобув загальне визнання – як в директорському середовищі, так і в керівному архівному органі. Вмів він і гарно відпочити, створюючи святковий настрій для всіх оточуючих. Тож нехай нині мирно спочиває його невгамований бойовий дух, а пам'ять про нього зберігатиметься вічно”.

В. П. Купченко, кандидат історичних наук, директор Державного архіву м. Києва: “Відійшов у вічність Богдан, з побілілими скронями, але з душею дитини. Своє життя прожив людиною честі, гідності, совісті і, головне, – з полум'яним гарячим серцем патріота. Душею не зачерствів. Жив у злагоді із собою, гордий був, але з “умінням жити”. Любив живопис, мріяв побачити виданий альбом художника-земляка, з яким товаришував, та якого довго чекав із-закордону. Радів, що той повернувся на Батьківщину, і скоро всі побачать його твори.

Спілкувалися ми з Богданом Васильовичем рідко, на підсумкових колегіях. Пригадую Полтаву, мороз більше як 25°C, а ми з ним гуляємо парком, він посміхається, говоримо як завжди про роботу, а думки птахами линуць у 2004 р.: “Пам'ятаєш, як перебуваючи на XV Міжнародному конгресі архівів (Відень, Австрія), співали гімн України?”. Богдан дозволив мені тоді сфотографуватися у своїй чорного кольору вишиванці. Фото на згадку є.

Нашарування часу лише загострили біль втрати, на жаль, смерть не подолати. Пишу і сумую за тобою...”

О. О. Клименко, кандидат історичних наук, краєзнавець: “Я по-товаришував із поетом-романтиком Богданом ще з часів студентства у Чернівецькому університеті, згодом мав щастя працювати під його зрілим і професійним керівництвом у Державному архіві Тернопільської області.

Студентська юність, сама атмосфера університету породили в обдарованого юнака творчий неспокій, який не полишав його протягом всього життя. Патріотизм і безмежна любов до України виплекали у Богдана його педагоги-наставники, такі як Михайло Івасюк (батько видатного композитора) та Дмитро Бучко, яких він завжди згадував з пієтетом.

Богдан прийняв майже радянський архів, коли той стояв на роздоріжжі організаційному та ідейному. За час його керівництва колективу вдалося упорядкувати архівну стихію, подолати стоси непорядкованих документів, і він став по справжньому науковою установою, одним із центрів громадського та культурного життя області. Йому вдалося повернути в Україну особові архіви науковців зі світовим іменем правника Станіслава Дністрянського та географа Степана Рудницького.

Богдан був неординарною і авторитетною постаттю, його весела товариська вдача притягувала до себе творчих людей. Нитки високої духовності пов’язували його з художниками Іваном Марчуком, Олександром Удіним, поетами Романом Лубківським та Борисом Демківим, відомими діаспорними істориками Василем Веригією, Тарасом Гунчаком, Орестом Субтельним, філологом Миколою Мушинкою.

Копітка робота на посаді директора архіву не завадила Богдану займатися історією України, яка була його любов’ю і пристрастю. Він нею жив, в архівному пилу вдихав пахощі минулих літ. У співавторстві з друзями ним написані науково-публіцистичні праці “Предтеча”, “Хто пожав “Бурю”?”, “Міська геральдика Тернопільщини” й інші.

Колеги цінували його за професіоналізм, поважали за чесність і справедливість, любили за сердечність і доброту. Мав дар „свіжим оком” оцінити проблему, на півслові вловити її суть і видати з галицьким гумором витончену дефініцію. Помірковано і переконливо міг довести свою правоту і вибачитись за помилку. А ще він вмів не таїти зла навіть до тих людей, які завдали прикростей, не намагався зводити рахунки чи прагнути до якогось реваншу. Він належав до тих людей, які готові були прийти на допомогу у скрутну хвилину. Його кабінети в архіві та Тернопільському обласному відділенні історико-просвітницького товариства “Меморіал” були відкритими для всіх.

Богдан не мислив себе поза працею в праці було його життя. Він шалено жив і працював, не шкодуючи себе, мабуть, відчував, що життя

його коротке. Він був одним із засновників літературної премії братів Лепких, членом численних редакційних колегій, зокрема енциклопедичних видань “Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область”, “Тернопільщина. Історія міст і сіл” та інших. Він не відсиджувався там, не був весільним генералом, а працював натхненно, з повною віддачею. Був і сумлінним педагогом (читав курс лекцій з архівознавства на історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету).

Він пішов з життя, неначе відлетів у вирій з журавлями. Як кожна непересічна людина, залишив свій слід в історії, залишив і нереалізовані плани...

Спасибі тобі, Богдане, за те, що ти був у моєму житті”.

К. П. Мицан, колишній директор Державного архіву Івано-Франківської області (1993–2010 рр.): “Звістка про смерть Богдана Романа Хаварівського застала мене в теплу літню днину на центральній площі Івано-Франківська. Перша думка: такого не може бути, це якесь непорозуміння! Як в таку погоду пору, коли сонечко щедро сіє своє тепло над землею, міг померти такий веселун, жартівник, оптиміст і ще далеко не похилого віку чоловік?!

А потім, коли вгамовуються перші збурення почуттів і думок, у пам’яті виринають окремі згадки, як кадри фільму: ось Богдан емоційно виступає на розширеній колегії в Києві після пожежі в міському архіві Кам’янець-Подільська – він вболівав за стан українських архівів, за долю документів, які несуть у віки історію українського народу; ось він показує мені колекцію зібраних ним краєзнавчих документів із рідного Поділля – він любив свій край, як і всю Україну, а його патріотизм був дієвим; ось він проводить чергову зустріч директорів архівів із представниками Генеалогічного Товариства штату Юта на базі санаторію “Медобори” і страшенно хвилюється, щоб усе вдалося, щоб усі були задоволені, а головне, щоб в усіх залишилися найкращі спогади про його рідну Тернопільщину.

І вже зовсім неможливо уявити собі директорські “посиденьки”, які ми завжди організовували після офіційних зустрічей, без Хаварівського! Він був дійсно душею компанії. А ще у нього було неперевершене вміння пожартувати і посміятися над самим собою.

Сумно, коли люди, з якими дуже багато років працюєш на одній ниві, яких знаєш, розумієш, любиш, так несподівано перепливають свою ріку Життя і причаляють до берега з назвою Потойбіччя.

Богдане, ми будемо тебе пам’ятати, бо ти склав частинку і нашого життя. Нехай тобі ТАМ буде добре”.